

ԱՐՅԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
 АРЦАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
 УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

$$E=mc^2$$

1(8)
 2004

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ
 СТЕПАНАКЕРТ

Հրատարակվում է 1998թ.

Издается с 1998г.

Խմբագրական կոլեգիա

Գրիգորյան Հ.Վ. (գլխ. խմբագիր), Ադամյան Կ.Ն. (գլխ. խմբագրի տնօրեն), Աբրահամյան Ա.Ն., Խանյան Ս.Ա. (պատ. քարտուղար), Ադաբենկյան Ա.Գ., Մարտիրոսյան Ռ.Մ., Ավանեսյան Վ.Գ., Ավագյան Ռ.Թ., Դադայան Ս.Վ., Հակոբյան Գ.Ա., Աղալովյան Լ.Ա., Միրզոյան Վ.Ս., Արամյան Կ.Ս.:

Редакционная коллегия

Григорян Г.В. (гл. редактор), Адамьян К.Н. (зам. гл. редактора), Абрамян А.Н., Ханян С.А. (отв. секретарь), Аганбекян А.Г., Мартиросян Р.М., Аванесян В. Г., Авакян Р.Т., Адамян С.В., Акопян Г.А., Азатовян А.А., Мирзоян В.С., Арамян К.С.

Արցախի պետական համալսարանի հրատարակչություն
«Գիտական տեղեկագիր» ԱրՊՀ, 2004թ.

Издательство Арцахского государственного

“Ученые записки” АРГУ, 2004 г.

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет

Գիտական տնօրենագիր
Ученые записки

1(8)
2004

Ստեփանակերտ
Степанакерт

2004 1(8)

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ս. Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ	---	Դրական կիսաառանցքում խզվող կոնպլեքսարժեք կշռային գործակցով մի ծայրային խնդրի սպեկտրալ վերլուծության միջինով գուգամիտության մասին--3
2. Т.Н. АРУТЮНЯН	---	Задача Коши для канонической системы Дирака-----10
3. А.М. ХАЧАТУРЯН, А.Б. ТОВМАСЯН	---	К решению первой краевой задачи для ортотропной пластинки на основе ее геометрически нелинейной теории упругости-----15
4. Г.С. АРУТЮНЯН	---	Теплопроводность газовых смесей водород-метан водород-азот-----21
5. Բ. Պ. ՄՆՍՅԱՆ, Ս. ՅԱՆ, Յ. Պ. ՍԱՍՆԻՍ	---	Արցախի և հարակից տարածքների գետերի հոսքի տարածական բաշխման օրինաչափությունները-----26
6. Г. ГРИГОРЯН, А. АБРАМЯН, В. МИРЗОЯН	---	Основные характеристики мель-золотосодержащих руд Армении (Личкваз) и Арпаха (Дрмбов)-----30
7. Ս. Ս. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ	---	Կովկասյան գորշ տափարի և հերմիտորդ ցեղի հեն տրանսպարանսից ստացված խառնացնդ մատղաշի մասային մթերատվությունը-----32
8. Ս. Պ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ	---	ԱրՊՀ ուսանողական միջավայրի սոցիալական կազմը, նրա պաշտպանվածությունն ու կողմնորոշումը-----35
9. Ս. Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ	---	Արցախի դարոցականների օլիմպիական կրթության հետազոտությունը-----41
10. А. Э. АЙРАПЕТЯН	---	Оппозиционные отношения актива и пассива в немецком языке-----44
11. Գ. Ռ. ԲԱԼԱՅԱՆ	---	Ուղղափառական կացությունը Արցախում 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին-----46
12. В. А. САФАРИАН	---	К вопросу об интерпретации некоторых рельефов Гандзасарского монастыря-----52
13. Ս. Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ	---	Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕԲ) և Արցախը-----55
14. Ռ. Ք. ՍԱԼԱՅԱՆ	---	Ընտրական իրավունքի և ընտրական համակարգի հասկացությունը-----58
15. Գ. Դ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ	---	Ինքնակառավարման հոգեբանական որակների դրսևորումները երիտասարդական տարիքում-----62
16. Վ. Ք. ՅԱՐԱՄԻՇՅԱՆ	---	Հոգևոր գործոնի դերը պետության ժազմական անվտանգության ապահովման գործում-----64
17. Ս. Ս. ԽԱՆՅԱՆ	---	Պարույր Սևակի դասերը-----69
18. Լ. Ս. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ	---	Ժամանակի հետ համարայի-----75
19. Զ. Ի. ՍԱՍՆԻՍ, Ս. ՍԱԼԱՅԱՆ	---	Արցախը Պատմի Զուրվի «Արաբադի աստղագետը» վեպում (Մելիք Շահնազարի(յան) Երկրորդի տիպարը)-----80
20. Հ. Գ. ՄՈՒՍԱԵԼՅԱՆ	---	«Մոտեցիր նրան, ինչը խոսքի մեջ չէ...»-----84
21. Մ. Ք. ՅԱՐԱՄԻՇՅԱՆ	---	Գրաճանաչության մեթոդը 19-րդ դարի առաջին կեսին-----89
22. Շ. Պ. ՄԱՂՅԱՆ	---	Հոմանիշային շարքերը Պերմ Զեյթունցյանի «Արշակ Երկրորդ» պատմավեպում-----96
23. Ն. Ս. ՄԻՐԶՈՅԱՆ	---	Կ. Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբալի Խաչան) «Զուռնա-Տմբալի» բառապաշարի քննության մի քանի հարցեր-----100
24. Ն. Գ. ԽԱՆՅԱՆ	---	Փոխաբերությունը Հ. Պարոնյանի նրկերում-----105
25. В. В. ОСИПЯН, Ж. Д. АНАСТАСЯН	---	Лексико-семантический аспект изучения цикла В. Брюсова "В Армении" в курсе "Лингвистический анализ художественного текста" у филологов-русистов АРГУ-----109
26. Е. А. САРКИСЯН	---	Межличностные конфликты в семье-----112
27. Ս. Ս. ԶԱՔԱՐՅԱՆ	---	Ժողովրդական մանրապատում ստեղծագործությունների դերը կրտսեր դարոցականների բանավոր խոսքի զարգացման գործընթացում-----116
28. Ս. Յ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ	---	Մեծ մանկավարժն ու գիտնականը Կարո Ստեփանի Դավթյան-100-----119

28 հոկտեմբ.

**ԴՐԱԿԱՆ ԿԻՍՆԱՌԱՆՅՔՈՒՄ ԽԶՎՈՂ ԿՈՄՊԼԵՔՍՈՐԺԵՔ ԿՇՈԱՅԻՆ
ԳՈՐԾԱԿՑՈՎ ՄԻ ԾԱՅՐԱՅԻՆ ԽՆԴՐԻ ՍՊԵԿՏՐԱԼ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋԻՆՈՎ ԶՈՒԳԱՄԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Ս. Կ. Պետրոսյան
Մաթեմատիկայի ազբիտն

Նկրիմակի [6] հոդվածում հետազոտված է L_λ ծայրային խնդրի սպեկտրալ վերլուծության միջինով զուգամիտությունն այն դեպքում, երբ $\rho(x)$ գործակիցը խզման կետում փոխում է նշանը: Ներկայացվող հոդվածում հետազոտվում է սպեկտրալ վերլուծության միջինով զուգամիտությունն այն դեպքում, երբ $\rho(x)$ -ը մեկ կետում խզվող կոմպլեքսարժեք ֆունկցիա է:

Դիտարկենք L_λ ծայրային խնդիրը, որն առաջանում է

$$\lambda(\lambda, y) = -y'' + q(x)y - \lambda\rho(x)y = 0, \quad 0 \leq x < \infty \quad (1)$$

դիֆերենցիալ հավասարումով և $y(0) = 0$ ծայրային պայմանով: Այստեղ

$$\rho(x) = \begin{cases} \alpha^2, & \text{Im} \alpha \neq 0, \quad 0 \leq x \leq a, \\ 1, & x > a, \end{cases} \quad (2)$$

իսկ $q(x)$ կոմպլեքսարժեք ֆունկցիան անընդհատ է $[0, \infty)$ միջակայքում և բավարարում է հետևյալ պայմանին՝

$$\int_0^\infty (1+x)|q(x)|dx < \infty, \quad (3_1)$$

հետագայում նաև՝

$$|q(x)| < c \cdot e^{-\varepsilon x}, \quad \varepsilon > 0 \quad (3_2)$$

պայմանին:

Որպես L_λ օպերատորի $D(L_\lambda)$ որոշման տիրույթ վերցնենք $y(x) \in L_2(0, \infty)$ ֆունկցիաների բազմությունը, որոնք բավարարում են հետևյալ պայմաններին՝

1) $y'(x)$ ածանցյալը գոյություն ունի և բացարձակ անընդհատ է ցանկացած $[0, b]$

վերջավոր միջակայքում;

2) ամեն մի λ -ի համար $\lambda(\lambda, y) \in L_2(0, \infty)$;

3) $y(x)$ ֆունկցիան բավարարում է $y(0) = 0$ պայմանին:

Նշենք, որ $\alpha = 1$ դեպքում և $y'(0) - hy(0) = 0$ տեսքի ծայրային պայմանով L_λ օպերատորը հետազոտված է [1], [2], [3] և այլ աշխատանքներում, իսկ $\alpha^2 > 0$, $\alpha \neq 1$ և $q(x) = \bar{q}(x)$ դեպքը հետազոտված է [4]-ում:

[5] հոդվածում ուսումնասիրված է L_λ ծայրային խնդրի սպեկտրը և ստացված է սպեկտրալ վերլուծության բացահայտ տեսքը (1) հավասարման հատուկ լուծումների միջոցով: Մասնավորապես ապացուցված է հետևյալ թեորեմը:

Թե՛ n p եմ 1: Դիցուք՝ $f(x) \in D(L_\lambda)$ և L_λ ծայրային խնդիրը չունի սպեկտրալ առանձնահատկություններ: Այդ դեպքում տեղի ունի

$$f(x) = \frac{2}{\pi} \int_0^\infty \frac{s^2 F(s) \varphi(x, s)}{\Psi(0, s) \Psi(0, -s)} ds - \sum_{n=1}^\infty \frac{2K_n a(k_n) C_n \varphi(x, k_n)}{\Psi(0, k_n)} \quad (4)$$

վերլուծությունը, որը զուգամիտում է $f(x)$ -ին ամեն մի հաստատագրված $x \geq 0$ համար:

Այստեղ $\varphi(x, k)$ -ն և $\Psi(x, k)$ -ն (1) հավասարման հատուկ լուծումներն են, որոնք $k^2 = \lambda$, $\text{Im} k \geq 0$, $k \rightarrow \infty$ դեպքում ունեն այսպիսի ասիմպտոտիկա

$$\Psi(x, k) = \begin{cases} \left[a_0(k) \frac{\sin \alpha k x}{\alpha k} + b_0(k) \cos \alpha k x \right] \cdot \left[1 + O\left(\frac{1}{k}\right) \right], & 0 \leq x \leq a \\ e^{i\alpha x} \left[1 + O\left(\frac{1}{k}\right) \right], & x > a, \end{cases} \quad (5)$$

$$\varphi(x, k) = \begin{cases} \frac{\sin \alpha k x}{\alpha k} + O\left(\frac{1}{k^2} \exp(|\operatorname{Im} \alpha k| x)\right), & 0 \leq x \leq a \\ \left[c_0(k) e^{i\alpha x} + d_0(k) e^{-i\alpha x} \right] \cdot \left[1 + O\left(\frac{1}{k}\right) \right], & x > a, \end{cases} \quad (6)$$

$a_0(k)$, $b_0(k)$, $c_0(k)$, $d_0(k)$ գործակիցները որոշվում են հետևյալ բանաձևերով՝

$$a_0(k) = k e^{i\alpha a} (\cos \alpha a k + \alpha \sin \alpha a k),$$

$$b_0(k) = e^{i\alpha a} (\cos \alpha a k - \frac{i}{\alpha} \sin \alpha a k),$$

$$c_0(k) = -d_0(k) = \frac{e^{-i\alpha a}}{2ik} (\cos \alpha a k + \frac{i}{\alpha} \sin \alpha a k):$$

$\lambda_n = k_n^2$, $n \in \mathbb{N}$ թվերը կազմում են L_λ ծայրային խնդրի սեփական արժեքների հաջորդականությունը, ընդ որում՝

$$k_n = \frac{\pi n}{\alpha a} + \frac{1}{\alpha} \gamma + O\left(\frac{1}{n}\right), \quad \gamma = \frac{1}{a} \arg\left(\frac{1+\alpha}{1-\alpha}\right): \quad (7)$$

Իսկ $F(s)$ և C_n գործակիցները որոշվում են

$$F(s) = \int_0^a \varphi(t, s) \rho(t) f(t) dt, \quad C_n = \int_0^a \varphi(t, k_n) \rho(t) f(t) dt \quad (8)$$

բանաձևերով:

Այսպիսով, (4) բանաձևը ներկայացնում է $f(x)$ ֆունկցիայի վերլուծությունն ըստ L_λ ծայրային խնդրի սեփական ֆունկցիաների:

Հոդվածը նվիրված է հետևյալ թնորեմի սպագուցմանը:

Թեոքեմ 2: $L_2(0, \infty)$ հիլբերտյան տարածությանը պատկանող ցանկացած $f(x)$ ֆունկցիայի համար (4) վերլուծությունը գույամիտում է միջինով գույամիտության իմաստով:

Ապացուցում: (4) բանաձևի աջ մասը բաղկացած է նրկու գումարելիներից, որոնցից առաջինը համապատասխանում է L_λ օպերատորի անընդհատ սպեկտրին, իսկ ներկորդը՝ դիսկրետ սպեկտրին:

Նախ դիտարկենք վերլուծության ինտեգրալային մասը՝

$$\int_0^a \frac{s^2 F(s) \varphi(x, s)}{\Psi(0, s) \Psi(0, -s)} ds: \quad (9)$$

Ապացուցենք, որ այն քառակուսի ինտեգրելի ֆունկցիա է: Դրա համար նկատենք, որ

$$F_1(x) = \frac{s F(s)}{\Psi(0, s)} \in L_2(0, \infty): \quad (10)$$

Այնուհետև դիտարկենք x պարամետրից կախված

$$\int_0^a \frac{F_1(s) \cdot s}{\Psi(0, -s)} \varphi(x, s) ds$$

ինտեգրալը և ցույց տանք, որ այն պատկանում է $L_2(0, \infty)$ -ին:

Դիցուք՝ $0 \leq x \leq a$: Այդ դեպքում

$$\int_0^{\infty} F_1(s) \frac{s\varphi(x,s)}{\Psi(0,-s)} ds = \frac{1}{\alpha} \int_0^{\infty} F_1(s) \frac{\sin \alpha xs}{\Psi(0,-s)} \left[1 + O\left(\frac{1}{s}\right) \right] ds :$$

Այստեղ հետազոտման ենթակա է միայն գլխավոր անդամը՝

$$\int_0^{\infty} F_1(s) \frac{\sin \alpha xs}{\Psi(0,-s)} ds :$$

Հաշվի առնելով, որ $s \rightarrow \infty$ դեպքում տեղի ունեն

$$\sin \alpha xs = \frac{1}{2} O\left\{e^{|\operatorname{Im} \alpha| xs}\right\}, \quad \Psi(0,-s) = \frac{1}{2} O\left\{e^{|\operatorname{Im} \alpha| xs}\right\},$$

ասիմպտոտիկ հավասարությունները, բավական է ցույց տալ, որ

$$\int_0^{\infty} F_1(s) e^{|\operatorname{Im} \alpha| s(x-a)} ds \in L_2(0, a) : \quad (11)$$

Ունենք՝

$$\begin{aligned} & \left\{ \int_0^a \int_0^{\infty} F_1(s) e^{|\operatorname{Im} \alpha| s(x-a)} ds \right\}^2 dx = \left\{ \int_0^a \int_0^{\infty} F_1(s) e^{|\operatorname{Im} \alpha| s(x-a)} ds \int_0^{\infty} \overline{F_1(t)} e^{|\operatorname{Im} \alpha| t(x-a)} dt \right\} dx = \\ & = \int_0^{\infty} \int_0^{\infty} F_1(s) \overline{F_1(t)} ds dt \left\{ \int_0^a e^{|\operatorname{Im} \alpha| (s+t)(x-a)} dx \right\} = \int_0^{\infty} \int_0^{\infty} F_1(s) \overline{F_1(t)} \frac{e^{|\operatorname{Im} \alpha| (s+t)(x-a)}}{|\operatorname{Im} \alpha| (s+t)} \Big|_0^a ds dt = \\ & = \int_0^{\infty} \int_0^{\infty} F_1(s) \overline{F_1(t)} \frac{1 - e^{-|\operatorname{Im} \alpha| (s+t)a}}{|\operatorname{Im} \alpha| (s+t)} ds dt \leq \frac{2}{|\operatorname{Im} \alpha|} \int_0^{\infty} \int_0^{\infty} F_1(s) \overline{F_1(t)} \frac{ds dt}{s+t} \leq \frac{2\pi}{|\operatorname{Im} \alpha|} \int_0^{\infty} |F_1(s)|^2 ds < \infty : \end{aligned}$$

Այսպիսով, (11) առնչությունն ապացուցված է:

Դիցուք, այժմ, $a < x < \infty$: Այդ դեպքում հաշվի առնելով (5) և (6) ասիմպտոտիկ բանաձևերը, կունենանք՝

$$\int_0^{\infty} F_1(s) \frac{s\varphi(x,s)}{\Psi(0,-s)} ds = \int_0^{\infty} F_1(s) \frac{sc(s)}{\Psi(0,-s)} e^{ia} \left[1 + O\left(\frac{1}{s}\right) \right] ds + \int_0^{\infty} F_1(s) \frac{sd(s)}{\Psi(0,-s)} e^{-ia} \left[1 + O\left(\frac{1}{s}\right) \right] ds :$$

Դժվար չէ համոզվել, որ $s \rightarrow \infty$ դեպքում՝

$$\frac{sc(s)}{\Psi(0,-s)} = O(1), \quad \frac{sd(s)}{\Psi(0,-s)} = O(1) :$$

Բացի դրանից, քանի որ $F_1(s) \in L_2(0, \infty)$, ուստի

$$\int_0^{\infty} F_1(s) e^{ia} ds \in L_2(a, \infty) \quad \text{և} \quad \int_0^{\infty} F_1(s) e^{-ia} ds \in L_2(a, \infty) :$$

Այստեղից հետևում է, որ

$$\int_0^{\infty} F_1(s) \frac{s\varphi(x,s)}{\Psi(0,-s)} ds \in L_2(a, \infty) :$$

Այժմ դիտարկենք (4) վերլուծության նրկրորդ գումարելին՝

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{2k_n a(k_n) c_n}{\Psi(0, k_n)} \varphi(x, k_n) : \quad (12)$$

c_n գործակցի (8) արտահայտությունից, հաշվի առնելով (5) և (6) բանաձևերը, ինչպես

նաև

$$\frac{2k_n a(k_n)}{\Psi(0, k_n)} = \frac{2}{a} k_n^2 \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right], \quad |k_n| \rightarrow \infty$$

ասիմպտոտիկ հավասարությունը, ստանում ենք՝

$$c_n = \frac{\tilde{c}}{k_n} \int_0^a \sin \alpha k_n t \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] f(x) dx + \frac{\tilde{c}}{k_n} \int_a^\infty e^{ik_n(t-a)} \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] f(t) dt :$$

Հետևաբար, (12) շարքը կ'ներկայացվի հետևյալ գումարի տեսքով.

$$c_1 \sum_{n=1}^{\infty} k_n \varphi(x, k_n) \int_0^a \sin \alpha k_n t \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] f(t) dt + c_2 \sum_{n=1}^{\infty} k_n \varphi(x, k_n) \int_a^\infty e^{ik_n(t-a)} \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] f(t) dt = \\ = \omega_1(x) + \omega_2(x) : \quad (13)$$

Այստեղ կատարել ենք ակնհայտ նշանակումներ:

Հետագոտնք $\omega_1(x)$ -ի զուգամիտությունը $[0, a]$ միջակայքում: Յույց տանք, որ այդ շարքը զուգամետ է $L_2(0, a)$ -ում: Հաշվի առնելով (6) բանաձևը, կարող ենք գրել.

$$\omega_1(x) = c_1 \sum_{n=1}^{\infty} \sin \alpha k_n x \int_0^a \sin \alpha k_n t \cdot f(t) dt + \\ + \sum_{n=1}^{\infty} \sin \alpha k_n x \int_0^a O\left(\frac{1}{k_n}\right) f(t) dt + \\ + \sum_{n=1}^{\infty} O\left(\frac{1}{k_n}\right) \int_0^a \sin \alpha k_n t \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] f(t) dt :$$

Վերջին երկու շարքերը, ինչպես դժվար չէ նկատել, զուգամետ են $L_2(0, a)$ -ում: Մնում է պարզել

$$\sum_{n=1}^{\infty} \sin \alpha k_n x \int_0^a \sin \alpha k_n t \cdot f(t) dt = \sum_{n=1}^{\infty} b_n \sin \alpha k_n x \quad (14)$$

շարքի վարքը, որտեղ

$$b_n = \int_0^a \sin \alpha k_n t \cdot f(t) dt :$$

Տեղադրելով k_n -ի արտահայտությունը (7) բանաձևից և հաշվի առնելով Ֆուրյեյի եռանկյունաչափական շարքի գործակիցների հայտնի հատկությունը, ցույց է տրվում, որ $\sum_{n=1}^{\infty} |b_n|^2 < \infty$: Այստեղից պարզ է դառնում, որ (14) հավասարության աջ մասը, ուրեմն նաև

$\omega_1(x)$ -ը պատկանում են $L_2(0, a)$ տարածությանը:

Ենթադրենք, այժմ, որ $a < x < \infty$: Այդ դեպքում $\omega_1(x)$ -ի համար կունենանք՝

$$\omega_1(x) = \sum_{n=1}^{\infty} O\left(e^{ik_n(x-a)}\right) \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] \cdot \int_0^a \sin \alpha k_n t \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] f(t) dt :$$

Այստեղ բավական է հետագոտնել հետևյալ շարքը.

$$\tilde{\omega}_1(x) = \sum_{n=1}^{\infty} e^{ik_n(x-a)} \int_0^a \sin \alpha k_n t f(t) dt = \sum_{n=1}^{\infty} b_n e^{ik_n(x-a)} \quad (15)$$

Նշանակենք

$$\tilde{\omega}_{1,m}(x) = \sum_{n=1}^m b_n e^{ik_n(x-a)}$$

և ցույց տանք, որ այս հաջորդականությունը զուգամետ է $L_2(a, \infty)$ -ում:

Իրոք, նրան $m > r$, ապա

$$R_{r,m} = \int_a^\infty |\tilde{\omega}_{1,m}(x) - \tilde{\omega}_{1,r}(x)|^2 dx = \int_a^\infty \left| \sum_{n=r+1}^m b_n e^{ik_n(x-a)} \right|^2 dx =$$

$$= \int_a^{\infty} \sum_{n=r+1}^m b_n e^{ik_n(x-a)} \sum_{s=r+1}^m \overline{b_s} e^{-ik_s(x-a)} dx \leq c \sum_{n=r+1}^m \cdot \sum_{s=r+1}^m \frac{b_n \cdot \overline{b_s}}{n+s} ;$$

Կիրառելով Խարդիի հայտնի անհավասարությունը, կստանանք՝

$$R_{r,m} \leq \frac{\pi c}{2} \sum_{n=r+1}^m |b_n|^2 :$$

Այս գնահատականից և $\sum_{n=1}^{\infty} |b_n|^2$ շարքի գուգամիտությունից հետևում է $\tilde{\omega}_m(x)$

հաջորդականության ֆունդամենտալ լինելը: Իսկ քանի, որ L_2 -ը լրիվ մետրիկական տարածություն է, ապա $\tilde{\omega}_1(x) \in L_2(a, \infty)$:

Այսպիսով, մենք ցույց տվեցինք, որ (13) բանաձևի առաջին շարքը գուգամիտում է $L_2(0, \infty)$ տարածության մեջ:

Անցնենք (13) բանաձևի երկրորդ շարքի հետազոտմանը:

Դիցուք՝ $a < x < \infty$: Այդ դեպքում.

$$\begin{aligned} \omega_2(x) &= c'_2 \sum_{n=1}^{\infty} \sin \alpha k_n x \int_a^{\infty} e^{ik_n(t-a)} f(t) dt + \sum_{n=1}^{\infty} O\left(\frac{1}{k_n}\right) \sin \alpha k_n x \int_0^{\infty} e^{ik_n(t-a)} f(t) dt + \\ &+ \sum_{n=1}^{\infty} \sin \alpha k_n x \int_a^{\infty} e^{ik_n(t-a)} \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right)\right] f(t) dt + \sum_{n=1}^{\infty} O\left(\frac{1}{k_n}\right) \sin \alpha k_n x \int_a^{\infty} e^{ik_n(t-a)} \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right)\right] f(t) dt \end{aligned}$$

Տվյալ դեպքում բավական է հետազոտել հետևյալ շարքի L_2 գուգամիտությունը.

$$\sum_{n=1}^{\infty} \sin \alpha k_n x \int_a^{\infty} e^{ik_n(t-a)} f(t) dt \quad (16)$$

Եթե այստեղ տեղադրենք k_n -ի արժեքը (7) բանաձևից, կստանանք՝

$$\cos \left[\gamma + O\left(\frac{1}{n}\right) \right] \frac{x}{a} \sum_{n=1}^{\infty} \sin \frac{\pi n x}{a} \int_a^{\infty} e^{ik_n(t-a)} f(t) dt + \sin \left[\gamma + O\left(\frac{1}{n}\right) \right] \frac{x}{a} \sum_{n=1}^{\infty} \cos \frac{\pi n x}{a} \int_a^{\infty} e^{ik_n(t-a)} f(t) dt :$$

Նշանակենք

$$d_n = \int_a^{\infty} e^{ik_n(t-a)} f(t) dt :$$

Այդ դեպքում (16) շարքը կընդունի հետևյալ տեսքը.

$$\cos \left[\gamma + O\left(\frac{1}{n}\right) \right] \frac{x}{a} \sum_{n=1}^{\infty} d_n \sin \frac{\pi n x}{a} + \sin \left[\gamma + O\left(\frac{1}{n}\right) \right] \frac{x}{a} \sum_{n=1}^{\infty} d_n \cos \frac{\pi n x}{a} :$$

Այս ներկայացումից պարզ է դառնում, որ բավական է ապացուցել $\sum_{n=1}^{\infty} |d_n|^2 < \infty$

առնչությունը:

$$\begin{aligned} \sum_{n=1}^{\infty} |d_n|^2 &= \lim_{m \rightarrow \infty} \sum_{n=1}^m |d_n|^2 = \lim_{m \rightarrow \infty} \left\{ \sum_{n=1}^m \int_a^{\infty} e^{ik_n(t-a)} f(t) dt \int_a^{\infty} e^{ik_n(u-a)} \bar{f}(u) du \right\} \leq \\ &\leq \lim_{m \rightarrow \infty} \left\{ \sum_{n=1}^m \int_a^{\infty} e^{-\operatorname{Im} k_n(t-a)} |f(t)| dt \int_a^{\infty} e^{-\operatorname{Im} k_n(u-a)} |\bar{f}(u)| du \right\} \leq \end{aligned}$$

$$\leq \lim_{m \rightarrow \infty} \sum_{n=1}^m \left\{ \int_a^{a + \frac{\pi n}{|\alpha|n} (t-a)} e^{-\frac{\pi(t-a)}{|\alpha|n}} f(t) dt \cdot \int_n^{a + \frac{\pi n}{|\alpha|n} (u-a)} \tilde{f}(u) du \right\} =$$

$$= \lim_{m \rightarrow \infty} \int \int_a^{a + \frac{\pi}{|\alpha|n} (t+u-2a)} e^{-\frac{\pi}{|\alpha|n} (t+u-2a)} |f(t)| \cdot |\tilde{f}(u)| \cdot \sum_{n=1}^m e^{-\frac{\pi n}{|\alpha|n} (t-a)} e^{-\frac{\pi n}{|\alpha|n} (u-a)} dt du$$

Օգտվենք

$$\sum_{n=1}^m e^{-\frac{\pi n}{|\alpha|n} (t-a)} e^{-\frac{\pi n}{|\alpha|n} (u-a)} \leq \frac{e^{-\frac{\pi(t-a)}{|\alpha|n}} \cdot e^{-\frac{\pi(u-a)}{|\alpha|n}}}{1 - e^{-\frac{\pi(t-a)}{|\alpha|n}} \cdot e^{-\frac{\pi(u-a)}{|\alpha|n}}}$$

ականաչտ անհավասարությունից և կատարենք

$$f_1(t) = f(t) e^{-\frac{\pi \cdot t}{|\alpha|n} (t-a)}$$

նշանակումը: Կստանանք՝

$$\sum_{n=1}^m |d_n|^2 \leq \iint_a^{a + \frac{\pi}{|\alpha|n} (t+u-2a)} \frac{|f_1(t)| |\tilde{f}_1(u)|}{1 - e^{-\frac{\pi(t-a)}{|\alpha|n}} \cdot e^{-\frac{\pi(u-a)}{|\alpha|n}}} dt du :$$

Ինտեգրալատակ ֆունկցիան $t = u = a$ կետում ունի ինտեգրելի նզարկություն, այսինքն՝

ինտեգրալը զուգամետ է: Հետևաբար, $\sum_{n=1}^{\infty} |d_n|^2 < \infty$:

Սրանով ապացուցեցինք, որ

$$\int_0^a \omega_2(x)^2 dx < \infty :$$

Թեորեմ 2-ը ապացուցելու համար մնում է դիտարկել $x > a$ դեպքը:

$$\omega_2(x) = \sum_{n=1}^{\infty} O\left(\frac{1}{k_n}\right) e^{ik_n(x-a)} \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] \cdot \int_a^{\infty} e^{ik_n t} \left[1 + O\left(\frac{1}{k_n}\right) \right] f(t) dt : \quad (17)$$

Կստանանաժապկվենք միայն

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{k_n} e^{ik_n(x-a)} \int_a^{\infty} e^{ik_n t} f(t) dt \quad (18)$$

շարքի հետագումամբ: Հիշելով d_n -ի արտահայտությունը, (18) շարքը կարող ենք գրել հետևյալ տեսքով՝

$$\sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{k_n} d_n e^{ik_n(x-a)} :$$

Քանի որ

$$\left| e^{ik_n(x-a)} \right| \leq 1, \quad \sum_{n=1}^{\infty} |d_n|^2 < \infty, \quad \frac{1}{k_n} = O\left(\frac{1}{n}\right),$$

ուրեմն (18) շարքի զուգամիտությունը $L_2(a, \infty)$ տարածության մեջ ականաչտ է:

(17) թանձակի աջ մասում ստացվող մյուս շարքերի L_2 զուգամիտությունն ավելի հեշտ է ապացուցում:

Այսպիսով, մենք ապացուցեցինք, որ (12) շարքը զուգամիտում է $L_2(a, \infty)$ տարածության մեջ:

Թեորեմ 2-ը լրիվությամբ ապացուցված է:

Ավփնփնու

$L_2(0, \infty)$ տարածությունում դիտարկվում է L_λ ծայրային խնդիրը, որն առաջանում է

$$-y'' + q(x)y - \lambda \rho(x)y = 0, \quad 0 \leq x < \infty$$

դիֆերենցիալ հավասարումով և $y(0) = 0$ ծայրային պայմանով: Այստեղ

$$\rho(x) = \begin{cases} \alpha^2, & \operatorname{Im} \alpha \neq 0, \quad 0 \leq x \leq a, \\ 1, & x > a, \end{cases} \quad [0, \infty)$$

իսկ $q(x)$ կոմպլեքսարժեք ֆունկցիան անընդհատ է $[0, \infty)$ միջակայքում և բավարարում է հետևյալ պայմաններին՝

$$(1+x)|q(x)| \in L_1(0, \infty) \quad \text{և} \quad |q(x)| < c \cdot e^{-\varepsilon x}, \quad \varepsilon > 0:$$

Ապացուցվում է, որ $f(x) \in D(L_\lambda)$, $f(x) \in L_2(0, \infty)$ պայմաններին բավարարող ցանկացած $f(x)$ ֆունկցիայի համար $f(x)$ ֆունկցիայի վերլուծությունն ըստ L_λ օպերատորի սեփական ֆունկցիաների զուգամիտում է միջին քառակուսային զուգամիտության իմաստով:

Резюме

В пространств $L_2(0, \infty)$ рассматривается краевая задача L_λ порожденная дифференциальным уравнением

$$-y'' + q(x)y - \lambda \rho(x)y = 0, \quad 0 \leq x < \infty$$

и краевым условием $y(0) = 0$. Здесь

$$\rho(x) = \begin{cases} \alpha^2, & \operatorname{Im} \alpha \neq 0, \quad 0 \leq x \leq a, \\ 1, & x > a, \end{cases}$$

а комплекснозначная функция $q(x)$ непрерывна в промежутке $[0, \infty)$ и удовлетворяет условиям:

$$(1+x)|q(x)| \in L_1(0, \infty), \quad |q(x)| < c \cdot e^{-\varepsilon x}, \quad \varepsilon > 0:$$

Доказывается, что для всякой функции $f(x) \in D(L_\lambda)$ и $f(x) \in L_2(0, \infty)$ разложение по собственным функциям оператора L_λ сходится в смысле сходимости в среднем.

Գրականություն

1. Наймарк М.А. Исследование спектра и разложение по собственным функциям несамосопряженного дифференциального оператора 2-го порядка на полуоси. Тр. Моск. матем. об-ва (3) (1954), 181-270.
2. Наймарк М.А. Линейные дифференциальные операторы. Изд. 2 "Наука", 1969.
3. Марченко В.А. Операторы Штурма-Лиувилля и их приложения. Изд. "Наукова Дюмка", Киев, 1977.
4. Гасымов М.Г. Прямые и обратные задачи спектрального анализа для одного класса уравнений с разрывными коэффициентами. "Неклассические методы в геофизике", Материалы международной конференции, 1977, май, г. Новосибирск.
5. Петросян С.К. Спектр и разложение по собственным функциям линейного дифференциального оператора второго порядка с разрывным коэффициентом на полуоси. Рук. Деп. в ВИНТИ N740-82, 23 стр.
6. Петросян С.К. О сходимости в среднем разложения по собственным функциям одной краевой задачи с разрывным коэффициентом на полуоси. "Функц. анализ и его приложения", сб. науч. статей, Аз-б Гос. унт., Баку, 1986г.

Система обыкновенных дифференциальных уравнений

$$\dot{\lambda} y \equiv \left\{ \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ - & 0 \end{pmatrix} \frac{d}{dx} + \begin{pmatrix} p(x) & q(x) \\ q(x) & -p(x) \end{pmatrix} \right\} y = y, \quad y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix},$$

где p, q - некоторые заданные скалярные функции, а λ - комплексный параметр ($\lambda \in C$), известна (см. [1], стр. 236, [2], стр. 30) под названием канонической системы Дирака.

Задача Коши

$$\begin{cases} \lambda y = \lambda y \\ y(0) = \begin{pmatrix} \sin \alpha \\ -\cos \alpha \end{pmatrix} \end{cases} \quad (1)$$

была рассмотрена Титчмаршем в работе [3]. При условии, что p и q есть непрерывные функции, а α есть действительное число, им доказаны существование и единственность решения задачи Коши (1), (2), а также то, что это решение есть целая функция параметра λ . Если коэффициенты p и q системы (1) не непрерывны, а например, $p, q \in L^1(a, b)$, то классическое определение решения системы (1) (см., например, [4]) надо уточнить, а именно (см., например, [5]): вектор-функция $y = y(x)$ называется решением системы (1), определенными на (a, b) , если она абсолютно непрерывна в каждом конечном замкнутом подинтервале $[a_1, b_1]$ интервала (a, b) и почти всюду в (a, b) удовлетворяет этому уравнению.

Целью данной работы является доказательство следующей теоремы:

Теорема. Пусть $p, q \in L^1_{loc}(0, \infty)$, т.е. p и q измеримые, комплекснозначные функции, абсолютно суммируемые в каждом конечном интервале $(0, a)$, $a > 0$, т.е.

$$\int_0^a |p(s)| ds, \quad \int_0^a |q(s)| ds < \infty \quad (3).$$

Тогда задача Коши (1), (2) имеет единственное решение $y = \varphi(x, \lambda, \alpha)$. Компоненты $\varphi_1(x, \lambda, \alpha)$ и $\varphi_2(x, \lambda, \alpha)$ этого решения (при каждом фиксированном $x \in [0, a]$) есть целые функции параметров λ и α .

Прежде, чем приступить к доказательству этой теоремы, заметим, что существование и единственность решения (при $p, q \in L^1_{loc}$) можно получить из ранее известных результатов (см., например, [5], стр. 184). В этой части следует только отметить, что наше доказательство (в частности, получение оценок для последовательных приближений у нас ведется покомпонентно и учитывает комплексность параметров λ и α) отличается от приведенного в [5] и позволяет доказать существование решения, определенного сразу на $[0, a]$.

Аналитическая зависимость решения $\varphi(x, \lambda, \alpha)$ от спектрального параметра λ есть классический результат об аналитической зависимости решений нормальной системы от аналитически входящих в уравнение параметров (здесь вопрос только в том, из какого класса коэффициенты p и q).

Аналитическую (целую) зависимость решения $\varphi(x, \lambda, \alpha)$ от параметра α также можно вывести из ранее известных результатов о зависимости решения задачи Коши от начальных данных (см., например, [6]), но это есть та часть, которая обычно не подчеркивалась ранее, и это то свойство решения, которое используется при изучении некоторых вопросов спектральной теории (см., например, [7]).

Вот те “оправдания”, которые позволили нам представить к публикации результат, который кажется известным, но нигде не сформулирован в удобном для нас виде и на который мы могли бы ссылаться.

Перейдем к доказательству теоремы.

Лемма 1. *Задача Коши (1), (2) эквивалентна интегральному уравнению*

$$\varphi(x, \lambda, \alpha) = \begin{pmatrix} \sin \alpha \\ -\cos \alpha \end{pmatrix} + \int_0^x A(s, \lambda) \varphi(s, \lambda, \alpha) ds, \quad (4)$$

$$\text{где} \quad A(x, \lambda) = \begin{pmatrix} q(x) & -p(x) - \lambda \\ \lambda - p(x) & -q(x) \end{pmatrix}.$$

Доказательство леммы очевидно (см., например, [4], стр. 153).

Таким образом, вместо задачи Коши (1), (2), мы будем решать интегральное уравнение (4), которое можно записать в виде системы двух интегральных уравнений

$$\varphi_1(x, \lambda, \alpha) = \sin \alpha + \int_0^x [q(s)\varphi_1(s, \lambda, \alpha) - (p(s) + \lambda)\varphi_2(s, \lambda, \alpha)] ds, \quad (4_1)$$

$$\varphi_2(x, \lambda, \alpha) = -\cos \alpha + \int_0^x [(\lambda - p(s))\varphi_1(s, \lambda, \alpha) - q(s)\varphi_2(s, \lambda, \alpha)] ds. \quad (4_2)$$

Интегральное уравнение (4) будем решать методом последовательных приближений. Для этого построим последовательность вектор-функций:

$$\varphi^{(0)}(x, \lambda, \alpha) = \begin{pmatrix} \sin \alpha \\ -\cos \alpha \end{pmatrix}, \quad (5_0)$$

$$\varphi^{(n)}(x, \lambda, \alpha) = \varphi^{(0)}(x, \lambda, \alpha) + \int_0^x A(s, \lambda) \varphi^{(n-1)}(s, \lambda, \alpha) ds, \quad n = 1, 2, \dots \quad (5)$$

Положим также

$$u^{(n)}(x, \lambda, \alpha) = \varphi^{(n)}(x, \lambda, \alpha) - \varphi^{(n-1)}(x, \lambda, \alpha), \quad n = 1, 2, \dots \quad (6)$$

Тогда

$$u^{(n)}(x, \lambda, \alpha) = \int_0^x A(s, \lambda) u^{(n-1)}(s, \lambda, \alpha) ds, \quad n = 1, 2, \dots \quad (7)$$

Уравнения (7) покомпонентно запишутся следующим образом

$$u_1^{(n)}(x, \lambda, \alpha) = \int_0^x \{q(s)u_1^{(n-1)}(s, \lambda, \alpha) - p(s)u_2^{(n-1)}(s, \lambda, \alpha) - \lambda u_2^{(n-1)}(s, \lambda, \alpha)\} ds, \quad (7_1)$$

$$u_2^{(n)}(x, \lambda, \alpha) = \int_0^x \{\lambda u_1^{(n-1)}(s, \lambda, \alpha) - p(s)u_1^{(n-1)}(s, \lambda, \alpha) - q(s)u_2^{(n-1)}(s, \lambda, \alpha)\} ds. \quad (7_2)$$

Введем в рассмотрение также функции

$$\left. \begin{aligned} q_0(x) &= \max_{0 \leq \xi \leq x} \left| \int_0^\xi q(s) ds \right|, \quad q_1(x) = \int_0^x |q(s)| ds, \\ p_0(x) &= \max_{0 \leq \xi \leq x} \left| \int_0^\xi p(s) ds \right|, \quad p_1(x) = \int_0^x |p(s)| ds. \end{aligned} \right\} \quad (8)$$

Легко заметить, что все функции q_0, q_1, p_0, p_1 монотонно возрастающие (неубывающие) и неотрицательные.

Лемма 2. Для обеих компонент $u_1^{(n)}$ и $u_2^{(n)}$ вектор-функций $u^{(n)}$ имеют место оценки:

$$|u_{1,2}^{(n)}(x, \lambda, \alpha)| \leq [q_0(x) + p_0(x) + |\lambda|x] \cdot \frac{[q_1(x) + p_1(x) + |\lambda|x]^{n-1}}{(n-1)!} \cdot e^{|\operatorname{Im} \alpha|}. \quad (9)$$

Доказательство. Из определений (5₀), (5) и (6) для $u_1^{(n)}(x, \lambda, \alpha)$ имеем:

$$u_1^{(1)}(x, \lambda, \alpha) = \int_0^x q(s) ds \cdot \sin \alpha + \int_0^x p(s) ds \cdot \cos \alpha + \lambda x \cos \alpha,$$

$$u_2^{(1)}(x, \lambda, \alpha) = \int_0^x q(s) ds \cdot \cos \alpha - \int_0^x p(s) ds \cdot \sin \alpha + \lambda x \sin \alpha.$$

Учитывая, что $|\sin \alpha| \leq e^{|\operatorname{Im} \alpha|}$ и $|\cos \alpha| \leq e^{|\operatorname{Im} \alpha|}$, из последних равенств и (8) получаем оценки:

$$|u_1^{(1)}(x, \lambda, \alpha)| \leq [q_0(x) + p_0(x) + |\lambda|x] e^{|\operatorname{Im} \alpha|},$$

$$|u_2^{(1)}(x, \lambda, \alpha)| \leq [q_0(x) + p_0(x) + |\lambda|x] e^{|\operatorname{Im} \alpha|},$$

которые согласуются с (9) при $n = 1$. Теперь по индукции, допустив, что для $u_{1,2}^{(n)}$ имеют место оценки (9), докажем, что они имеют место для $u_{1,2}^{(n+1)}$. Согласно (7₁) имеем:

$$\begin{aligned} |u_1^{(n+1)}(x, \lambda, \alpha)| &\leq \int_0^x \{ |q(s)| \cdot |u_1^{(n)}(x, \lambda, \alpha)| + |p(s)| \cdot |u_2^{(n)}(x, \lambda, \alpha)| + |\lambda| \cdot |u_2^{(n)}(x, \lambda, \alpha)| \} ds \\ &\leq e^{|\operatorname{Im} \alpha|} \cdot \int_0^x \{ |q(s)| + |p(s)| + |\lambda| \} \cdot \{ |q_0(s)| + |p_0(s)| + |\lambda| \cdot s \} \cdot \frac{[q_1(s) + p_1(s) + |\lambda|s]^{n-1}}{n!} ds \leq \\ &\leq e^{|\operatorname{Im} \alpha|} \cdot \{ |q_0(s)| + |p_0(s)| + |\lambda| \cdot x \} \cdot \int_0^x \left\{ \frac{d}{ds} [q_1(s) + p_1(s) + |\lambda|s] \right\} \cdot \frac{[q_1(s) + p_1(s) + |\lambda|s]^{n-1}}{n!} ds = \\ &= e^{|\operatorname{Im} \alpha|} \cdot \{ |q_0(s)| + |p_0(s)| + |\lambda| \cdot x \} \cdot \frac{1}{(n-1)!n} \int_0^x \left\{ \frac{d}{ds} [q_1(s) + p_1(s) + |\lambda|s] \right\}^n ds = \\ &= e^{|\operatorname{Im} \alpha|} \cdot \{ |q_0(s)| + |p_0(s)| + |\lambda| \cdot x \} \cdot \frac{[q_1(x) + p_1(x) + |\lambda|x]^n}{n!}. \end{aligned}$$

Здесь мы учли монотонную возрастаемость неотрицательных функций p_0 и q_0 , то, что $\frac{d}{ds} q_1(s) = |q(s)|$, $\frac{d}{ds} p_1(s) = |p(s)|$, а также равенства $p_1(0) = q(0) = 0$. Легко видеть, что оценка для второй компоненты $u_2^{(n+1)}$ получается из (7₂) совершенно аналогично.

Лемма 2 доказана.

Лемма 3. Компоненты $\varphi_j^{(n)}$, ($j=1,2$), последовательности (5) сходятся равномерно на множестве $M = \{(x, \lambda, \alpha) : x \in [0, a], |\lambda| \leq w, |\alpha| \leq v\}$, где α, w, v — произвольные конечные положительные числа.

Доказательство. Для того, чтобы последовательности $\varphi_1^{(n)}(x, \lambda, \alpha)$ и $\varphi_2^{(n)}(x, \lambda, \alpha)$ равномерно сходились на указанном множестве M , достаточно (см. [4], стр. 155), чтобы имели место неравенства

$$\|\varphi_j^{(n)} - \varphi_j^{(n-1)}\| = \|u_j^{(n)}\| \stackrel{\text{def}}{=} \max_{(x, \lambda, \alpha)} |u_j^{(n)}(x, \lambda, \alpha)| \leq a_n,$$

где числа a_n образуют сходящийся ряд. Используя оценки (9) и свойства функций p_0, q_0, p_1, q_1 , получаем:

$$\begin{aligned} |u_j^{(n)}(x, \lambda, \alpha)| &\leq e^{|\operatorname{Im} \alpha|} \cdot [q_0(x) + p_0(x) + |\lambda|x] \cdot \frac{[q_1(x) + p_1(x) + |\lambda|x]^{n-1}}{(n-1)!} \leq \\ &\leq e^v \cdot [q_0(x) + p_0(x) + wa] \cdot \frac{[q_1(a) + p_1(a) + wa]^{n-1}}{(n-1)!} = c_0 \cdot \frac{c_1^{n-1}}{(n-1)!} = a_n, \end{aligned}$$

где $c_0 = e^v \cdot [q_0(a) + p_0(a) + wa]$, $c_1 = q_1(a) + p_1(a) + wa$ есть конечные числа в силу условия (3)

теоремы. Так как ряд $\sum_{n=1}^{\infty} a_n = c_0 e^{c_1}$ сходится, то лемма 3 доказана.

Из определения (5) последовательных приближений $\varphi^{(n)}$ следует, что компоненты $\varphi_1^{(n)}$ и $\varphi_2^{(n)}$ суть непрерывные и даже дифференцируемые функции по x . Из их равномерной сходимости следует, что предел этой последовательности существует, представляет собой дифференцируемую функцию и что в (5) можно перейти к пределу при $n \rightarrow \infty$. Отсюда следует, что предельная вектор-функция $\varphi(x, \lambda, \alpha)$ представляет собой решение интегрального уравнения (4) и, следовательно, задачи Коши (1), (2). Таким образом доказано существование решения.

Опять таки из построения (5) последовательных приближений $\varphi^{(n)}$ следует, что компоненты $\varphi_{1,2}^{(n)}$ есть целые функции параметров λ и α (при фиксированном x). Чтобы доказать, что предельная функция также будет целой (от λ и α) обратимся к известной теореме Вейерштрасса (см., например, [6], стр. 166).

Теорема Вейерштрасса. Если последовательность функций f_n ($n \in N$), аналитических в области $U \subseteq C^n$, равномерно сходится на каждом компактном подмножестве области U , то предельная функция аналитична в U .

Взяв $\varphi^{(n)}(x_0, \lambda, \alpha) = f^{(n)}(\lambda, \alpha)$, $U = C^2$, из теоремы Вейерштрасса и из леммы 3 (поскольку множеством вида M , при фиксированном x_0 , можно покрыть любой компакт в C^2) получаем, что решение нашей задачи Коши $\varphi(x, \lambda, \alpha)$ есть целая функция параметров λ и α при любом фиксированном конечном x .

Для завершения доказательства теоремы нам остается доказать единственность решения $\varphi(x, \lambda, \alpha)$. Для этого, допустив, что существует еще другое решение $\Phi(x, \lambda, \alpha)$ и обозначив их разность $\varphi(x, \lambda, \alpha) - \Phi(x, \lambda, \alpha) = u(x, \lambda, \alpha) = u(x)$, мы видим, что достаточно доказать, что интегральное уравнение

$$u(x) = \int_0^x A(s, \lambda) u(s) ds \quad (10)$$

имеет только нулевое решение. Поскольку $u(x)$ непрерывная функция, то величина $K(x) = \max_{0 \leq s \leq x} \|u_1^*(s)\|, \|u_2(s)\|$ конечна при любом конечном x . Тогда из (10) для первой компоненты получаем оценку:

$$\begin{aligned} |u_1(x)| &= \left| \int_0^x \{q(s)u_1(s) - p(s)u_2(s) - \lambda u_2(s)\} ds \right| \leq K(x) \int_0^x \{|q(s)| + |p(s)| + |\lambda|\} ds = \\ &= K(x) \cdot \{q_1(x) + p_1(x) + |\lambda|x\}. \end{aligned}$$

Точно такую же оценку получаем для $|u_2(x)|$. Применяя эти оценки, опять из (10), получим:

$$\begin{aligned} |u_{1,2}(x)| &\leq \int_0^x \{|q(s)| + |p(s)| + |\lambda|\} \cdot K(s) \{q_1(s) + p_1(s) + |\lambda|s\} ds \leq \\ &\leq K(x) \cdot \int_0^x \{q_1(s) + p_1(s) + |\lambda|s\} \cdot \frac{d}{ds} \{q_1(s) + p_1(s) + |\lambda|s\} ds = \\ &= K(x) \cdot \int_0^x \frac{1}{2} \frac{d}{ds} [q_1(s) + p_1(s) + |\lambda|s]^2 ds = K \frac{[q_1(x) + p_1(x) + |\lambda|x]^2}{2!}. \end{aligned}$$

Продолжая подставлять эти оценки в (10), получим:

$$|u_{1,2}(x)| \leq K(x) \frac{[q_1(x) + p_1(x) + |\lambda|x]^n}{n!}$$

для любого $n = 1, 2, \dots$. Следовательно, $|u_{1,2}(x)| \equiv 0$.

Теорема доказана полностью.

Резюме

В работе доказывается единственность и существование решения задачи Коши для канонической задачи Дирака в случае $p, q \in L_{loc}^1(0, \infty)$.

Ամփոփում

Աշխատանքում ավանդում է հարկի խնդրի լուծման գոյությունը և միակությունը հարակի կանոնիկ խնդրի համար $p, q \in L_{loc}^1(0, \infty)$ դեպքում:

Литература

1. Б. М. Левитан, И. С. Саргсян, Введение в спектральную теорию, Москва, Наука, 1970.
2. В. А. Марченко, Операторы Штурма-Лиувилля и их приложения, Киев, Наукова думка, 1977.
3. E. C. Titchmarsh, An extension of the Sturm-Liouville expansion, Quart. J. of Math. (Oxford), 15 (1944), 40-48.
4. Л. С. Понтрягин, Обыкновенные дифференциальные уравнения, Москва, Наука, 1965.
5. М. А. Наймарк, Линейные дифференциальные операторы, Москва, Наука, 1969.
6. Ю. Н. Бибиков, Общий курс обыкновенных дифференциальных уравнений, Ленинград, КГУ, 1981.
7. Т. Н. Арутюнян, Функции собственных значений семейства операторов Дирака, Известия НАН Армении, Математика, т.31, №6, 1996 г., 1-10.

Асимптотическим методом решена первая краевая задача для ортотропной прямоугольной пластинки по геометрически нелинейной теории упругости. Найдена асимптотика и построен итерационный процесс позволяющий определить все компоненты тензора напряжений и вектора перемещения с заранее заданной асимптотической точностью. Построено решение соответствующее внутренней задаче, проведено сопоставление выведенных основных двумерных разрешающих уравнений с соответствующими уравнениями классической теории пластин.

1. Классические статические краевые задачи полос, пластин и оболочек асимптотическим методом решены в [1,2]. Для полос с общей анизотропией в своей плоскости вопрос определения напряженно-деформированного состояния рассмотрен в [3,4]. Метод оказался эффективным также для решения динамических задач тонких тел [5]. В работах [6,7] асимптотическим методом решена первая краевая задача для однослойного и двухслойного анизотропных прямоугольников – полосы по геометрически нелинейной теории упругости, проведено сравнение с решением по линейной теории.

В данной работе асимптотический метод применяется для решения первой краевой задачи для ортотропной пластинки на основе нелинейных уравнений теории упругости.

Рассмотрим ортотропную прямоугольную пластинку длиной a , шириной b и постоянной толщины $2h$. Пользуемся декартовой системой координат x, y, z , располагая оси Ox, Oy в срединной плоскости пластинки. Вводятся безразмерные переменные $\xi = x/a$, $\eta = y/a$, $\zeta = z/h$ и безразмерные перемещения $U = u/a$, $V = v/a$, $W = w/a$, где a – характерный тангенциальный размер пластинки.

Считается, что на верхней $z = h$ и нижней $z = -h$ лицевых плоскостях пластинки заданы значения компонентов тензора напряжений. Соответствующие условия запишутся в виде

$$\begin{aligned} \sigma_{xz} &= \left(\frac{h}{a}\right)^4 X^+(x, y), \quad \sigma_{yz} = \left(\frac{h}{a}\right)^4 Y^+(x, y), \quad \sigma_z = \left(\frac{h}{a}\right)^5 Z^+(x, y) \quad \text{при } z = h \\ \sigma_{xz} &= -\left(\frac{h}{a}\right)^4 X^-(x, y), \quad \sigma_{yz} = -\left(\frac{h}{a}\right)^4 Y^-(x, y), \quad \sigma_z = \left(\frac{h}{a}\right)^5 Z^-(x, y) \quad \text{при } z = -h \end{aligned} \quad (1.1)$$

Требуется найти решение нелинейных уравнений пространственной задачи теории упругости ортотропного тела [2,8,9]

$$\begin{aligned} \frac{\partial}{\partial x} \left[\left(1 + \frac{\partial u}{\partial x}\right) \sigma_x + \frac{\partial u}{\partial y} \sigma_{xy} + \frac{\partial u}{\partial z} \sigma_{xz} \right] + \frac{\partial}{\partial y} \left[\left(1 + \frac{\partial u}{\partial x}\right) \sigma_{xy} + \frac{\partial u}{\partial y} \sigma_y + \frac{\partial u}{\partial z} \sigma_{yz} \right] + \\ + \frac{\partial}{\partial z} \left[\left(1 + \frac{\partial u}{\partial x}\right) \sigma_{xz} + \frac{\partial u}{\partial y} \sigma_{yz} + \frac{\partial u}{\partial z} \sigma_z \right] = 0 \\ \frac{\partial}{\partial x} \left[\frac{\partial v}{\partial x} \sigma_x + \left(1 + \frac{\partial v}{\partial y}\right) \sigma_{xy} + \frac{\partial v}{\partial z} \sigma_{xz} \right] + \frac{\partial}{\partial y} \left[\frac{\partial v}{\partial x} \sigma_{xy} + \left(1 + \frac{\partial v}{\partial y}\right) \sigma_y + \frac{\partial v}{\partial z} \sigma_{yz} \right] + \\ + \frac{\partial}{\partial z} \left[\frac{\partial v}{\partial x} \sigma_{xz} + \left(1 + \frac{\partial v}{\partial y}\right) \sigma_{yz} + \frac{\partial v}{\partial z} \sigma_z \right] = 0 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& \frac{\partial}{\partial x} \left[\frac{\partial w}{\partial x} \sigma_x + \frac{\partial w}{\partial y} \sigma_{xy} + \left(1 + \frac{\partial w}{\partial z} \right) \sigma_{xz} \right] + \frac{\partial}{\partial y} \left[\frac{\partial w}{\partial x} \sigma_{xy} + \frac{\partial w}{\partial y} \sigma_y + \left(1 + \frac{\partial w}{\partial z} \right) \sigma_{yz} \right] + \\
& \quad + \frac{\partial}{\partial z} \left[\frac{\partial w}{\partial x} \sigma_{xz} + \frac{\partial w}{\partial y} \sigma_{yz} + \left(1 + \frac{\partial w}{\partial z} \right) \sigma_z \right] = 0 \\
& \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{1}{2} \left[\left(\frac{\partial u}{\partial x} \right)^2 + \left(\frac{\partial v}{\partial x} \right)^2 + \left(\frac{\partial w}{\partial x} \right)^2 \right] = a_{11} \sigma_x + a_{12} \sigma_y + a_{13} \sigma_z \\
& \frac{\partial v}{\partial y} + \frac{1}{2} \left[\left(\frac{\partial u}{\partial y} \right)^2 + \left(\frac{\partial v}{\partial y} \right)^2 + \left(\frac{\partial w}{\partial y} \right)^2 \right] = a_{12} \sigma_x + a_{22} \sigma_y + a_{23} \sigma_z \\
& \frac{\partial w}{\partial z} + \frac{1}{2} \left[\left(\frac{\partial u}{\partial z} \right)^2 + \left(\frac{\partial v}{\partial z} \right)^2 + \left(\frac{\partial w}{\partial z} \right)^2 \right] = a_{13} \sigma_x + a_{23} \sigma_y + a_{33} \sigma_z \\
& \frac{\partial v}{\partial z} + \frac{\partial w}{\partial y} + \frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} \frac{\partial v}{\partial y} + \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial w}{\partial y} = a_{44} \sigma_{yz} \\
& \frac{\partial u}{\partial z} + \frac{\partial w}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial x} \frac{\partial u}{\partial z} + \frac{\partial v}{\partial x} \frac{\partial v}{\partial z} + \frac{\partial w}{\partial x} \frac{\partial w}{\partial z} = a_{55} \sigma_{xz} \\
& \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial v}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial y} \frac{\partial u}{\partial z} + \frac{\partial v}{\partial y} \frac{\partial v}{\partial z} + \frac{\partial w}{\partial y} \frac{\partial w}{\partial z} = a_{66} \sigma_{xy}
\end{aligned} \tag{1.2}$$

при граничных условиях (1.2) и условиях краевых задач теории упругости на боковой поверхности (они пока не конкретизируются).

В безразмерных координатах ξ, η, ζ система уравнений (1.2) превратится в новую систему, содержащую малый параметр $\varepsilon = h/a$. Эта система сингулярно возмущенная и ее решение складывается из решений внутренней задачи (основное решение) и пограничного слоя.

Решение внутренней задачи отыскивается в виде ряда по степеням малого параметра [1,2]

$$Q = \varepsilon^q \sum_{s=0}^S \varepsilon^s Q^{(s)} \tag{1.3}$$

где Q — любое из напряжений или безразмерных перемещений, $Q^{(s)} = 0$ при $s < 0$, q — целое число, подбирается так, чтобы получилась непротиворечивая система для определения $Q^{(s)}$. Число q определяется для каждой величины единственным образом:

$$\begin{aligned}
q = 3 & \text{ для } \sigma_x, \sigma_y, \sigma_{xy}, U, V, \quad q = 4 \text{ для } \sigma_{xz}, \sigma_{yz} \\
q = 2 & \text{ для } W, \quad q = 5 \text{ для } \sigma_z
\end{aligned} \tag{1.4}$$

Эта асимптотика по сути не отличается от той, что применялась для решения той же задачи в линейной теории упругости, однако, здесь, чтобы получить итерационный процесс, асимптотический ряд (1.3) необходимо начинать с положительных степеней малого параметра. Асимптотике (1.3), (1.4) соответствует выбор представления (1.1).

Подставив (1.3) в преобразованную систему (1.2), с учетом (1.4), для определения коэффициентов разложения (1.3), получим систему

$$\begin{aligned}
& \frac{\partial \sigma_x^{(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_{xy}^{(s)}}{\partial \eta} + \frac{\partial \sigma_{xz}^{(s)}}{\partial \zeta} + \sigma_1^{(s-3)} = 0 \\
& \frac{\partial \sigma_{xy}^{(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_y^{(s)}}{\partial \eta} + \frac{\partial \sigma_{yz}^{(s)}}{\partial \zeta} + \sigma_2^{(s-3)} = 0 \\
& \frac{\partial \sigma_{xz}^{(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_{yz}^{(s)}}{\partial \eta} + \frac{\partial \sigma_z^{(s)}}{\partial \zeta} + \sigma_3^{(s-3)} = 0
\end{aligned} \tag{1.5}$$

$$\frac{\partial U^{(s)}}{\partial \xi} + U_{\xi}^{(s-3)} + V_{\xi}^{(s-3)} + W_{\xi}^{(s-1)} = a_{11}\sigma_x^{(s)} + a_{12}\sigma_y^{(s)} + a_{13}\sigma_z^{(s-2)}$$

$$\frac{\partial V^{(s)}}{\partial \eta} + U_{\eta}^{(s-3)} + V_{\eta}^{(s-3)} + W_{\eta}^{(s-1)} = a_{22}\sigma_x^{(s)} + a_{22}\sigma_y^{(s)} + a_{23}\sigma_z^{(s-2)}$$

$$\frac{\partial W^{(s)}}{\partial \zeta} + U_{\zeta}^{(s-3)} + V_{\zeta}^{(s-3)} + W_{\zeta}^{(s-1)} = a_{13}\sigma_x^{(s-2)} + a_{23}\sigma_y^{(s-2)} + a_{33}\sigma_z^{(s-4)}$$

$$\frac{\partial W^{(s)}}{\partial \eta} + \frac{\partial V^{(s)}}{\partial \zeta} + U_{\eta\zeta}^{(s-3)} + V_{\eta\zeta}^{(s-3)} + W_{\eta\zeta}^{(s-1)} = a_{44}\sigma_{yz}^{(s-2)}$$

$$\frac{\partial W^{(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial U^{(s)}}{\partial \zeta} + U_{\xi\zeta}^{(s-3)} + V_{\xi\zeta}^{(s-3)} + W_{\xi\zeta}^{(s-1)} = a_{55}\sigma_{xz}^{(s-2)}$$

$$\frac{\partial U^{(s)}}{\partial \eta} + \frac{\partial V^{(s)}}{\partial \xi} + U_{\xi\eta}^{(s-3)} + V_{\xi\eta}^{(s-3)} + W_{\xi\eta}^{(s-1)} = a_{66}\sigma_{xy}^{(s)}$$

$$\begin{aligned} \sigma_1^{(s)} = & \sum_{i=0}^s \left[\frac{\partial U^{(i)}}{\partial \xi} \left(\frac{\partial \sigma_x^{(s-i)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_{xy}^{(s-i)}}{\partial \eta} + \frac{\partial \sigma_{xz}^{(s-i)}}{\partial \zeta} \right) + \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \eta} \left(\frac{\partial \sigma_{xy}^{(s-i)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_y^{(s-i)}}{\partial \eta} + \frac{\partial \sigma_{yz}^{(s-i)}}{\partial \zeta} \right) + \right. \\ & + \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \zeta} \left(\frac{\partial \sigma_x^{(s-i)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_{xy}^{(s-i)}}{\partial \eta} + \frac{\partial \sigma_{xz}^{(s-i)}}{\partial \zeta} \right) + \frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \xi^2} \sigma_x^{(s-i)} + \frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \eta^2} \sigma_y^{(s-i)} + \frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \zeta^2} \sigma_z^{(s-i)} + \\ & \left. + 2 \frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \xi \partial \eta} \sigma_{xy}^{(s-i)} + 2 \frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \xi \partial \zeta} \sigma_{xz}^{(s-i)} + 2 \frac{\partial^2 U^{(i)}}{\partial \eta \partial \zeta} \sigma_{yz}^{(s-i)} \right] \quad (1,2,3; U, V, W; \xi, \eta, \zeta) \end{aligned}$$

где

$$U_{\xi}^{(s)} = \frac{1}{2} \sum_{i=0}^s \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \xi} \frac{\partial U^{(s-i)}}{\partial \xi}, \quad U_{\xi\eta}^{(s)} = \sum_{i=0}^s \frac{\partial U^{(i)}}{\partial \xi} \frac{\partial U^{(s-i)}}{\partial \eta} \quad (U, V, W); (\xi, \eta, \zeta) \quad (1.6)$$

Решив систему (1.5), получим

$$W^{(s)} = w^{(s)}(\xi, \eta) + w^{*(s)}$$

$$U^{(s)} = -\zeta \frac{\partial w^{(s)}}{\partial \xi} + u^{(s)}(\xi, \eta) + u^{*(s)} \quad (u, v)$$

$$\sigma_x^{(s)} = \zeta \tau_{x1}^{(s)} + \tau_{x0}^{(s)} + \sigma_x^{*(s)} \quad (x, y) \quad (1.7)$$

$$\sigma_{xy}^{(s)} = \zeta \tau_{xy1}^{(s)} + \tau_{xy0}^{(s)} + \sigma_{xy}^{*(s)}$$

$$\sigma_{xz}^{(s)} = 1/2 \zeta^2 \tau_{xz2}^{(s)} + \zeta \tau_{xz1}^{(s)} + \tau_{xz0}^{(s)} + \sigma_{xz}^{*(s)} \quad (x, y)$$

$$\sigma_z^{(s)} = 1/6 \zeta^3 \tau_{z3}^{(s)} + 1/2 \zeta^2 \tau_{z2}^{(s)} + \zeta \tau_{z1}^{(s)} + \tau_{z0}^{(s)} + \sigma_z^{*(s)}$$

где

$$\tau_{x0} = B_{11}\varepsilon_1 + B_{12}\varepsilon_2, \tau_{y0} = B_{12}\varepsilon_1 + B_{22}^{(k)}\varepsilon_2, \tau_{xy0} = B_{66}\omega$$

$$\tau_{x1} = B_{11}\chi_1 + B_{12}^{(k)}\chi_2, \tau_{y1} = B_{12}\chi_1 + B_{22}\chi_2, \tau_{xy1} = B_{66}\tau$$

$$\tau_{xz(i+1)} = - \left(\frac{\partial \tau_{xi}}{\partial \xi} + \frac{\partial \tau_{xyi}}{\partial \eta} \right) \quad i = 0, 1 \quad (x, y; \xi, \eta) \quad (1.8)$$

$$\tau_{z(i+1)} = - \left(\frac{\partial \tau_{xi}}{\partial \xi} + \frac{\partial \tau_{xyi}}{\partial \eta} \right) \quad i = 0, 1, 2$$

$$\begin{aligned} \varepsilon_1 &= \frac{\partial u}{\partial \xi}, \quad \varepsilon_2 = \frac{\partial v}{\partial \eta}, \quad \omega = \frac{\partial u}{\partial \eta} + \frac{\partial v}{\partial \xi} \\ \chi_1 &= -\frac{\partial^2 w}{\partial \xi^2}, \quad \chi_2 = -\frac{\partial^2 w}{\partial \eta^2}, \quad \tau = -2 \frac{\partial^2 w}{\partial \xi \partial \eta} \end{aligned} \quad (1.9)$$

Коэффициенты B_{ij} определяются по формулам

$$B_{11} = \frac{a_{22}}{a_{11}a_{22} - a_{12}^2}, \quad B_{22} = \frac{a_{11}}{a_{11}a_{22} - a_{12}^2}, \quad B_{12} = \frac{a_{12}}{a_{11}a_{22} - a_{12}^2}, \quad B_{66} = \frac{1}{a_{66}} \quad (1.10)$$

Величины со звездочками, как всегда, известны и определяются по формулам

$$\begin{aligned} w^{*(s)} &= \int_0^\xi (a_{13}\sigma_x^{(s-2)} + a_{23}\sigma_y^{(s-2)} + a_{33}\sigma_z^{(s-4)} - (U_\xi^{(s-3)} + V_\xi^{(s-3)} + W_\xi^{(s-1)})) d\xi \\ u^{*(s)} &= \int_0^\xi \left(a_{55}\sigma_{xz} - \frac{\partial w^{*(s)}}{\partial \xi} - (U_{\xi\xi}^{(s-3)} + V_{\xi\xi}^{(s-3)} + W_{\xi\xi}^{(s-1)}) \right) d\xi \end{aligned} \quad (1.11)$$

$$v^{*(s)} = \int_0^\xi \left(a_{44}\sigma_{yz} - \frac{\partial w^{*(s)}}{\partial \eta} - (U_{\xi\xi}^{(s-3)} + V_{\xi\xi}^{(s-3)} + W_{\xi\xi}^{(s-1)}) \right) d\xi$$

$$\sigma_x^{*(s)} = B_{11}\varepsilon_1^{*(s)} + B_{12}\varepsilon_2^{*(s)} + a_{13}\sigma_z^{(s-2)}, \quad \sigma_y^{*(s)} = B_{12}\varepsilon_1^{*(s)} + B_{22}\varepsilon_2^{*(s)} + b_3\sigma_z^{(s-2)}, \quad \sigma_{xy}^{*(s)} = B_{66}\omega^{*(s)}$$

$$\sigma_{xz}^{*(s)} = - \int_0^\xi \left(\frac{\partial \sigma_{xi}^{*(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_{xy}^{*(s)}}{\partial \eta} + \sigma_i^{(s-1)} \right) d\xi \quad (x, y; \xi, \eta; 1, 2)$$

$$\sigma_z^{*(s)} = - \int_0^\xi \left(\frac{\partial \sigma_{xz}^{*(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial \sigma_{yz}^{*(s)}}{\partial \eta} + \sigma_3^{(s-3)} \right) d\xi$$

где

$$\varepsilon_1^{*(s)} = \frac{\partial u^{*(s)}}{\partial \xi} + U_\xi^{(s-3)} + V_\xi^{(s-3)} + W_\xi^{(s-1)} \quad (1, 2; \xi, \eta; u, v) \quad (1.12)$$

$$\omega^{*(s)} = \frac{\partial u^{*(s)}}{\partial \eta} + \frac{\partial v^{*(s)}}{\partial \xi} + U_{\xi\eta}^{(s-3)} + V_{\xi\eta}^{(s-3)} + W_{\xi\eta}^{(s-1)}$$

$$a_3 = -(a_{13}B_{11} + a_{23}B_{12}), \quad b_3 = -(a_{13}B_{12} + a_{23}B_{22})$$

Удовлетворив граничным условиям (1.1) для определения неизвестных величин, получается следующая система уравнений

$$\begin{aligned} L_{11}(B_{ij})u + L_{12}(B_{ij})v &= p_1^{(s)} \\ L_{12}(B_{ij})u + L_{22}(B_{ij})v &= p_2^{(s)} \end{aligned} \quad (1.13)$$

$$L_{33}(B_{ij})w = q^{(s)} \quad (1.14)$$

где дифференциальные операторы $L_{ij}(B_{ij})$ имеют вид

$$\begin{aligned} L_{11}(B_{ij}) &= B_{11} \frac{\partial^2}{\partial \xi^2} + B_{66} \frac{\partial^2}{\partial \eta^2} \quad (1,2; \xi, \eta) \\ L_{12}(B_{ij}) &= (B_{12} + B_{66}) \frac{\partial^2}{\partial \xi \partial \eta} \\ L_{13}(B_{ij}) &= - \left[B_{11} \frac{\partial^3}{\partial \xi^3} + (B_{12} + 2B_{66}) \frac{\partial^3}{\partial \xi \partial \eta^2} \right] \quad (1,2; \xi, \eta) \\ L_{33}(B_{ij}) &= B_{11} \frac{\partial^4}{\partial \xi^4} + 2(B_{12} + 2B_{66}) \frac{\partial^4}{\partial \xi^2 \partial \eta^2} + B_{22} \frac{\partial^4}{\partial \eta^4} \end{aligned} \quad (1.15)$$

В (1.13) $p_1^{(s)}$, $p_2^{(s)}$, $q^{(s)}$ играют роль обобщенных нагрузок, для вычисления которых получаются формулы

$$\begin{aligned} p_1^{(s)} &= -X_1^{(s)} + \frac{1}{2}(\sigma_{xz}^{*(s)}(\zeta=1) - \sigma_{xz}^{*(s)}(\zeta=-1)) \quad (1,2; x, y) \\ q^{(s)} &= \frac{3}{2} \left[2Z_2^{(s)} + 2 \frac{\partial X_2^{(s)}}{\partial \xi} + 2 \frac{\partial X_z^{(s)}}{\partial \xi} - \frac{\partial}{\partial \xi} (\sigma_{xz}^{*(s)}(\zeta=1) + \sigma_{xz}^{*(s)}(\zeta=-1)) - \right. \\ &\quad \left. - \frac{\partial}{\partial \eta} (\sigma_{yz}^{*(s)}(\zeta=1) + \sigma_{yz}^{*(s)}(\zeta=-1)) - (\sigma_z^{*(s)}(\zeta=1) - \sigma_z^{*(s)}(\zeta=-1)) \right] \end{aligned} \quad (1.16)$$

где

$$X_{1,2}^{(s)} = \frac{1}{2}(X^+ \pm X^-) \quad (X, Y), \quad Z_{1,2}^{(s)} = \frac{1}{2}(Z^+ \pm X^-)$$

Остальные неизвестные функции интегрирования $\tau_{xz0}^{(s)}$, $\tau_{yz0}^{(s)}$ и $\tau_{x0}^{(s)}$ определяются по формулам

$$\begin{aligned} \tau_{xz0}^{(s)} &= X_2^{(s)} - \frac{1}{2}(\sigma_{xz}^{*(s)}(\zeta=1) + \sigma_{xz}^{*(s)}(\zeta=-1)) - \frac{1}{2}L_{13}(B_{ij})w^{(s)} \quad (x, y) \\ \tau_{yz0}^{(s)} &= Z_1^{(s)} - \frac{1}{2} \left(\frac{\partial p_1^{(s)}}{\partial \xi} + \frac{\partial p_2^{(s)}}{\partial \eta} \right) - \frac{1}{2}(\sigma_{xz}^{*(s)}(\zeta=1) + \sigma_{xz}^{*(s)}(\zeta=-1)) \end{aligned} \quad (1.17)$$

Заметим, что при $s=0$ система уравнений (1.13) совпадает с уравнениями обобщенной плоской задачи, а уравнение (1.14) — классическим уравнением изгиба пластинки [2]. Для приближений $s > 0$ меняются лишь правые части уравнений, куда входят члены, обусловленные геометрически нелинейностью уравнений теории упругости. Величина вносимой поправки зависит от порядка величин $p^{(s)}$ и $q^{(s)}$, зависящих не только от изменяемости внешней нагрузки, но и от отношений упругих коэффициентов.

Резюме

Асимптотическим методом из геометрически нелинейных уравнений теории упругости выведены двумерные дифференциальные уравнения с частными производными для расчета ортотропной пластинки, на лицевых плоскостях которой заданы значения напряжений. Условия на боковой поверхности пластинки пока не конкретизируются. Найденная асимптотика и построенный итерационный процесс позволяют определить все искомые величины вступлений (основной) задачи.

Ամփոփում

Առաձգականության տեսության ոչ գծային հավասարումներից ասիմպտոտիկ մեթոդով դուրս են բերված մասնական ածանցյալներով երկչափ հավասարումներ օրթոտրոպ սալի հաշվարկի համար, երբ սալի դիմային մակերևույթի վրա տրված են լարումների արժեքները: Սալի կողմնային մակերևույթների վրա տրվող պայմանները չեն կոնկրետացվում: Գտնված ասիմպտոտիկան և կառուցված իտերացիոն պրոցեսը հնարավորություն են տալիս որոշելու մերթին (հիմնական) խնդրի բոլոր մեծությունները:

ЛИТЕРАТУРА

1. Гольденвейзер А.Л. Теория тонких оболочек. М. 1976.
2. Агаловян Л.А. Асимптотическая теория анизотропных пластин и оболочек. М.: Наука. 1997.
3. Хачатрян Ш.М. // Изв. АН Арм.ССР. Механика. 1976. Т. 29. '6.С.19-32.
4. Агаловян Л.А., Хачатрян А.М. Асимптотический анализ напряженно-деформированном состоянии анизотропной слоистой балки// Изв. АН Арм ССР. Механика. 1986. Т.39. '2. С. 3-14.
5. Агаловян Л.А., Агаловян М.Л. // Механика оболочек и пластин. Сб. докл. XIX Междунар. конф. по теории оболочек и пластин. РФ. Нижний Новгород. 1999. С. 16-20.
6. Агаловян Л.А., Хачатрян А.М. К решению первой краевой задачи для анизотропной полосы на основе геометрически нелинейной теории упругости. // Изв. Северо-Кавказского центра высшей школы. Сер. естест. Наук. 2001. Спецвыпуск. С.16-18.
7. Хачатрян А.М. К решению первой краевой задачи для анизотропной двухслойной полосы на основе геометрически нелинейной теории упругости// В сб: "Оптимальное управление, устойчивость и прочность механических систем". Ер: 2002. С. 213-218.
8. Новожилов В.В. Основы нелинейной теории упругости. Л.-М.ОГИЗ. 1948.
9. Черных К.Ф., Литвиненкова З.Н. Теория больших упругих деформаций. Л.: Изд. ЛГУ. 1988.

ТЕПЛОПРОВОДНОСТЬ ГАЗОВЫХ СМЕСЕЙ ВОДОРОД-МЕТАН И ВОДОРОД-АЗОТ

Арутюнян Г.С.

Кафедра физики

Ниже приводятся результаты измерений теплопроводности смесей водорода с метаном и азотом при различных температурах и давлениях, приведенных методом регулярного теплового режима на установке с цилиндрическим бикалориметром [1, 2]. Теплопроводность указанных газовых смесей изучена недостаточно особенно при высоких давлениях.

Смеси азот-водород исследованы только при атмосферном давлении. Ийс и Херст [3] измерили теплопроводность смеси азот-водород при температуре 273К, а Грей и Райт - в интервале температур 293 до 423К[4]. Баруа и сотрудники [5] методом нагретой нити определили теплопроводность этих смесей в интервале температур от 258 до 473 К. Результаты измерений [4, 5] согласуются между собой в пределах 2-3%.

Нами измерена теплопроводность смесей метан-водород двух составов (86 и 36% объемн.метан) и азот-водород то же двух составов (75,46% объемн. водород). Измерения выполнены в интервале температур от 298 до 500К и при давлениях от 0,1 до 40 МПа. Все измерения были проведены на бикалориметре с зазором между внешним и внутренним цилиндром, равным 1,05мм. При этом перепады температуры в зазоре не превышали 0,5°C. Суммарные поправки, вносимые в процессе расчета коэффициента теплопроводности по результатам измерений, не превышали 4-5%. Анализ состава исследованных смесей проводился с погрешностью от 0,1 до 0,3%. Чистота газов (по паспортным данным) составляла водород 99,9% азот 99,99, метан 99,9%.

Результаты измерений теплопроводности смесей метан-водород приведены в таб.1,2 смесей азот-водород таб.3.

Выравненные по изотермам, изобарам и концентрациям значения коэффициента теплопроводности представлены в таб. 4.5.

Возможная погрешность предоставленных в таблицах экспериментальных и выравненных значений составляет по нашей оценке не более 2%.

Таб. 1 Теплопроводность смеси (86 % CH_4 +14% H_2) $\lambda \cdot 10^4$ Вт / м.К

P, МПа	Температура, К			
	298	382	454	500
2,5	505	-	-	-
	510	-	-	-
	520	-	-	-
5,7	530	655	795	900
	535	660	800	910
	540	665	810	915
10,1	585	695	815	920
	585	700	825	930
	590	710	835	932
20,3	705	760	865	965
	710	765	875	965
	710	775	880	970
30,4	815	830	925	1010
	825	835	925	1010
	835	845	930	1011
40,0	-	905	970	1040
	-	910	985	1040
	-	915	986	1050

На рис. 1 графически дана зависимость теплопроводности смеси 64% Н + 36% СН₄, от давления при различных температурах, а на рис. 2 дана зависимость теплопроводности смеси 3Н₂ + N₂ от давления при различных температурах.

Сравнение полученных нами результатов с данными вышеуказанных исследователей показывает их согласование с результатами измерений [4,5] в пределах 3-4%.

Таб. 2. Теплопроводность смеси (36 % СН₃+64% Н₂) $\lambda \cdot 10^4$ Вт / м.К

Р, МПа	Температура, К			
	298	375	450	500
2,5	-	1280	-	-
	-	1290	-	-
	-	1300	-	-
5,1	1100	1320	-	-
	1105	1336	-	-
	1102	1328	-	-
10,1	1130	1320	1530	1710
	1140	1336	1545	1730
	1145	1328	1550	1750
20,3	1210	1390	1600	1760
	1230	1391	1600	1770
	1226	1396	1608	1780
30,4	1290	1440	1640	1790
	1300	1450	1650	1800
	1310	1458	1608	1808
40,0	1370	1510	1690	1820
	1380	1518	1698	1830
	1390	1526	1710	1840

Таб. 3. Теплопроводность смеси (46 % Н₂+64 % N₂) $\lambda \cdot 10^4$ Вт / м.К

Р, МПа	Температура, К			
	298	376	455	500
0,3	655	775	-	-
	660	785	-	-
	665	785	-	-
5,1	670	690	890	980
	675	705	905	985
	675	706	910	-
10,1	680	795	895	985
	690	794	905	986
	695	795	905	-
20,3	705	810	915	-
	710	815	915	-
	715	815	-	-
30,4	745	835	935	1000
	745	835	940	1020
40,0	780	860	935	1020
	785	860	945	1030

Таб. 4. Теплопроводность смеси ($H_2 + N_2$) $\lambda \cdot 10^4$ Вт / м.К

P, МПа	Температура, К				
	300	350	400	450	500
0 % H_2					
0.1	259	282	324	355	385
5	281	310	340	369	397
10	310	333	359	385	411
20	379	387	403	422	443
30	450	447	449	462	478
40	515	497	495	501	513
25 % H_2					
0.1	433	481	527	586	641
5	450	494	539	601	647
10	463	502	551	609	658
20	502	544	580	628	680
30	548	578	610	653	697
40	587	608	642	678	713
50 % H_2					
0.1	714	797	875	953	1032
5	731	809	887	962	1039
10	743	819	898	970	1045
20	771	844	919	987	1051
30	801	869	938	1003	1063
40	832	890	956	1017	1078
75 % H_2					
0.1	1149	1298	1427	1540	1646
5	1172	1316	1442	1553	1658
10	1195	1335	1459	1568	1668
20	1241	1373	1490	1595	1691
30	1287	1409	1524	1622	1714
40	1333	1444	1553	1647	1735
100 % H_2					
0.1	179	2030	2218	2398	2572
5	1828	2055	2237	2414	2587
10	1860	2080	2258	2431	2603
20	1926	2134	2304	2469	2640
30	2001	2193	2354	2515	2680
40	2080	2255	2410	2564	2724

Таб. 5. Теплопроводность смеси (выровненные значение) $CH_4 + H_2$ $\lambda \cdot 10^4$ Вт / м.К

P, МПа	Температура, К				
	300	350	400	450	500
0 % H_2					
0.1	342	418	497	520	665
2	357	429	509	582	680
5	387	453	530	613	701
10	456	507	574	650	736
20	632	630	666	729	808
30	762	742	768	820	884
40	864	837	859	895	955
25 % H_2					
0.1	592	672	770	885	1011

2	605	686	784	894	1019
5	632	709	802	908	1028
10	676	745	831	934	1076
20	772	815	887	985	1093
30	897	883	944	1036	1134
40	980	963	1009	1084	1172

50 % H₂

0.1	875	980	1106	1250	1411
2	887	996	1118	1262	1418
5	913	1017	1135	1275	1427
10	950	1047	1298	1298	1453
20	1030	1108	1212	1348	1490
30	1124	1171	1266	1398	1539
40	1201	1240	1325	1447	1576

75 % H₂

0.1	1266	1418	1577	1743	1507
2	1279	1432	1584	1752	1934
5	1305	1449	1602	1769	1945
10	1365	1481	1630	1796	1965
20	1409	1543	1682	1840	2009
30	1488	1616	1737	1890	2049
40	1562	1676	1799	1939	2091

100 % H₂

0.1	1799	2030	2218	2398	2572
2	1812	2040	2225	2404	2578
5	1828	2055	2237	2414	2587
10	1860	2080	2258	2431	2603
20	1926	2134	2304	2469	2640
30	2001	2193	2354	2515	2680
40	2080	2255	2410	2564	2724

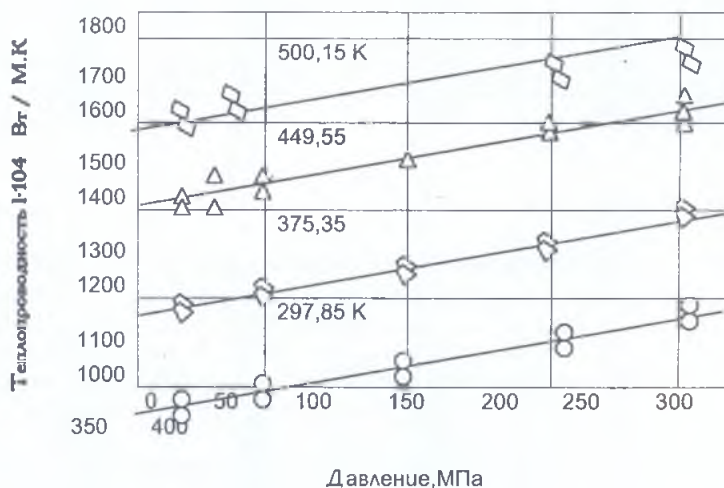

Рис.1 Зависимость теплопроводности смеси 36.1 % CH₄+64% H₂ от давления при различных температурах

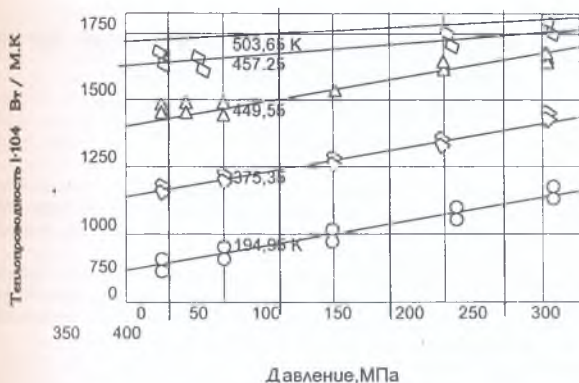

Рис.2. Зависимость теплопроводности смеси $3H_2 + N$ от давления при различных температурах.

Ջրածին-մեթան, ջրածին-ազոտ գազային խառնուրդների ջերմահաղորդականությանը:

Ամփոփում

Կանոնավոր ջերմային շարժման ուժի մեթոդով զանազան բիկալորիմետրով փորձնականորեն չափված է ջրածին-մեթան խառնուրդի ջերմահաղորդականությանը 2 բաղադրությամբ (85,36% մեթանի ծավալ) և ազոտ-ջրածին խառնուրդի ջերմահաղորդականությանը նրկու բաղադրությամբ (75,46% ջրածնի ծավալ): Չափման տիրույթը 298-500K և 0,1-40MPa: Փորձնական տվյալները ներկայացված են աղյուսակների և գրաֆիկների տեսքով: Փորձնական տվյալների հնարավոր սխալը կազմում է 2%:

Резюме

Теплопроводность газовых смесей водород-метан и водород-азот

Методом регулярного теплового режима на установке с цилиндрическим бикалориметром измерены теплопроводности смесей водорода с метаном (85,36% объема метана) и азотом (75,46% объема водорода). Диапазон измерений 298-500K и 0,1-40MPa. Экспериментальные данные представлены в виде таблиц и графиков. Возможная погрешность экспериментальных данных составляет 2 %.

Լուրատուրա

1. И.Ф.Голуев. Теплоэнергетика 12, 1963 г
2. Г.С. Арутюнян – Автореферат канд.тех.наук, Баку, 1982
3. T.L.Ibbs, A.A. Hirst. Proceedings of the Royal, Society, London, A123, NA791., 1992
4. P.Gray, P.G. Wright. Proceedings of the Royal, Society, London, A263, 1991
5. P.Mukhopaghyay. A.Das Gupta, A.K. Barua. British Journal of applied physics, 18 N9, 1967.

**ԱՐՅԱԽԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԳԵՏԵՐԻ ՀՈՍՔԻ ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ
ԲԱՀԵՍՄԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

**Բ.Պ.Մնացականյան, Յու.Ա.Առաքելյան
Աշխարհագրության ամբիոն**

Հոդվածում դիտարկվում է Արցախի և հարակից շրջանների գետային հոսք տարածական բաշխման հարցերը: Ուսումնասիրության արդյունքում, կախված գետային հոսքի ջրահավաք ավազանի միջին հավասարակշռված բարձրությունից, կազմվել է հոսք չերտի տարածական բաշխման քարտեզը:

Արցախի և հարակից տարածքների գետային ցանցը պատկանում է Անդրկովկասի երկր խոշոր գետերի Քուռի և Արաքսի ավազաններին: Ընդ որում Արցախի տարածքի մեծ մասը՝ մոտ 70%-ը պատկանում է Քուռի ավազանին: Ուսումնասիրվող տարածքը լեռնային այլ երկրներին բնորոշ ձևով աչքի է ընկնում անհավասարաչափ զարգացած ջրագրական ցանցով:

Գետերի մեծ մասն սկիզբ են առնում տարածքի համեմատաբար բարձր Մռավի Ղարաբաղի լեռնաշղթաների մերձգագաթային շրջաններից, որի պատճառով ունեն մեծ անկում: Գետերի միջին թեքությունը տատանվում է 46 ‰-ից մինչև 38 ‰: Առանձնապես մեծ են փոքր լեռնային գետերի թեքությունները, որոնց միջինը կազմում է 45 ‰:

Տարածաշրջանի գետերի ջրհավաք ավազանները աչքի են ընկնում մեծ միջին թեքությամբ (17- 28 ‰) և անտառածածկությամբ: Գրեթե բոլոր գետերի ջրհավաք ավազանների 20 և ավել տոկոսը անտառածածկ է: Բացառություն են կազմում միայն բարձր լեռնային և ցածրադիր շրջաններում գտնվող դիտակետերի ջրհավաք ավազանները, որտեղ անտառը կամ բացակայում է կամ էլ կազմում է ընդամենը մի քանի տոկոս:

Ուսումնասիրվող տարածքի գետերը ջրաբանական տեսակետից, հարևան տարածքները հետ համեմատած, թույլ են ուսումնասիրված: Առաջին ջրաչափական դիտարկումները Արցախի և նրա հարակից տարածքում սկսել են կատարել 1925 թվականից, սկզբում Թարթառ գետի Մատաղիս, իսկ 1930 թվականից նրա Թրդի վտակի Մաղավուզ ջրաչափական դիտակետում: Արցախի տարածքում 1988-1994 թվականներին ջրաչափական աշխատանքներ չեն կատարվել: 1994 թվականից այստեղ գործում են Թարթառ- գ. Մաղավուզ, Նաչն- գ. Վանք, Կարկառ- գ. Անկերան և Վարանդա- գ. Կարմիր Շուկա ջրաչափական դիտակետերը, սակայն այստեղ չափվում են միայն գետի ջրի մակարդակի տատանումները:

Արցախի և նրա հարակից ուսումնասիրվող տարածքների գետերի վրա տարբեր տարիներին ընթացքում գործել է 54 ջրաչափական դիտակետ: Սակայն այդ դիտակետերից միայն 12-ն ունեն 30 և ավելի տարիների դիտարկման տվյալների շարք:

Ուսումնասիրվող տարածքում գետերն ունեն խառը սնում, որը կատարվում է ձնհալքի, անձրևային և ստորերկրյա ջրերի հաշվին: Գետերի սնումը պայմանավորված է բազմաթիվ գործոնների հատկապես ջրհավաք ավազանների միջին բարձրությամբ, կլիմայական ջրաներկաբանական և այլ պայմանների հետ: Կախված ջրհավաք ավազանների լանդշաֆտային պայմաններից, նրանց տարածքում թափվող մթնոլորտային տեղումների քանակից և ըստ ժամանակի նրանց բաշխումից, գետերի հոսքի կազմավորման գործում գերակշռում է այս կամ այն սնման տիպը:

Քուռի ավազանում նորագույն հրաբխային ապարների սահմանափակ տարածման շնորհիվ (բացառությամբ Թարթառ գետի վերին հոսանքների) ստորերկրյա հոսքը համեմատաբար փոքր է: Դրան հակառակ Հազարի գետի աջակողմյան վտակներ Հոչանցը և Աղավոնը հիմնականում հոսում են Ղարաբաղի բարձրավանդակի նորագույն հրաբխային ծակոտկեն և ճեղքավորված ապարներ ունեցող տարածքով, որտեղ թափված մթնոլորտային տեղումների մեծ մասը ներծծվում է՝ առաջացնելով ստորերկրյա ջրեր, որոնց մի զգալի մասը համեմատաբար խոշոր աղբյուրների տեսքով դուրս են գալիս նշված գետերի ավազաններում: Մյնման այս պայմաններն են պատճառ

դարձել, որ բացառությամբ Թյուրի և Հագարի գետի աջակողմյան վտակներից, բոլոր գետերն ունեն անկայուն ռեժիմ, ջրի ծավալի, հետևաբար մակարդակի մեծ տատանումներ:

Ուսումնասիրվող տարածքում գետերի ռեժիմի հիմնական փուլը հանդիսանում է գարնանային վարարումները, որի ընթացքում գետերով հոսում են տարեկան հոսքի նշանակալի մասը (40-60%): Գետերի վարարումները տեղի են ունենում միջինը մարտի կեսերից մինչև հուլիսի առաջին կեսը: Վարարումների երկրորդ թույլ արտահայտված փուլը, որը յուրահատուկ է միայն Արաքսի ավազանի վտակներին, միջինը տեղի է ունենում սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին: Այստեղ գրեթե բոլոր գետերի ջրային ռեժիմում կարևոր դեր ունեն նաև հորդացումները, որոնց առավելագույն նյութը շատ հաճախ գերազանցում են գարնանային վարարումների առավելագույն նյութին:

Այս գետերի ջրային ռեժիմի կարևոր փուլերից է նաև ամառ-աշնանային և ձմռանային սակավաջրության փուլերը, որոնց ընթացքում գետերը խիստ ծանծաղում են և հիմնականում սնվում ստորերկրյա ջրերով (ձմռանը ամբողջովին):

Ինչպես հայտնի է, գետերի ջրային ռեսուրսների հիմնական բնութագիրը միջին տարեկան հոսքն է: Ուսումնասիրվող տարածքի գետերի տարեկան հոսքի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքները հասնումատաբար քիչ են [1-3]: Անմիջապես Արցախի տարածքի գետերի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքներ գրեթե չկան, նթ չհաշվենք այն աշխատանքները, որտեղ Արցախի գետերը Ադրբեջանի հետ դիտարկվել են որպես մեկ ընդհանրություն:

Կատարված աշխատանքների մեջ առավել ընդգրկում են [1-2] աշխատանքները, սակայն այս աշխատանքներում օգտագործվել են մինչև 1963 թ. տվյալները, բացի այդ այստեղ ևս Արցախի գետերի վերաբերյալ կան ոչ լիարժեք նյութեր և ոչ հավաստի տվյալներ: Համեմատաբար լիարժեք են տարածքային ընդհանրացման նվիրված »Հիմնական ջրաբանական բնութագրեր«¹ ջրային կադաստրերի տվյալները [3], որտեղ ընդգրկված են մինչև 1980 թվականները կատարված դիտարկումների տվյալների արդյունքները:

Այս աշխատանքում ընդհանրացվել են Արցախի և նրա հարակից տարածքների գետերի ջրաչափական դիտարկումներում կատարված դիտարկումների մինչև 1987 թվականի տվյալները, որոնց արդյունքների հիման վրա գնահատվել է այդ տարածքի մակերևույթային ջրային ռեսուրսները և տրվել է դրանց տարածական բաշխման օրինաչափությունները:

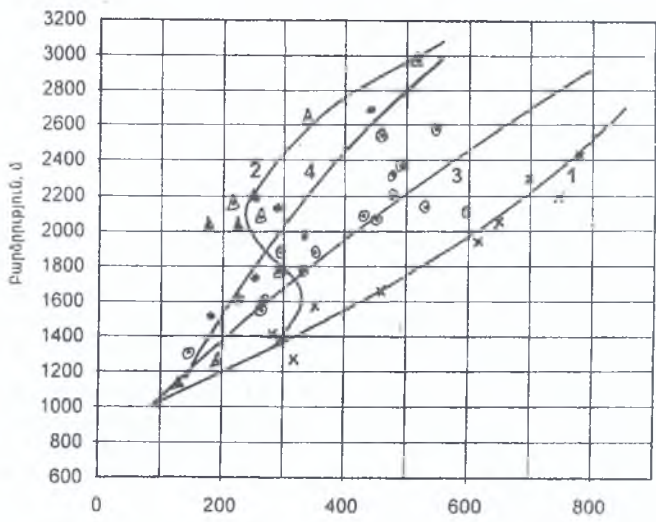
Քանի որ ուսումնասիրվող տարածքում դիտման երկար շարք (30 և ավելի տարի) ունեն 54 դիտակետերից միայն 12-ը (Արցախում 22-ից ներքը), իսկ բացի այդ 1988 թվականից սկսած այստեղ գրեթե ջրաչափական աշխատանքներ չեն կատարվել, ուստի դիտակետի կարճ շարք ունեցող դիտակետերի տվյալները, ներկարացվել է նմանակ գետերի ավելի երկար տարիների չափումներ ունեցող դիտակետերի տվյալների օգնությամբ: Ծառքի երկարացումը կատարվել է մայթեմատիկական վիճակագրության կոռելյացիոն մեթոդով, երբ կոռելյացիայի գործակցի արժեքը մեծ է 0,75-ից: Միաժամանակ դիտված փաստացի հոսքը բերվել է բնականի, այսինքն հաշվի է առնվել գետերից կատարվող ջրառը և հետագործ ջրերի քանակը: Մտացված տարբերությունը գումարվել է դիտակետերում չափված հոսքին: Անհրաժեշտ է նշել, որ ուսումնասիրվող տարածքում ջրառ կատարվում է ավելի շատ, սակայն նրանց մասին տեղեկություններ թերի են:

Ծառքի երկարացման ժամանակ օգտագործվել է նաև ՀՀ տարածքից Ադստև, Դեբեդ, Ողջի և Որոտան գետերի դիտակետերի տվյալները:

Այդուսակում բերված են Արցախի և հարակից տարածքների մի շարք գետերի բնորոշ դիտակետերի միջին ամսական և տարեկան միջին բազմամյա բնական հոսքի հաշվարկային արժեքները մ³/վրկ-ով:

Տարեկան հոսքի տարածական բաշխման օրինաչափությունների պարզման և չուսումնասիրված գետերի հոսքի արժեքը գնահատելու նպատակով աղյուսակի տվյալների միջոցով կապ է հաստատվել դիտակետերի բազմամյա միջին տարեկան հոսքի և ջրհավաք ավազանների միջին հավասարակշռված բարձրությունների միջև: Ուսումնասիրվող տարածքի ռելիեֆի, երկրաբանական, ջրաներկրաբանական և կլիմայական պայմանների (հատկապես մթնոլորտային տեղումների անհավասարաչափ բաշխման) բազմազանության պատճառով, տարածաշրջանի գետերի հոսքի շերտի և միջին հավասարակշռված բարձրության միջև մեկ միասնական կապ չի հաջողվել ստանալ: Հաշվի առնելով նշված պայմանները, այստեղ

առանձնացվել են 3 շրջաններ. որոնց համար ստացվել են լավ արտահայտված լոկալ կապ գետերի տարեկան հոսքի շերտի և ջրհավաք ավազանների միջին հավասարակշռված բարձրությունների միջև (նկ. 1):

Ֆոսքի շերտ, մմ
Նկար 6. Տարեկան հոսքի շերտի կախումը գետերի ջրհավաք ավազանների միջին հավասարակշռված բարձրությունից 1- Գանձակից Ինջա, 2- Թարթառ, 3- Ինջայից Հագարի, 4- Հագարի:

Գետերի բնական հոսքի միջին բազմատարյան ներտարեկան բաշխումը ըստ ամիսների

Գետ-դիտակետ	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Տարեկան
Գանձակ-գ.Զուրնաբաղ	1,56	1,62	2,50	6,51	9,31	10,2	5,93	3,75	2,94	2,88	2,44	1,82	4,29
Քյուրակ-գ.Գետաշեն	1,02	1,09	1,36	3,79	5,82	6,96	4,69	2,77	2,09	1,89	1,50	1,17	2,85
Ինջա-գ.Գյուլիստան	0,46	0,47	0,64	2,01	2,64	3,08	1,66	0,97	0,81	0,84	0,63	0,52	1,23
Թարթառ-Ջերմաջուր	0,66	0,64	0,70	1,50	4,92	4,90	2,03	1,22	0,95	0,90	0,82	0,76	1,67
Թարթառ-գ.Քարվաճար	2,86	2,76	3,02	5,69	12,0	12,0	6,21	4,33	3,72	3,44	3,21	3,01	5,19
Թարթառ-գ.Վաղ. կամուրջ	6,78	7,08	9,53	20,0	33,6	36,3	20,2	12,7	10,8	9,86	9,33	7,68	15,3
Թարթառ-գ.Մաղավուզ	7,48	7,69	10,9	25,1	45,6	39,0	23,7	14,1	12,2	10,9	10,1	8,40	17,9
Թարթառ-գ.Մաղադիս	9,97	10,0	13,4	32,1	54,2	52,3	29,4	19,0	15,7	15,0	13,2	11,2	23,0
Լև-գ.Ղամիշլի	2,47	2,43	2,82	7,71	12,7	12,5	7,82	5,12	4,30	3,86	3,44	2,80	5,66
Թուրքու-գետաբերան	1,33	1,30	1,83	5,61	7,67	8,22	5,87	3,06	2,45	2,36	1,85	1,53	3,59
Թրդի-գ.Մաղավուզ	1,69	1,67	2,25	4,55	5,88	6,18	4,65	3,40	2,87	2,67	2,26	1,88	3,33
Խաչեն-գ.Վանք	0,86	1,01	1,78	3,16	3,21	3,07	2,06	1,53	1,46	1,55	1,35	0,99	1,83
Կարկառ-ք.Ստեփան.	0,53	0,62	1,32	3,44	4,32	3,97	1,87	1,04	0,97	0,99	0,84	0,65	1,71
Կարկառ-ք.Ասկեռան	0,98	1,18	2,98	8,14	10,1	6,69	3,68	2,08	2,30	2,40	1,74	1,14	3,62
Մեղրագետ-գ.Ագետան	0,27	0,29	0,74	1,98	2,34	2,01	0,76	0,38	0,36	0,47	0,38	0,31	0,86
Իշխանագետ-գ.Տող	0,70	0,64	1,60	3,79	4,44	3,21	1,37	0,88	0,80	0,93	0,93	0,87	1,68
Վարանդա-գ.Կ. Շուկա	0,31	0,33	0,58	1,13	1,86	1,37	0,49	0,40	0,37	0,44	0,42	0,38	0,67
Հագարու-գ.Բերձոր	5,30	5,53	7,59	15,0	25,9	21,7	12,1	7,47	7,11	7,03	6,37	6,94	10,7
Հոչան-գ.Հոչանց	4,48	4,23	4,80	6,64	16,2	11,4	7,64	5,89	5,45	5,12	4,93	4,68	6,79
Աղավն-գ.Հակ	2,27	2,30	2,50	3,39	4,26	3,33	2,70	2,63	2,49	2,49	2,53	2,42	2,78
Աղավն-գ.Աղավն	4,64	4,69	4,92	6,10	6,67	6,07	5,09	4,81	4,95	5,07	4,96	4,80	5,23

Լեռնային շրջաններում հոսքի շնրտի արժեքը թեև որպես ընդհանուր օրինաչափություն ջրհավաք ավազանների միջին հավասարակշռված բարձրությունների ավելացմանը զուգընթաց աճում է, սակայն Թարթատ գետի վերին՝ աջակողմյան Թուխտուն վտակի և բուն գետի վերին հոսանքների շրջանում, միջին տարեկան հոսքի շնրտը որոշ բարձրություններում ջրհավաք ավազանի միջին հավասարակշռված բարձրության ավելացմանը զուգընթաց կտրուկ նվազում է և միայն բարձր լեռնային շրջաններում է, որ նորից այն սկսում է աճել: Հոսքի շնրտի նվազման պատճառը կապված է նշված գետերի այդ հատվածում գտնվող ընդարձակ միջլեռնային գոգավորությունների առկայության հետ, որոնք գրեթե բոլոր կողմերից շրջապատված են համեմատաբար բարձր լեռնային համակարգերով: Հոգավորությունները շրջապատող լեռները, արգելք են հանդիսանում խոնավաբեր օդային զանգվածների ներթափանցման համար, ուստի այստեղ մթնոլորտային տեղումների քանակը նվազում է, որն էլ իր հերթին պատճառ է դառնում գետային հոսքի նվազմանը:

Հոսքի շնրտը համեմատաբար մեծ չէ (130-150մմ) նաև Վարանդա և խոնաշեն գետերի ջրհավաք ավազաններում: Սրա հիմնական պատճառը այն է, որ նշված գետերի ջրհավաք ավազանների միջին հավասարակշռված բարձրությունները ընդամենը ունեն 900-1300մ բարձրություն, որի պատճառով բարձր լեռնային շրջանների համեմատ այստեղ մթնոլորտային տեղումները քիչ են թափվում: Թափված տեղումների մի զգալի մասն էլ անտառային մեծ զանգվածների առկայության պայմաններում (ջրհավաք ավազանների տարածքի 30-60%) գետին չի սահմանվում գոլորշիանում է:

Իշխանավետի հոսքի շնրտի համեմատաբար մեծ արժեքը (մոտ 270մմ) կապված է տարվա ընթացքում այստեղ հավասարաչափ թափվող տեղումների հետ:

Հազարու գետի աջակողմյան Հոչանց և Աղսվառ վտակների հոսքի շնրտի կտրուկ ավելացումը (350-780մմ) կապված է Սյունիքի հյուսիսային բարձրավանդակից ստորնկրյա ճանապարհով լրացուցիչ խորքային հոսք ստանալու հետ:

Ուսումնասիրվող տարածքում հոսքի շնրտի առավելագույն արժեք (600-650մմ) դիտվում է Ինջա գետի և Թարթատ գետի ձախափնյա Թուխի և Հև վտակների ջրհավաք ավազաններում: Սա պայմանավորված է նրանով, որ Մառլի լեռնաշղթայի հարավ-արևելյան և արևելյան լանջերը գտնվում են կառավից ծովից այստեղ ներթափանցող համեմատաբար խոնավ օդային զանգվածների ազդեցության տակ, ուստի այստեղ թափվում են ավելի շատ տեղումներ քան տարածաշրջանի մյուս հատվածներում և բացի այդ, տեղումների մի զգալի մասը թափվում է ձյան տևքով, որից անձրևների հետ համեմատաբար գոլորշիացումը ավելի փոքր է:

Օգտվելով բերված կապերից, մեր կողմից կազմվել է Արցախի և նրա հարակից տարածքների բազմամյա միջին տարեկան հոսքի շնրտի (մմ) տարածական բաշխման նոր քարտեզ (այն հոգնվածում չի բերվում):

Մեր կողմից կազմած հոսքի շնրտի քարտեզը ընդհանուր պատկերացում է տալիս Արցախի և նրա հարակից տարածքների հոսքի շնրտի տարածական բաշխման մասին: Այն կարելի է օգտագործել այդ տարածաշրջանի չուսումնասիրված գետերի տարեկան հոսքի նորման որոշելու և ջրային հաշվառման հաշվարկելու նպատակով:

Ամփոփում

Հոլովածում դիտարկվում է Արցախի և հարակից շրջանների գետային հոսքի տարածական բաշխման հարցերը: Ուսումնասիրության արդյունքում, կախված գետային հոսքի ջրափակք ավազանի միջին հավասարակշռված բարձրությունից, կազմվել է հոսքի շնրտի տարածական բաշխման քարտեզը:

Резюме

В статье рассматриваются вопросы территориального распределения речного стока в Арцахе и прилегающих районах. В результате исследования построены зависимости речного стока от средневысотной высоты водосбора и составлена карта территориального стока.

Գրականություն

1. Ресурсы поверхностных вод СССР, том 9, вып. 2, Гидрометиздат, 1971, Л., - 226 с.
2. Рустамов С. Г., Кашкай Р. М. Водные ресурсы Азербайджанской ССР. Изд.-во «ЭЛМ» 9, Баку, - 180 с.
3. Основные гидрологические характеристики, т. 9, вып. 4, Л.: 1967, 1976, 1978.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕДЬ-ЗОЛОТОСОДЕРЖАЩИХ РУД АРМЕНИИ (ЛИЧКВАЗ И АРЦАХА (ДРМБОН))

Г. А. Григорян, А. Н. Абрамян, В. С. Мирзоян
Кафедра химии

Изучен вещественный состав медь-золотосодержащих сульфидных руд Армении (Личкваз) и Арцаха (Дрмбон).

Цель работы – изучение вещественного состава руд указанных месторождений. Их элементарный состав определяли известными химико-аналитическим и пробирным анализами. Минералогический состав выявляли исходя из данных литературного обзора [1], полученного элементарного состава и сродства меди, железа к сере, кислорода. Проанализировано поведение основных металлов в сульфидно-окислных массах в зависимости содержания серы в рудах. Полученные данные приведены в таблицах 1 и 2 и на рисунке 1.

Таблица 1

ЭЛЕМЕНТАРНЫЙ СОСТАВ РУД

Элементы сырья	%											г / м				
	Cu	Fe	Sb	As	S	CaO	MgO	SiO ₂	N ₂ O+K ₂	CO ₂	Нр	Au	Ag	Se	Te	Bi
Дрмбон	3.25	6.6	0.02	0.2	8	2.5	1	56.75	1	3	17.68	4.5	10	20	3	0.01
Личкваз	1.5	7.66	1.0	1.0	9	1.5	1	52.94	1.5	2.24	20.66	5	40	20	30	100

Таблица 2

МИНЕРАЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ РУД, %

Минералы сырья	CuFeS ₂	Cu ₂ S	FeS ₂	Fe ₂ O ₃	CaCO ₃	MgCO ₃	Al ₂ O ₃	SiO ₂	H ₂ O ₊	Нр
Дрмбон	4.7	2	11.15	9	4.4	2.1	4	56.75	3	2.9
Личкваз	2.2	0.96	15	9	2.64	2.1	6	52.94	4	5.16

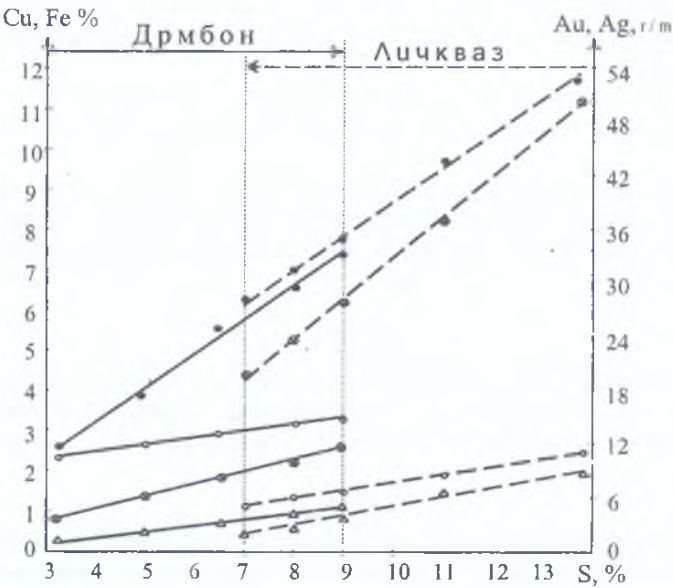

Рис. 1 Содержание металлов в сульфидной массе в зависимости от содержания серы в сырье:

—△— Au —*— Fe
—⊗— Ag —○— Cu

Сопоставление полученных данных показывает, что указанные руды являются среднесульфидными и близки по основным свойствам (табл.1 и 2, рис.). Медь и железо в обеих рудах являются основными сульфидоносными металлами и представлены халькопиритом, халькозином, пиритом. Кварц является основным оксидно-рудным минералом. Золото в них свободно-дисперсное и механически связано с сульфидно-оксидными минералами. Серебро частично свободное в виде сплава с золотом, остальная часть представлена в виде слабых сульфидно-оксидных соединений, связанных с основными рудными минералами. В зависимости от изменения содержания серы в руде – 3-9% (Дрмбон) и 7-14% (Личквас), медь, железо, серебро, золото, перераспределяются между сульфидно-оксидными массами сырья (рис.1). Перераспределение меди и железа между двумя массами сырья описывается элементарным эмпирическим уравнением:

$$0.53(\text{Cu}+\text{Fe})+0.25\text{Cu}+1.12\text{Fe}=\text{S},$$

где: 0.53, 0.25, 1.12 -стехиометрические коэффициенты,соответственно в халькопирите, халькозине, пирите; Cu,Fe - содержание этих элементов в сульфидной массе; S - общая масса серы в 100 единицах сырья, связанная с медью, железом в виде вышеуказанных сульфидных минералов.

Перераспределение золота, серебра определяется степенью изменения сульфидной массы. Наклон кривых к оси S больше для железа, серебра и меньше – для меди и золота, что объясняется сродством этих металлов к сере и кислороду [2]. Чем больше шаклон кривой, тем выше степень перераспределения металла (рис.1).

В усредненно-суммарном выражении сульфидных минералов руд(табл. 2), халькопирита(CuFeS_2), халькозина(Cu_2S),пирита(FeS_2),можно представить в виде комплекса $\text{Cu}_{1.5}\text{Fe}_3\text{S}_6$ с энтальпией минус 166000 Дж и энтропией 63 Дж/г.град. Масса "М_{мес}" указанного сульфидного комплекса в рудах определяется эмпирическим уравнением:

$M_{\text{мес}} = 0,0158 P_{\text{руд}} (\text{Cu} + \text{S})$, где $P_{\text{руд}}$ - масса 100 единиц руды; Cu и S - процентное содержание этих элементов в руде. Сульфидная масса в дрмбонской руде составляет $M_{\text{мес}} = 17.85 \%$ и в Личказской руде $M_{\text{мес}} = 17.6 \%$. Теплотворность сульфидной массы ру $\text{Cu}_{1.5}\text{Fe}_3\text{S}_6$ составляет 3400 ккал/кг. При этом теплотворность Дрмбонской руды составляет 610 ккал/кг и Личказской руды- 600 ккал/кг. Таким образом,исследуемые руды одновременно являются источниками тепловой энергии,что нужно учесть при выборе и разработке технологии их переработки.Полученные данные будут использованы для выбора и разработки единой технологии совместной или раздельной переработки исследуемых руд.

Резюме

Изучен вещественный состав медь-золотосодержащих сульфидных руд Армении (Личквас) и Арнаха (Дрмбон). Показано, что основные сульфидные металлы - медь, железо представлены халькопиритом, халькозином, пиритом, а золото-свободно-дисперсное и механические сочстается с минералами.Исследуемые руды одновременно являются и источниками тепловой энергии.

Ամփոփում

Ուսումնասիրված է Հայաստանի (Լիճքվազ) և Արցախի (Դրմբոն) պղինձ-սկզի պարունակող առփիղային հանքաքարերի նյութական կազմը: Յույց է տրված, որ հիմնական առփիղային մետաղները՝ պղինձը և նրկաթը, հանդես են գալիս խալկոպիրիտի, խալկոզինի, պիրիտի տեսքով, իսկ սկզին՝ ազատ-դիսպերս է և մեխանիկորեն կապված է միներալների հետ: Հետազոտվող հանքաքարերը միաժամանակ հանդիսանում են ջերմային էներգիայի աղբյուր:

Литература

1. Сидоренко Г.А. и др. Технологическая минералогия руд.– М., 1992. – 233с.
2. Крестовников А.Н. и др. расчеты металлургических реакций.–М.,1993.– 416с.

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԳՈՐԾ ՏԱՎԱՐԻ ԵՎ ՀԵՐԵՖՈՐԴ ԶԵՂԻ ՀԵՏ ՏՐԱՄԱՍԿՈՒՄԻՑ ՍՏԱԶՎԱԾ ԽԱՆԱՍԹԵՂ ՄՏԱՂԱՇԻ ՄՄԱՅԻՆ ՄԻԹԲԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ս.Ա. Շահնազարյան

Գյուղատնտեսությունից ամբիոն

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության մասյին բալանսում մեծ տնեսակարար կշիռ կազմում տավարի միսը, որին բաժին է ընկնում ամբողջ մսի արտադրության շուրջ 40%-ը: Տավար մսի արտադրության գլխավոր ռեզերվը համարվում է մատղաշի աճնցումը և բուռումը, որը կազմում սպանդային գլխաքանակի շուրջ 70%-ը: Մասյին մթերատվության ավելացման և նրա որակ լավացման աղբյուրներից մեկը կարող է լինել արդյունաբերական տրամախաչման կիրառումը օգտագործելով մասնագիտացված մասյին ուղղության ցեղերը: Այս կապակցությամբ լայն կիրառում է ստացել հերեֆորդ ցեղի արդյունաբերական տրամախաչումը կաթնային և կաթնամսային ուղղության ցեղերի հետ:

Ռոստովցի և Բ.Բ.Չերկաշենկոյի հետազոտություններում հերեֆորդի խառնածինները ըստ աճի ինտենսիվության և կերամատուցման, գերազանցել են մաքրացնող կաթմիր տափաստանային ցեղի իրենց հասակակիցներին 11%-ով: Գ.Բ.Բախտովի, Ա. Գ.Կուրչակովի, Լ.Ն. Կազակովի ուսումնասիրությունների արդյունքներով հերեֆորդ ցեղի խառնածինները գերազանցել են բենտուկյան ցեղի իրենց հասակակիցներին՝ ըստ աճի ինտենսիվության և կերահատուցման 8%-ով: Կաթմիր տափաստանային ցեղի կովերի և հերեֆորդ ցեղի ցուլերի միջև արդյունաբերական տրամախաչման արդյունավետության մասին են նշում Ա. Զ. Ուլիբորովիչը և Ա. Կ. Նովիկովը:

Հայաստանի պայմաններում Վ. Բ. Ոսկանյանի և Ռ. Տ. Սարգսյանի կողմից տարված հետազոտությունների արդյունքներով, կովկասյան գորշ և հերեֆորդ ցեղերի տրամախաչումից ստացած խառնածին ցուլիկները ըստ աճի ինտենսիվության և կերահատուցման գերազանցել են մայրական ցեղին: համապատասխանաբար 15,5 և 14,4 %-ով: Դրա հետ կապված մեր կողմից ուսումնասիրություններ են կատարվել կովկասյան գորշ ցեղի հետ նրա տրամախաչումից ստացված մասյին ու բուռման հատկանիշների ուղղությամբ, Լեռնային Ղարաբաղի պայմաններում:

Գիտահետազոտական փորձում ընդգրկված են եղել երկու խումբ անասուններ, 12-ական զլուխ յուրաքանչյուրում (6-ական էգ և արու), որոնք ըստ անալոգների հաշվի առնելով հասակը, կենդանի քաշը ծնված ժամանակ, սեռը, բաժանել են փորձնական և ստուգիչ խմբերի: Ստուգիչ խմբում ընդգրկվել են կովկասյան գորշ ցեղի մատղաշները, փորձնական խմբում՝ նրա և հերեֆորդ ցեղի տրամախաչումից ստացված խառնածինները: Բոլոր անասունները եղել են կապույի, մսուրային պահվածքի պայմաններում: Կներկրումը եղել է խմբային: Կատարվել է ամենօրյա կերերի ծախսերի հաշվարկ: Գիտատնտեսական փորձը ընդգրկել է 6-18 ամսական հասակը: Փորձի ընթացքում կերերի ընդհանուր ծախսը փորձնական խմբում 1 գլխի հաշվով կազմել է 2186 կ. միավոր, ստուգիչում 2206 կ. միավոր: Ընդ որում երկու խմբերի կերաբաժնի կառուցվածքում մեծ տնակարար կշիռ են կազմել կապիտ և հյուրթալի կները, որոնց բաժին է ընկել կերաբաժնի ընդհանուր սննդաբարության 63,6%, իսկ խտացված կերի ծախսը կազմել է 36,4%: Երկու խմբերի մատղաշների աճի ինտենսիվության համեմատական ուսումնասիրման համար, յուրաքանչյուր ամսվա վերջին, ինչպես նաև 6, 12, 18 ամսական հասակում կատարվել է անհատական կշռումներ, որոնց արդյունքները գնտեղված են թիվ 1 աղյուսակում:

Աղյուսակ 1. Փորձնական կենդանիների կենդանի քաշի դինամիկան

հասակը (ամիս)	N	Ստուգիչ (կովկ. գորշ)		II	փորձն. (կովկ. գորշ հերեֆ.)	
		M±m	CV		M±m	CV
6	12	122,3±3,06	8,28	12	131,1±3,73	9,83
12	12	239,7±6,79	9,81	12	249±7,62	10,59
18	11	376,6±7,58	6,66	11	408±13,09	10,62

Ինչպես վկայում են աղյուսակ 1-ի տվյալները բոլոր հասակային շրջաններում փորձնական խմբի անասունները ըստ աճի ինտենսիվության գերազանցել են ստուգիչին: Տարբերությունը խմբերի միջև եղել է ավելի ակնհայտ 18 ամսական հասակում, որի դեպքում փորձնական խմբում միջին կենդանի քաշը կազմել է 408 կգ, ստուգիչ խմբում 376,6>0,95: Իսկ ընդհանուր առմամբ աճի ինտենսիվությունը տարբեր փորձնական խմբերի մոտ փորձի ընթացքում ընթացել է անհավասարաչափ, որի մասին են վկայում թիվ 2 աղյուսակի տվյալները:

Աղյուսակ 2 Միջին օրական քաշաճերը և աճի գործակիցները տարբեր հասակային շրջաններում

Խմբերը	Միջին օրական քաշաճը (գ) նշված շրջանում		Աճի գործակիցները կ-ի քաշի համեմ. 6 ամս. հասակում	
	6-12 ամսական	12-18 ամսական	6-12 ամսական	12-18 ամսական
Ստուգիչ	652	760	1,96	3,08
Փորձնական X (կ/գ-հ-ֆորդ)	654	883	1,89	3,11
Փորձնական խումբը	100,3	116,2	--	--
Ստուգիչի համեմատությ. %				

Ինչպես երևում է աղյուսակ 2-ի տվյալներից, ավելի բարձր ինտենսիվությամբ բնութագրվել են երկու խմբի անասունները՝ 12-18 ամսական հասակում: Նշված ժամանակահատվածում միջին օրական քաշաճը փորձնական խմբում կազմել է 883գ, ստուգիչում՝ 760գ, կամ փորձնական խմբի անասունները ըստ աճի ինտենսիվության գերազանցել են ստուգիչին 16,2%, այսինքն՝ կերակրման և խնամքի լավ պայմանները նպաստել են հետերոզիսի դրսևորմանը խառնածինների մոտ, որը չի նկատվել վաղ հասակային շրջաններում, մասնակիորեն 6-12 ամսական հասակում կերակրման միջին չափանիշի պայմաններում:

Փորձի ընթացքում տարբեր պատճառներով երկու գլուխ անասուններ փորձից դուրս են եկել մեղական յուրաքանչյուր խմբից: Ծախսված կերների տվյալների հիման վրա որոշել ենք կերահատուցումը քաշաճով, ըստ որի, 1կգ քաշաճի վրա կովկասյան գորշ ցեղի անասունները ծախսել են 8,67 կերամիավոր, հերմֆորդ խառնածինները՝ 7,89 կերամիավոր կամ փորձնական խմբի անասունների մոտ կերահատուցումը քաշաճով 9,9 %-ով բարձր է եղել ստուգիչի համեմատ:

Սպանդային և մսային հատկանիշների ուսումնասիրման նպատակով փորձի վերջում բոլոր անասունները ենթարկվել են սպանդի, Ստեփանավերտի մսի կոմբինատում, որոնց արդյունքները զետեղված են թիվ 3 աղյուսակում:

Աղյուսակ 3 Ստուգիչ սպանդի արդյունքներ

Յուզանիշները	Կովկասյան գորշ	Խառնածինները (կ/գորշ հերմֆորդ)
Անաս. թիվը, գլխ.	11	11
Նախասպանդ. կենդանի քաշը, կգ		
24 ժ քաղցած պահելուց հետո	352,1	383,5
Մսեղիքի քաշը, կգ	193,7	210,1
Ներքին ճարպի քաշը, կգ	10,4	13,7
Սպանդային քաշը, կգ	204,1	223,3
Սպանդային նլքը, %	57,97	58,36
Կաշվի քաշը, կգ	23,5	26,6
Ելքը նախասպանդային քաշին%	6,66	6,94

կողմնակի գիտնական և պրակտիկ հետազոտություն է ծավալացնում մարմնաբուժականական կողմից: Այս նպատակով մսի կոմբինատում կատարվել է նման հետազոտություն 6 անասունի հաշվով, 3-ական գլուխ յուրաքանչյուրում (արդյունակ 4)

Աղյուսակ 4 Մսի մորֆոլոգիական կազմը

Խմբեր	Մսային ինդեքսը	Աջ կենի մանդիքի քաշը (կգ)	Մկանային հյուսվածքը		Ոսկորները		Ջլերը		Կորուստը	
			քաշը (կգ)	%	քաշը (կգ)	%	քաշը (կգ)	%	քաշը (կգ)	%
Կովկ. գորշ	4,49	96	76,3	79,5	17,0	17,7	2,4	2,5	0,3	0,3
Խառնած (կովկ. գորշ հենդի.)	4,95	106,5	86,2	80,92	17,4	16,4	2,5	2,35	0,36	0,34

Հերեֆորդի խառնածինների մանդիքում մկանային հյուսվածքի % կովկասյան գորշի համեմատությամբ է եղել 1,42 % և համապատասխանաբար ոսկորները փչ՝ 1,3 %: Մսի ինդեքսը ստուգիչ խմբում կազմել է 4,49, փորձնական՝ 4,95:

Խառնածինների միջը եղել է ավելի լիարժեք, նրանում լավ է արտահայտված եղել ճարպի պարունակությունը և մսի մարմարայնությունը:

Կատարած հետազոտությունների արդյունքները հնարավորություն են տալիս երաշխավորել հարթավայրային, նախալեռնային և միջին լեռնային գոտու տնտեսություններում կովկասյան գորշ գնդի ցածր մթերատու կովերը (15-20%) տրամախաչել մասնագիտացված մսային ուղղության գնդի հերեֆորդի հետ, որը նպաստում է մսային մթերատվության բարձրացմանը 9 %-ով և կներհատուցման լավացմանը 10%-ով:

Ամփոփում

Կատարվել է արդյունաբերական տրամախաչում տավարի կովկասյան գորշ գնդի կովերի և հերեֆորդ մսային ուղղությամբ գնդի ցուլերի միջև:

Տրամախաչման արդյունքներով հաստատվել է, որ հերեֆորդի խառնածինները ըստ ամբողջականության գերազանցել են կովկասյան գորշ գնդի իրենց հասակակիցներին 9 %-ով, լավ հատուցելով կներ՝ 10%-ով:

Резюме

На статью: Мясная продуктивность молодняка кавказской бурой породы и ее помесей с герефордской в условиях Нагорного Карабаха. Проведено промышленное скрещивание кавказской бурой породы со специализированной мясной породой герефорд.

По результатам исследований установлено, что герефордские помеси по интенсивности роста превосходили кавказскую бурую породу на 9 % в лучше оплачивали корм на 10%.

Գրականություն

1. Ն. Ֆ. Ռոստովցև, Ի. Ի. Չերկաշենկո Արդյունաբերական տրամախաչումը տավարաբուծությունում, Մ. 1971:
2. Ա. Ֆ. Ումիրբովիչ, Ա. Ի. Նովիկով Կարմիր տափաստանային գնդի կովերի տրամախաչումը հերեֆորդ գնդի ցուլերի հետ: Մսն. «Անասնաբուծություն», թիվ 3, 1976թ.
3. Վ.Բ. Ոսկանյան, Ռ. Տ. Սարգսյան-Կովկասյան գորշ գնդի կովերի և մսային ուղղության գնդերի ցուլերի տրամախաչման համեմատական արդյունավետությունը: ՀՀ-ի աշխատությունների, հատոր XII 1974թ.

վկանին
խական
ատունի

ՀՏԻ 378

ԱրդՀ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ. ՆՐԱ ՊԱՇՏՊԱՆՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՆԴ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Ա. Պ. Պետրոսյան Պատմության ամբիոն

Հայոց հայրենական պատերազմի ավարտից հետո հարավ-կովկասյան հայկական պետական կազմավորումներում տեղի են ունենում նորիմաստ գործընթացներ, որոնց արժանահավատության գործակիցը նրաշխավորված է փոփոխվող հասարակական կյանքով, իսկ սնուցման աղբյուրներն առ այսօր պարզաբանման կարիք ունեն: Նոր իրավիճակը մեզ մղում է ազգային վերածննդի ըմբռնումին, որն անհնարին է տեսնել համալսարանական կրթությունից դուրս:

Հասարակական կյանքն իր բազմիմաստությամբ հանդերձ, շարունակաբար ենթարկվում է որակական տեղաշարժերի, որոնց նրաշխավորված լինելը ամենից առաջ պայմանավորված է ոչ թե պատերազմության միջոցի (միջոցների) ինքնալացմամբ, այլ սոցիալական միջավայրի ակտիվացմամբ: Նման կարգավիճակ կարող է ունենալ մարդկային այն ներկայացուցչությունը, որն ունի գիտակցված հասարակական խնդիր:

Բազմափայտված ներկիմաստությունը բնորոշ է զարաբաղյան իրադարձությունների սկզբունքին, որն առաջադրեց ԱրդՀ-ի ստեղծման գաղափարը, որպես իմաստավորվող հասարակական նոր որակի առաջնել, որի աստիճանական կայացման ընթացքն ամրագրում է ԼՂ հանրապետության ներքին կյանքի համալսարանական կարգով, որտեղ ցանկության դժպրում կարելի է տեսնել և պետք է տեսնել խնդրի ու գաղափարի իրատեսական հարաբերակցությունը:

Հանրապետության միակ պետական բուհն ունի բազմիմաստ սոցիալական կառուցվածք, որն ուղղակի արտացոլում է հանրապետության հասարակական միջավայրի: Նախ փորձենք բնորոշել համալսարանի իմաստական ներկայացուցչության՝ ուսանողության սոցիալական կարգավիճակի խնդիրը.

- մասնավորի առումով՝ ուսանողը ներկայացնում է որպես հասարակական թույլության դրսևորում, քանի որ նա հանդիսանում է հասարակական կյանքն իմաստավորող ամենաստորին քջի՝ ընտանիքի հուզական միավորը, սա իրատեսական թույլություն է, ուստի այս մասով նա չի կարող շահարկվել:

- ընդհանուրի առումով՝ շարունակելով մնալ որպես թույլություն ուսանողը մասնագիտական որակի շրջանակում այն լրացնում է ազատամտությամբ, որը նրա մեջ ներարկում է կանխատեսելու և նախաձեռնելու կարողություն, որակներ, որոնք ներկայանում են որպես նրա ուժի անսպառ աղբյուր, որին նա արժանանում է համալսարանական կրթության ընթացքում:

Թվում է, կարող ենք նշել, որ պարզաբանումն ունի բնական իմաստ, որի դեպքում ցանկացած թույլություն ենթակա է հասարակական հոգատարության և պաշտպանվածության: Սա է առաջադրվող խնդրի փիլիսոփայությունը:

Վերջին տասնամյակի ընթացքում ԱրդՀ ուսանողական միջավայրը ձևավորվում է թվաբանական պրոգրեսիայի սկզբունքներին համահունչ, որը պետական հնչեղության հարց է, արդարացված ժամանակի մեջ: Պարզ է, որ այն չի թուլանում միջավայրը, դրան համընթաց, գործադիր մասնակի նախաձեռնություններով վերահսկում է իրավիճակը: Այդ է վկայում ներքոհիշյալ տեղեկատվությունը՝

ուսանողների թիվը	1992-93ու.տարի		1996-97ու.տարի		2000-01ու.տարի		1.01.04թ.	
	պետ.	վճար.	պետ.	վճար.	պետ.	վճար.	պետ.	վճար.
	1065	-	1588	92	571	1088	700	1620

Թվում է, բազմափայտված են այն բնեցները, որոնք շահագրգիռ ու պատասխանատու են ուսանողական միջավայրի պաշտպանության ու շարունակական առողջացման հարցի մեջ: Նշված եռարժեքության համագործակցությունը առաջադրված խնդրի հարցում հանգեցնում է այն

աղբ	%
0,3	
0,34	

մնատ
մբում

նարպի
պփրել
ն գորշ
ն ցնդի
-ով և

լերի և

աճի
և լավ

ceй c
зкош

роста

նում,

չումը

դերի
տորը

գաղափարին, որ մերօրյա բուհը պետք է լինի հասարակական հոգատարությամբ մշտական առարկա պաշտպանված պետական քաղաքականությամբ: Որպես մեկնաբանություն:

հասարակական առումով – մասնավորեցվող հասարակական կյանքը զգում է բազմիմաստ մասնավոր նախաձեռնությունների կարիք, որը հնարավոր չէ պատկերացնել նեղ ու խորագլուխ մասնագիտացման շրջանակներից դուրս: Այն նախատեսում է նաև նյութական ու հոգևոր արժեքների համակցման (մշակույթ) խորհուրդ, որը նշանաբանն է էվոլյուցիոն առաջադիմության, առանց որի անհնար է ունենալ հանգիստ սերնդափոխություն, մուտք ինքնավարության և ժողովրդավարության ակունքները:

ԱրՊՀ-ում 1.01.04թ.տվյալներով սովորում են 3759 ուսանողներ, որից՝ 2320 առկա ուսուցման համակարգում, 1439 հեռակա ուսուցման համակարգում: Հոդվածում բերված տվյալները վերաբերվում են առկա ուսուցման համակարգին:

- քաղաքական առումով -մերօրյա ուսանողի, ազագու մասնագետի համար առաջնահերթային նշանակության խնդիր է նրա քաղաքացիական պահվածքի հարցը, քանի որ նա անմիջական պատասխանատվություն է կրում ուրվագծվող հասարակական նոր որակի կերտման համար: Այս նկատառումից ելնելով ուսանողական միջավայրն այսօր քաղաքական կառույցին ամենից առաջ պետք է որպես գաղափարական լուսավորչական քաղաքական բնագավառ, որպես հավաստի ներարկման լույս, ուստի նրա ձեռնարկումների ընտրանին պետք է նպատակաուղղված լինի այդ համարժեքության մեջ քաղաքացիական համոզմունքներ սահմանելու գործին.
- համալսարանական առումով – մեր օրերում գործում են ուսանողական միջավայրի համալրման ներկա աղբյուրներ՝ մասնավոր-հասարակական և պետական: Այստեղ կա ըմբռնում, բայց ուսանողների պաշտպանվածության հարցում ծնվում են անհամաձայնություններ: Չէ որ, նրանք բոլորն էլ մեր թուլությունն են: Թվում է, այս հարցում ունենք մտահոգություն, որը լուծում կատանա այն դեպքում, երբ պետությունը հանդես գա պատրաստի ապրանքի (մտավոր) մեծագնորդ: Որպես ասածի ընդհանրացում համալսարանը պետք է ստանա ապրանք արտադրողի կարգավիճակ, ձևավորվող շուկայում ներկայանալով որպես նրա պաշտպան, միաժամանակ, նրա մեջ տեսնելով շահույթի ստացման աղբյուր:

Առաջադրված մտահոգումը համալսարանի համար նախատեսում է կրթական համալիրի մեջ (մասնավորապես դպրոցական) ինքնուրույն սոցիալական քաղաքականություն վարելու իրավունք: Այս նախապատվությունը ինքնանպատակ իրավերել չի կարելի այն առումով, որ այն հանդիսանում է ամբողջ համակարգի համար ոգևորումի հիմնական աղբյուր, ինչին ձգտում են: Դա է հաստատում վերջին տարիներին ուսանողության թվակազմի շարունակական աճի մասին առաջադրվող տեղեկատվությունը.

Ուսանողների թիվը	1992/93 ուս.տ.	2000/01 ուս.տ.	2001/02 ուս.տ.	2002/03 ուս.տ.	2003/04 ուս.տ.
	1065	1659	1831	2060	2320

Թվում է, այդ քաղաքականության շրջանակում բավականին կամրապնդվեն կապերը բուհի և դպրոցի միջև, կվճռվեն դպրոցական շրջանավարտների կողմնորոշումները բուհի հարցում, վերջապես այն ամենակարճ ու արդարագլուխ ճանապարհն է կրթության համակարգում առկա դժվարությունները հաղթահարելու համար:

Ղարաբաղյան իրադարձությունները և նրա հիմնամասը կազմող Հայոց հայրենական պատերազմը մեզ համար հանդիպացան ապագայում նոր ապրելակերպի նախափորձեր: Նոր իրավիճակում առաջին պլան են մղվում մարդասիրության (հումանիզմի) սկզբունքները, որոնք նախատեսում են մարդկային նոր հարաբերություններ, նոր համակեցություն: Ելնելով պատմության օրինակից, այսպիսի պահերին նախաձեռնությունն իր վրա է վերցնում նոր սերունդը, որը, բնական է պետք է օգտվի սոցիալական պաշտպանվածության աննախադեպ առնչակից: Եվ քանի որ համալսարանական ուսանողությունը կազմում է այդ ներուժի առաջամասը, ուստի փորձենք տարակարգել այն հետևյալ տեղեկատվությամբ.^x

	կարգավիճակը	ուսանողների թիվը
1	Պատերազմում գրեթե ավատամարտիկների	89
2	Երկկողմանի ծնողացուրկ	4
3	Մանկուց հաշմանդամ	1
4	Առաջին կարգի հաշմանդամ	-
5	Երկրորդ կարգի հաշմանդամ	4

Դասակարգումը կարելի է շարունակել, սակայն բավարարվենք նշվածով, քանի որ, համաձայն գործող օրենքի և նշելով գիտակցումի ու հնարավորի հարաբերակցության սահմանից, այսօր համալսարանում կիրառվում է տարակարգ, որով առաջին նրկու կարգերի համար նախատեսվում է ուսման վարձավճարի 100% զեղչ, իսկ մնացած կարգերի համար՝ 50% զեղչ:

Եթե սասածին ավելացնենք նաև հեռակա բաժնում սովորող նույն կարգի ուսանողների թվաքանակը, որը համապատասխանաբար կունենա հետևյալ տեսքը՝ 78-1-3-1-12, ապա միանգամայն ըմբռնելի են դառնում ցավի շրջանակները և նրան ստուարելու անհրաժեշտությունը:

Զավոր, սա մեր այսօրն է, ուստի պարտավոր ենք հարգվել այն:

Վերջին ժամանակներս ԱրԴՀ ուսանողական միջավայրի նկատմամբ ընդգծված վերաբերմունք են հանդես բերում հայ բարերարները, որոնց շնորհիվ անցած նրկու տարիների ընթացքում համալսարանը մուտքագրել է 3 մլն. 457 հազար դրամին համարժեք լրավճար գումար, որը միանշանակ, նպաստի ձևով տրվել է անապահով ուսանողներին, որից օգտվել են թվով 114 ուսանողներ:

Այս հարցում համալսարանի ղեկավարությունը համագործակցում է հասարակական կազմակերպությունների, մասնավորապես, ուսանողական վարչության հետ, որպես գործելակերպի սկզբունք՝ առաջադրելով՝ որքան հնարավոր է ավելացնել ուսանողի պաշտպանվածության չափորոշիչները, քայց, նա կարող է օգտվել մեկից՝ իր հայեցողությամբ:

Ըմբռնվում է հայ բարերարի՝ ձևավորվող ազնվականական միջավայրի ներկայացուցչի մտահոգությունը, որը չի կարող իրեն տեսնել ազգային ցավից դուրս, քանզի կոչված է տեր կանգնել ու պաշտպանել նրան նոր հոգսերից:

Համալսարանն այսօր ավելի շատ մտահոգ է ուսանողների սոցիալական պաշտպանվածության հարցերով, որը ուսանողական միջավայրում նրա կողմից տարվող քաղաքականությանը տալիս է միակողմանիություն: Զիշտ է, մի կողմից դա պայմանավորված է միտքայն կյանքով, մյուս կողմից՝ այդ միջավայրի չափազանց շերտավորվածությամբ: Որպես կանոն, բուհի ռազմավարությունն ունի կրթա-մասնագիտական որակի կողմնորոշում, որի նկատմամբ համալսարանում կա ըմբռնում, արվում են հաշվարկված քայլեր, որոնք, սակայն, լիարժեք համարել չեն կարող: Այսպես, ընթացիկ ուսումնական տարվա սկզբից համալսարանի գործադիր որոշմամբ հեռակա բաժնի գեղված ազատամարտիկների ներխանների առաջին կուրսի ուսանողների ուսման վարձի զեղչի չափը իջեցվել ու հասցվել է 25% (այս կարգավիճակից օգտվում են թվով 24 ուսանողներ), բացառությամբ առաջին և երկրորդ կարգի հաշմանդամ ուսանողների, որը պայմանավորված է համալսարանական կյանքից նրկար ժամանակով նրանց կտրվածությամբ և կապացող կյանքի նկատմամբ նրանց պատասխանատվության ու ակտիվության գործակցի բարձրացմամբ: Կամ, այս ուսումնական տարուց սկսած սառնցվել են համալսարանի վճարովի համակարգում գերազանց սովորող ուսանողների գերազանցության կրթաթղթակներ⁸: Ձեռնարկման նպատակը կայանում է նրանում, որպեսզի վաստակված միջոցները հասցնագրվեն ոչ թե անհատներին, տվյալ դեպքում ուսանողներին, այլ նրանց ընտանիքներին, որոնց վրա է ընկած այսօրվա կյանքի ամբողջ ծանրությունը: Այս քայլը, կարծես թե, հակասում է վերախմաստավորվող կյանքին, որի մասնավորեցումը հնարավոր չէ պատկերացնել առանց առողջ, ուժեղ և պաշտպանված ընտանիքների: Ինչ վերաբերվում է անհատին՝ ապա նրա օգտին առաջադրվում է նշանաբան՝ ուսանողին օգնելուց աստիճանաբար անցնել նրան հարգելու սկզբունքին:

Բուհական կրթության համակարգում ամենապաշտպանված սոցիալական միջավայրը գերազանցության կարգավիճակ ունեցող ուսանողական միջավայրն է: Սա է հուշում ինչպես համակարգի, այնպես էլ կյանքի տրամաբանությունը: Այս առումով ԱրԴՀ-ն ունի հարգանքի արժանի ցուցանիշ, որի արժանախավությունը շարունակաբար ենթարկվում է համալսարանի

Հաշվառումը կատարված է 1.01.04թ. տվյալների հիման վրա:

դնկավարության փորձաքննությանը: Այս առումով վերջին երեք տարիների ցուցանիշը ներկայացվում է ներքոհիշյալ տեղեկատվությամբ^x.

N	Ֆակուլտետ	2001/02առ.տարի					2002/03առ.տարի					2003/04առ.տարի		
		անվան		նախ.		պնտ.	անվան		նախագ		պնտ.	ուս.վարձ գնդ	նախ.	պնտ.
		I	II	I	II		I	II	I	II				
1	Հումանիտ.	4	4	2	2	12	30	30	2	3	17	22	3	60
2	Ֆիզ.մաթեմ.	4	4	1	1	16	6	7	2	2	18	2	1	30
3	Քիմ.կենս.	1	2	3	3	16	25	27	5	5	19	20	3	55
4	Բանասիր.	4	4	7	7	57	24	25	5	5	59	35	5	114
5	Տնտեսաիր.	3	4	4	4	9	16	17	4	4	1	13	3	61
6	Ճարտար.	-	-	-	-	2	2	2	-	-	3	1	1	5
7	Ագրարային	2	2	-	-	10	4	3	-	-	3	2	1	11

Անհատական վաստակ ունեցող այս կատեգորիան արժանի է ուշադրության համընդհանուր հարգանքի, որը տեսնում ենք.

-բարոյականի առումով - ավանդական դարձնել համալսարանից դուրս նրա ներկայացուցիչների ամենամյա հանդիպումները հանրապետության պետական այրների հետ.

-նյութականի առումով լրացումներ կատարել համալսարանում »գերազանցության կրթաթոշակ«-ի մասին գործող կարգի մեջ, սահմանելով մասնագիտական կրթաթոշակներ միաժամանակ, նախատեսել կրթաթոշակի չափի սահմանման հարցում գործող օրենսդրական դաշտում առկա սահմանափակումների վերանայման հարցում.

-մասնագիտականի առումով - համալսարանի գիտական խնդրի շրջանակներում կազմակերպել գիտա-հետազոտական կենտրոն, որը կապահովի նրանց համար անհրաժեշտ աշխատանքային ծավալներ և ուղղակիորեն կնպաստի մասնագիտական որակաբարձրման և գիտական կարգերի պատրաստման աշխատանքներին:

Թվում է պարզաբանում մեջ ապահովված է համակողմանիության սկզբունքը, որը անկասկած, առաջնորդում կենդանացա որպես համալսարանական նոր որակի առանցք:

Համալսարանի ուսանողությունը պաշտպանված չէ համակարգում գործող գիտելիքների ստուգման և գնահատման չափորոշիչի առումով: Այն գործում է թավարարի օգտին, քայլու ուսանողությանը դնելի միջավայրում, ներարկում նրանց մեջ պարտադիր լսարանային պահվածք որոնք նրան դարձնում են պահպանողական համակարգ: Այդ մասին է վկայում բերված տեղեկատվությունը^x.

N	Ֆակուլտետներ	ուս. թիվը	անբավ.	լսող	լսվ և գեր.	գեր.
1	Հումանիտար	454	67	207	120	60
2	Ֆիզ.մաթեմատիկական	324	140	115	39	30
3	Քիմ.կենսաբանության	355	67	139	94	55
4	Բանասիրական	601	60	279	148	114
5	Տնտեսաիրավաբանական	321	60	135	65	61
6	Ճարտարագիտական	154	54	86	9	5
7	Ագրարային	111	37	47	16	11

x քաջառությամբ »Նախագահական կրթաթոշակ«(թվով 20), որին արժանանում են պետպատվերի վճարովի համակարգերում սովորող առավել շնորհաշատ ուսանողները:

Բերված ցուցանիշների մեջ առկա են որոշակի վերապահումներ, կապված համալսարանի ներսում կատարված կառուցվածքային փոփոխությունների, մասնավորապես, նոր ֆակուլտետների ճարտարագիտական և տնտեսաիրավագիտական ձևավորման հետ:

Փաստերը խոսում են վերը նշված ընդհանրացման օգտին, միաժամանակ պարտադրելով դրոշմումներ, նոր մոտեցումներ առաջադրելու համար: Քանի որ մեծությամբ կյանքի խորհուրդը կայանում է ալյումինային արտադրության կազմակերպման մեջ, ուստի, ուսանողը ուսումնառության առաջին իսկ տարում պետք է ներքաշվի մտավոր ապրանքի արտադրության գործընթացի մեջ, որով նրա առողջ մասը հակադրվելով միօրինակ լսարանային աշխատանքին, կպահանջի լրացուցիչ աշխատանքային ծավալներ, որոնց հայտնաբերումն ու առաջադրումը կներկայանան որպես համալսարանի առաջնահերթային խնդիրներ: Մեր տարբերակում, սա նշանակում է նոր մոտեցում համալսարանական կրթության նկատմամբ, որտեղ նախապատվությունը տրվում է ուսանողների կողմից կատարված մտավոր-մասնագիտական աշխատանքին, դրան համընթաց, կորցնում են իրենց աշխատանքային քննադդմանային բարձրակետերը: Այս իրավիճակում առաջին պլան են մղվում ուսանողների ակտիվության գործակիցը, նրանց շահագրգռվածությունը մասնագիտական որակի մեջ խորանալու հարցում, կորցնում է իր մեծաշնորհը գործող գնահատման համակարգը, ճնշվածությունը փոխարինվում է ազատականացմամբ ու իր կողմից վերահսկվող աշխատանքային գործունեության արդյունքներից ոգևորված ուսանողությունը բացառում է միջավայրությունը, անցնելով նոր որակի:

Համալսարանում այսօր գործում են բազմաթիվ ծառայություններ, որոնք կոչված են սպասարկելու և պաշտպանելու ուսանողությանը: Այդ է վկայում ներքոհիշյալ տեղեկատվությունը*.

Ծառայություններ	Նրանց քանակը	սպասարկող թվականը
դեկանատ	7	19
ամբիոն	21	361
գրադարան	1	5
քնթերցասրահ	3	3
կաբինետ	14	10
լաբորատորիա	15	9
համակարգչային կենտրոն	3	3

Որպես ընդհանուր թույլություն, կարելի է նշել, որ հիշյալ ծառայությունները գործում են միայնացից անջատ, որը պայմանավորված է համալսարանական համակարգող կենտրոնի բացակայությամբ, որը հնարավոր չէ պատկերացնել նրա գիտական խնդրի շրջանակներից դուրս: Հաջորդ ընդհանուր թույլությունը կայանում է նրանում, որ այդ ծառայությունները հիմնականում գործում են ուսումնական պարապմունքների շրջանակում, որոնց ավարտից հետո նրանց մի մասը մատնվում են անգործության: Եվ նորից պատճառը համալսարանական գիտական խնդրի բացակայությունն է:

Ուսանողների սոցիալական պաշտպանվածության հարցում լուրջ դերակատարում ունի համալսարանում գործող ուսուցման վճարովի համակարգը: Նշենք, որ այդ համակարգից ստացվող մուտքերի 27-29%-ը ողողակի, բայց ոչ անձնավորված, վերադարձվում է ուսանողությանը: Հաշվարկից դուրս են ուսանողների օգտին կատարված անուղղակի ծախսերը: Համալսարանի գործադիր պահանջով, ընթացիկ ֆինանսական տարում ձևավորվել ու գործում է ուսանողական վարչության բյուջեն (մոտ 1 մլն.դրամ), որը նախատեսվում է ծախսել ուսանողների կենցաղային և հոգևոր-մշակութային ոլորտներում ծագած հարցերի կարգավորման վրա: Այդ, արտաբյուջետային մուտքերի մասով համալսարանը մեծ անելիքներ ունի հասարակությանը ներկայանալու և նրա հետ նրկխոսելու առումով: Պահել է, թե՛ չենք ուշացրել, համալսարանում գործող բոլոր մասնագիտացումների համար իրավասացնել հաշվարկված գնագոյացման քաղաքականություն, սահմանելով միեմիում (ներկայիս ծառայությունները) և մաքսիմում սահմանազեծել, որովհետև, առանց հաշվարկի հնարավոր չէ կանխատեսել: Դա անհրաժեշտ է՝ ազատ երկխոսելու և ներհամալսարանական կյանքում կողմնորոշվելու համար:

Մտահոգության հարց է ուսանողական միջավայրի սեռային համարժեքությունների միջև շարունակաբար խորացվող անհամամասնությունը: 1.01.04թ. դրությամբ համալսարանում սովորում են 1659 ուսանողուհիներ, 661 ուսանողներ, որոնք հավաքագրված են ֆակուլտետների մեջ, հետևյալ կազմով.

* Զննված տեղեկությունները վերաբերվում են 2003/04 ուսումնական տարվա առաջին կիսամյակի արդյունքներին:

* Հաշվարկովից դուրս է մնացել համալսարանի վարչատնտեսական բյուրո:

Ֆակուլտետներ	ուս-ուսի	ուսանող
Հումանիտար	320	134
Բանասիրական	582	19
Տնտեսագիտական	200	121
Ճարտարագիտական	23	131
Ֆիզ. մաթեմատիկական	195	129
Քիմ. կենսաբանության	295	60
Ագրարային	44	67
Ընդամենը	1659	661

Պահի իրատեսությունը վկայում է, որ այսօր մենք ունենք կենսուրախ, կառարարելիքի առումով սլատախանատու ուսանողուհիներ և կայացած, քայք գործնականի մասով ինքնամիտի ուսանողներ։ Երևույթն ունի իր հասկանալի բացատրականները՝ տարբեր են նրանց մտահոգության ու ներաշխարհի արդյունքները։ Հասկանալի է, որ այս տարբերակման հիմքում ընկած են օբյեկտիվ գործնականները մեր պատմությանն ու դարաբադայան հարցի քաղաքական լուծման մեջ առկա անորոշությունը։ Մակայն կյանքի համարժեք գարգացման ընթացքը պահանջում է լուծումներ գտնել այդ նրկինատության կարգավորման հարցում, այլապես իմաստավորվող կյանքի մեջ այն կոնդավորվի որպես բացասական նրկույթ։ Այսօր համալսարանական շատ լսարաններ վեր են ածվում »օրիորդականացմանը«, քանի որ հայրենիքի նկատմամբ իրենց պարտք կատարելուց հետո շատ պատանիներ հրաժարվում են ուսանել ուսուցման առկա համակարգում, տնկալիոնվելով հեռակա համակարգ։ Պարգաբանումներ վկայում են, որ այս կողմնորոշումը շատերի համար կապված է որևէ կոնկրետ խնդրի հետ, այլ անորոշության հետևանք է։ Այս մասով ուսանողը գգում է պաշտպանության կարիք, որը պետական մենաշնորհի խնդիր է և ինչքան տնկյակ ենք, այս ուղղությամբ կա մտահոգություն ու ձեռնարկվում են գործնական քայլեր։ Այս նկատմամբստի մասով՝ համալսարանին մտահոգող միակ հարցը»Ռազմագիտություն«՝ ամբիոն ունենալու հարցն է, որը լուծումներ կտա, ինչպես համալսարանական, այնպես էլ հանրապետական նշանակության մի շարք կարևոր խնդիրներ։

Ուսանողների սոցիալական պաշտպանվածության համատեքստի մեջ կարևոր բաղադրիչներ են նաև նրանց սննդի և հանրապետությանից պայմաններ բարելավման հետ կապված հարցերի կարգավորումը։ Երկու դեպքում էլ նախապատվությունը, միանշանակ, տրվում է հայ բարեբադին, որի կամեցողությունից ու ձեռնարկությունից է կախված այդ ծառայությունների լիարժեք գործունեությունը։ Համալսարանի ուսանողությունն այսօր օգտվում է այդ ծառայություններից, որոնց օգտակարության գործակիցը, սակայն, բավականին ցածր է։ Հայ ձեռներեցը պարտավորվածություն և իրավունք ունի մտնելու ուսանողական միջավայր, քանի որ նա կոչված է գործուն մասնակցություն ունենալ ազգային ինտելկտի ձևավորման գործընթակին։ Ինչ վերաբերվում է վերոհիշյալ ծառայություններին, ապա նրանց ակտիվության գործակիցը մենք տնկում ենք այդ օբյեկտների մասնավորման մեջ, որոնց տները՝ բարեգործ-անկալանատները, նախընտրելով պարզ վերաբադություն սկզբունքները, իրենց գործնականելի մեջ նախապատվությունը կտան ոչ թե մասնավոր շահին, այլ սննդին ծառայելու հայնցակարգին։

Բացահայտված է խնդիրը։ Պարգաբանված են նրա գործարկման շրջանակներն ու գործադիր կառույցները։ Խնդրի լուծման մեջ գործնականություն ներարկելու համար, անհրաժեշտ է, որ այն վերածվի գաղափարի ու ներկայանա որպես համոզմունք, որը կնրաշխարհի նրան կիրարկման գործնականել։ Որպես ընդհանրացում՝ ամբողջ աշխատանքի ուսանողին վերապահած »թուլություն«՝ արտահայտությունը, հնարավոր է փոխարինել »հարգանք«՝ գործակցով, այն որակելով որպես բարոյա-իմացաբանական շրջադարձ։

Ամփոփում

Էլենտանակ կարելի է համարել այն հասարակական միջավայրը, որն ունի պաշտպանված ու վատենիլի սոցիալական կառուցվածք : Դա նշանակում է հասարակական ապաբնթացի ցարկացած փուլում արժեքավորվել է մարդկային գործունի, որպես առաջնիլ ումի դերը։ Երևույթն առավել քան կարևորվել է որակական անցումների պահներին, նրա մարդ արժեքից պահանջելի է ոչ միայն գործնականություն, այլ նաև ապագայամետ տնկական հիմնավորումներ։ Այդ առումով կարևորվում է ԼՂ հանրապետության այսօր, որը ներկայացնող սոցիալական միջավայր, մասնավորապես, նրա որակական բաղադրումար կազմող ԱրԳ՝ ուսանողական ներկայացուցչությունը գգում է հտնակողմանի պաշտպանվածության կարիք, որն էլ կազմում է հոգվածի հիմնական նպատակը։

ԱՐՑԱՆԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ՕԼԻՄՊԻԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ս. Ա. Հարովթյունյան
ՆԶՊ ամբիոն

Ժամանակակից օլիմպիական խաղերի կայացումը և միջազգային օլիմպիական շարժման ծավալը 20-րդ դարի սկզբին կրում էին խորը պատճառավորված բնույթ, հետևանք էին ինչպես քաղաքակրթական, մշակութային, արժեքային, բարոյական, այնպես էլ քաղաքական, սոցիալական և գաղափարախոսական զարգացումների:

Մարդկությունը 20-րդ դար մուտք գործեց նոր աշխարհաքաղաքական իրողություններով, որոնք էին իմպերիալիզմն ու գաղութատիրությունը, աշխարհի վերաբաժանման համար սկսված կատաղի պայքարը, քաղաքակրթությունների հակասություններն ու գինված բախումները, ահագնացած սոցիալական բևեռացումն ու դասակարգային թշնամանքը, համալսարնային ճգնաժամի ընկալումներն ու անկումային, հուսահատական տրամադրությունների աճը և այդ ճգնաժամից մարդկության փրկության ուղիների գաղափարաբանական փնտրտուրը:

Այդ շարժման որոշ գաղափարները, որոնց հեղինակն է նոր ժամանակների օլիմպիական խաղերի հիմնադիր, ֆրանսիացի խոշոր հասարակական գործիչ և մանկավարժ, բարոն Պիեռ Դե Կուբերտենը, այսօր դարձել են օլիմպիական շարժման գլխավոր հիմնադրույթները և ճանապարհ են հարթում օլիմպիական շարժման հետագա զարգացման համար:

Պիեռ Դե Կուբերտենի «Օլիմպիական ուսուղիան» մեծ ֆրանսիացի մարդասերի արձագանքն էր ժամանակի դաժան, անմարդկային, ոչնչացնող մարտաիրավյունների, հարաճուն ռազմամոլությանը, փոխադարձ անհանդուրժողականությանը, նրկրների, ժողովուրդների և մշակույթների օրավոր խորացող հակամարտությանն ու թշնամանքին:

Կարելի է ասել, որ Կուբերտենը հին օլիմպիականությանից վերցրեց ձևը, իսկ բովանդակությունը ստեղծեց յուրովի: Անփոփոխ պահպանվելով հին օլիմպիական գաղափարաբանության առանցքային «ազոնի» (մրցակցության) գաղափարը, այն ուղղորդեց գերագույն նպատակի՝ մարդու ներդաշնակ զարգացման իրագործմանը:

Կուբերտենը համոզված էր, որ մարդկության առջև ծառացած հանգուցահարցերն ի վիճակի են լուծել միայն ներքնապես ներդաշնակ, անհակասական, հանդուրժող և արժանապատիվ անհատները, որոնց հարկ է դաստիարակելը, ձևավորելը: Ինչպես գրում էր Պիեռ Դե Կուբերտենը. «օլիմպիական գաղափարները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ մարգովների հաճույք, մկանների կուլտուրա և զնդեցկություն, աշխատանք... այս բոլոր տարրերի անբաժանելի միասնությունը»:

Նա խորապես համոզված էր, որ սպորտի միջոցով է հնարավոր մեծամասամբ իրական մարդասիրության դաստիարակումը: Հարկավոր է միայն լայնորեն տարածել օլիմպիական նոր գաղափարախոսությունը, ծավալել նոր օլիմպիական շարժում, մասսաներին սոցորել այն ընկալմամբ, որ «սպորտը մշակույթի միջոց է, մարմնի և ոգու ներդաշնակություն», որ օլիմպիական կրթությունը ազգերի միջև երկաբաստ խաղաղության պահպանման ամենաուսուղի երաշխյան է:

Հանրահայտ է որ, ֆիզիկական կուլտուրան և սպորտը համարվում են մատաղ սերնդի ֆիզիկական կատարելության, ուսման առաջադիմության բարձրագույն, բարոյական դաստիարակության և ընդհանրապես անձի ձևավորման, համաշխարհային մանկավարժության մեծ շրջայի կարևոր օղակներից մեկը: Այդ ամենը լուրջ ու պատասխանատու խնդիր է դնում ժողովրդական կրթության բնագավառի, այդ թվում գիտական աշխատողների առջև: Ժամանակակից գիտության համակարգում հետազոտության հիմնական օբյեկտներից մեկը դառնում է մարդը: Նա ուսումնասիրում է սոցիոլոգիայի, հոգեբանության, կենսաբանության, բժշկագիտության, մանկավարժագիտության և այլ գի-

տությունների կողմից:

Մարդու ընդունակությունների զարգացման օրինաչափությունների բազմակողմանի ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը թելադրվում է գիտության համակարգի զարգացման տրամաբանությամբ:

Դա կարևոր է նաև այն առումով, որ մարդու բազմակողմանի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է հասարակական արևակտիկայում, արտադրության, կրթության, առողջապահության, ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի ասպարեզում առաջ եկող շատ խնդիրների լուծման համար:

Այդ առումով հատուկ նշանակություն ունի մատաղ սերնդի ճիշտ և բազմակողմանի դաստիարակությունը, որը պետք է գտնվի պետության ուշադրության կենտրոնում: Դպրոցական տարիքի երեխաների ներդաշնակ զարգացման համար անհրաժեշտ է օրգանիզմի աճի ու զարգացման, գործունեության տարբեր ձևերում նրանց կողմից դրսևորվող անհրաժեշտ կողմերի՝ ընդունակությունների, հետաքրքրությունների, զբաղմունքի, օլիմպիկմի վերաբերյալ նրանց գաղափարների մասին ունենալ ստույգ տվյալներ, որի համար այդ գործընթացում պետք է սահմանել մանկավարժական վերահսկողություն և կիրառել հետազոտության ժամանակակից մասսայական մեթոդներ, հատկապես դպրոցականների օլիմպիական կրթության բնագավառում: Վերջին 15-20 տարիների ընթացքում աշխարհի շատ երկրներում դպրոցական կրթության համակարգում շարունակվում է օլիմպիական մարդասիրական միտումների ներգրավումը երեխաների դաստիարակության և օլիմպիական գաղափարախոսության գործընթացում, որը ստացել է օլիմպիական կրթության անվանումը (В. И. Столяров, 1984, В. У. Агеев, 1990, Н. В. Печорский, А. А. Сучилин, 1992, Л. И. Лыбинева, 2000 և այլոք): Դրա համար անհրաժեշտություն է առաջանում ուսումնական ծրագրում մտցնել օլիմպիական կրթությունը, որը լայն մասշտաբներ է ընդունում Հայաստանի և Արցախի հանրապետություններում:

Նշված հարցերի լուծման նպատակով Արցախի դպրոցներում կազմակերպվել են հետազոտություններ: Հետազոտության առաջ դրված խնդրի լուծման նախադրյալներ ստեղծելու նպատակով 2002 թվականին, այնուհետև 2003 թվականին Արցախի քաղաքների և գյուղերի 5-10-րդ դասարանների՝ թվով 504 (քաղաքների 350 և գյուղերի 154), դպրոցականների հետ օլիմպիական կրթության թեմայով հարցման և հարցաթերթիկների լրացման մեթոդով իրականացվել են հետազոտություններ:

Սկզբնական և կրկնակի հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա ստացվել է հետազոտության մեթոդիկայի հուսալիության լրիվ պատկերը, և որպես հուսալիության հիմք ընդունվել են կրկնակի հետազոտության միջին արդյունքները / Ն. Բուբե, Վ. Պ. Ֆիլին, Վ. Մ. Ջաղիտսկի/:

Արցախի դպրոցականների օլիմպիական կրթության հետազոտումը Սոցիոլոգիական հետազոտության հարցաշարերը

1.	Որ երկրում են անցկացվել առաջին օլիմպիական խաղերը	77%	78,2%	53,5%	57,1%
2.	Ինչպես է ծագել օլիմպիական անվանումը	74,9%	69,5%	51,1%	61,4%
3.	Քանի աշխարհամասեր են ընդգրկված օլիմպ. խաղերում	77,7%	75,5%	65,4%	61,4%
4.	Օլիմպիական խաղերի հինգ օղակները ինչ են խորհրդանշում	49,3%	54,3%	50%	34,2%
5.	Օլիմպիական խաղերի անցկացման պարբերականությունը	89,7%	94,5%	78,5%	91,7%
6.	Երբ և ինչ պատճառներով են ընդհատվել հին օլիմպ. խաղերը	53,6%	48,9%	50%	30%
7.	Ժամանակակից վերջին օլիմպ. խաղերը, որ երկրում են անցկացվել	70,4%	55,4%	45,2%	40%

1. Ուսումնասիրության տվյալները վկայում են, որ օլիմպիական գաղափարների մասին Արցախի դպրոցականների գիտելիքները ընդհանրապես սահմանափակ են, առանձնապես դա վեր ձևով նկատվում է գյուղի սովորողների մոտ, ըստ էության դա հիմնականում պայմանավորված է նրանով, որ դպրոցի ֆիզկուլտուրայի և պատմության ուսուցիչները հիշյալ մարդասիրական վեհ գաղափարների մասին համապատասխան տեղեկություններ քիչ են հաղորդում աշակերտներին: Դպրոցներում քացակայում են տարբեր վիկտորինաների և օլիմպիականների կազմակերպումը, ֆակուլտատիվ պարապմունքները՝ «օլիմպիական գիտելիքներ» թևայով, հեռուստահաղորդումները՝ «օլիմպիական մեկնարկներ», միջդասարանական և միջդպրոցական մրցույթները, քացակայում են քարոզչական հաղորդումները: Այս ամենը կարող են լրացնել աշակերտների օլիմպիական կրթության և գաղափարների պաշարը, կօգնեն Արցախի դպրոցականներին լցվելու մեծ սպորտ դուրս գալու եռանդով:

2. Օլիմպիական կրթությունը Արցախի քաղաքաբնակ դպրոցականների մոտ ավելի արժր լիծակում է, քան գյուղերում:

3. Գյուղի դպրոցականների օլիմպիական կրթության ցածր մակարդակը կապված է հեռուստատեսության քացակայության, հեռարձակման սահմանափակ ժամերի, ռադիոյի, քերթների և հաղորդակցության մյուս ծառայությունների քացակայության հետ, գյուղական դպրոցների ուսուցիչների օլիմպիկ մասին գաղափարների ցածր մակարդակի հետ և այլն:

4. Գյուղերում մեծամասամբ քացակայում են օլիմպիական մեկնարկները, մրցումները, ֆակուլտատիվ պարապմունքները և ընդհանրապես օլիմպիական ակտիվությունը:

Ամփոփում

Ներկա հետազոտությունը նվիրված է Արցախի դպրոցների օլիմպիական կրթության հիմնախնդիրներին, որը քիչ է ուսումնասիրված: Աշխատանքում օգտագործված է սոցիոլոգիական հարցումների և մաթեմատիկական վիճակագրության մեթոդները:

Резюме

Настоящее исследование посвящено одной из малоизученных проблем в области олимпийского образования школьников Арцаха. В работе использовали методы наблюдений социологического опроса и математической статистики.

Գրականություն

1. Իսախրյան Մ. Ս. - Հայաստանը և հայերը օլիմպիական շարժման ոլորտում. Երևան 2000
2. Օլիմպիական գաղափարներ՝ յուրաքանչյուրին հանրապետական երկրորդ հանձնաժողովի նյութեր. Երևան 2002
3. Օլիմպիական շարժման համակարգ, օլիմպիական ուսուցում ազգային դասընթացների նյութեր. Գյումրի 2003
4. «Օլիմպիական շարժման համակարգ, օլիմպիական ուսուցում». ժողովածու. գալատ 2002
5. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта. Москва. Радуга 1982
6. Штейнбах В. От Афин до Москвы. Москва, 1979.

А.Э.Айрапетян

Кафедра иностранных языков

Грамматическая категория залога реализуется с категориями времени и наклонения. Однако не всем глаголам свойственна категория залога. Категория залога свойственна в основном переходным глаголам и таким образом О.И.Москальская (О.И.Москальская, "Grammatik der deutschen Sprache", 1975, S.133) изображает микропарадигму актива и пассива переходных глаголов следующим образом:

Переходный глагол

Актив

1. Инфинитив					
2. Инфинитив					
3. Партицип					
Изъявительное наклонение			Сослагательное наклонение		
Настоящее время	Перфект	Будущее I	Настоящее время	Перфект	Будущее I
	Претеритом	Будущее II		Претеритом	Будущее II
Плюсквамперфект			Плюсквамперфект		

Пассив

4. Инфинитив					
5. Инфинитив					
6. Партицип					
Изъявительное наклонение			Сослагательное наклонение		
Настоящее время	Перфект	Будущее I	Настоящее время	Перфект	Будущее I
	Претеритом	Будущее II		Претеритом	Будущее II
Плюсквамперфект			Плюсквамперфект		

Страдательный залог выступает оппозицией действительного. В страдательной форме подлежащее не совершает никакого действия, а наоборот действие направленно на него, оно подвергается воздействию, в то время как в действительной форме подлежащее является лицом или предметом, совершающим действие, например:

Später verabschiedet er sie wie gute Freunde und wünscht eine gesegnete Reise. (J.Mangelsen, "Ophelias lange Reise nach Berlin", S16.)

Eine grosse Anzahl wurde enthauptet, und man hiesse die Köpfe an langen Stangen auf (S.63).

То же самое с инфинитивом:

Sie hätten sonst mir ihre Tochter geben müssen (S.62).

Nicht ein einziger Armenier soll verschont werden (S.63).

То же самое при деепричастии:

Die lesende Frau – die gelesene Zeitung.

Оппозиционные отношения действительного и страдательного залога можно трактовать по-разному. Так В.Шмидт (стр.202) изображает схематически:

То же самое мы встречаем у В.Юнга:

Er trifft das Ziel. – Das Ziel wird von ihm getroffen. (Jung, 234)

В этом случае Юнг называет пассив обратной формой актива (*Umkehrform*). Он утверждает: “Так как дополнение в винительном падеже действительного залога переходит в подлежащее страдательного, то мы говорим о реверсии” (*Jung, 234*). Однако некоторое время такой подход подвергался резкой критике. Так Адмони утверждает, что перевес двучленной пассивной конструкции и вообще существование такового, в котором не наблюдается воздействие на подлежащее, а наличие лишь результата действия, свидетельствует о том, что пассивная конструкция не является реверсией активной, а представляет собой самостоятельную конструкцию в глагольной системе и структуре предложения.

Критики традиционной реверсной обратной теории (*Umkehrtheorie*) правы в том, что механическая реверсия активной конструкции в пассивную не возможна. Кроме того, это не возможно со стилистической точки зрения, т.к. существуют переходные глаголы, которые в пассивной форме вообще не используются (глаголы *haben, besitzen, erhalten, bekommen, erfahren, erleiden, wissen, enthalten, können*). Эти глаголы, несмотря на свое управление, являясь переходными глаголами, не могут направлять свое действие на подлежащее. Этот факт можно объяснить семантикой глаголов. Некоторые из них обозначают не действие, а состояние: обладание – *haben, besitzen*, содержание – *kosten, wiegen* и т.д. Глаголы *bekommen, kriegen* (как синоним к *bekommen*) сами имеют пассивный характер. Так, Адмони (*Admoni “Deutsche Grammatik”, Просвещение, 1982г., стр.184*) считает, что для образования пассива необходимо как правило обозначение действия глагола в активной форме. Это ограничение реверсии актива в пассив свидетельствует о важности противопоставления: актив как исполняющее действие – актив как способствующий процесс (*bewirkter Vorgang*), для осмысления пассива по отношению к активу.

Айзенберг (*Eisenberg, 1989, S.139*) отношения между активом и пассивом представляет следующим образом:

а) форма глагола в активе соответствует форме глагола в пассиве;
б) подлежащему активного предложения соответствует факультативное предложное определение с *von/durch + Dat/Akk* в пассивном предложении.

в) все другие дополнения в активном предложении соответствуют дополнениям пассивного предложения.

П. Поленц (*P. von Polenz*) так же называет пассивное предложение видом конверсии и отличается оно от активного предложения по трем пунктам: по конверсии, по устраснению агенса действия и по изменению морфологического класса (категории) сказуемого (*Konverse, Agens-Weglassung, Prädikatsklassen-Veränderung*).

Под конверсией имеется ввиду обратная раастановка *x* и *y*, например: *x liebt y / y wird von x geliebt; x schenkt y ein z. / y bekommt von x ein z geschenkt*. Эта конверсия является не контекстуально-обусловленным изменением в порядке слов предложения по теме/ реме (*Thema/Rhema*), а является инверсией основной предикативной структуры предложения на более глубоком семантическом уровне.

Անփոփում

Ներգործական – կրավորական հակադրությունը գերմաներենում

Ներգործական–կրավորական հակադրությունը գերմաներենում կարելի է մեկնաբանել տարբեր կերպ: Որոշ լեզվաբաններ կրավորականը դիտում են ներգործականի հակառակ կառուցվածքը: Սակայն կրավորական վ ածանցով բայերի կիրառությունը տարբեր բնույթի նախադասություններում վկայում է, որ կրավորական կառուցվածքը գերմաներենում չի հանդիսանում ներգործական կառուցվածքի սփորական փոխակերպում, այլ ինքնուրույն կառուցվածք է ինչպես բայական, այնպես էլ նախադասության համակարգում:

Վ.Ռ. Բալայան
Պատմության ամբիոն

18-րդ դարի վերջերին գահին տիրելու համար Իրանում նորից պայքար սկսվեց։ 1794թ. թուրքական ծաղում ունեցող Կաջարների ներկայացուցիչ ներքին Աղա Մուհամմադ խանը իրեն շահ է հռչակում, որից հետո նախնորս գործունեություն ծավալում Իրանի տիրապետությունը Այսրկովկասի վրա վերահաստատելու և ռուսների առջադեպությունը կանխելու համար։ Շուտով նա պահանջ ներկայացրեց վրաց Հերակլ 2-րդ արքային՝ խզել իր կապերը Ռուսաստանի հետ և անվերապահորեն ենթարկվել Իրանին։ Նա հպատակություն էր պահանջում նաև Այսրկովկասի տարածքում նկատ խանություններից։ Մակայն Հերակլ 2-րդ արքան, որն ապավինել էր Ռուսաստանի հովանավորությանը, մերժեց այդ պահանջը։ Աղա Մուհամմադ խանը մերժում ստացավ նաև Ղարաբաղի Իջրահիմ խանից։

Աղա Մուհամմադ խանին առավել շատ անհանգստացնում էին ռուսական կողմնորոշում ունեցող Արցախի մելիքները։ Այդ էր պատճառը, որ նա խոստացավ մելիքներին հաստատել իրենց իշխանություններում և տալավել Իբրահիմ խանին, թե՛ն ճրանք ենթարկվեն պարսից շահին։ Մակայն Արցախի մելիքները վճռականությամբ մերժեցին սպառնալիքներով ուղեկցվող այդ պահանջը։ Դեռ ավելին, նրան դիմակայելու համար անգամ դաշնակցեցին Իբրահիմ խանի հետ։ Միայն շրջահայացություն ցուցաբերեց Ջրաբերդի մելիք Մեծյունը՝ սխանալով Աղա Մուհամմադ խանին Իբրահիմ խանին տալալովու համար։ Արցախի անհնազանդ տերերին պատժելու նպատակով 1794թ. ամռանը Մուլլան Ծախգաղի գործերը մտնում են Արցախ և խայտառակ պարտություն կրում¹։

Արցախում կրած պարտությունը եւառազնեցնում է Աղա Մուհամմադ խանին և նա դաժանությամբ պատժում է ողջ վերադարձած զորապետներին։

Եվ ահա, 1795թ. պարսկական 80000-անոց խաթհիճադանք բանակը, ամենամ Աղա Մուհամմադ խանի գլխավորությամբ անցնում է Արաքս գետը, ստեղծ Արցախ և պաշարում Շուշի ամրոցը։ Աղա Մուհամմադ շահը չի կարողանում կտրել Շուշիի պաշտպանների դիմադրությունը։ Արցախցի մի ծերունու պատմածի հիման վրա վարդան Օճնեցին

նկարագրում է, թե ինչպիսի խզախություն էր դրսևորել Շուշի ամրոցը պաշտպանելիս 60 հասրացորդները, որոնք ծածուկ դուրս գալով ամրոցից հանկարծակի հարձակում են գործել թշնամու վրա խուճապի մատնել և մեծ կորուստներ պատճառել նրանց²։

Քիչ ննդություն չէին կրում շահի զորքերը նաայն 12 հազար հայ ընտանիքներից, որոնք ամրացելին Շուշին շրջապատող կիրճերի մեջ և շարունակ թիկունքից հարվածում էին պաշարողներին³։ Շուշի ամրոցի պարիսպների տակ կրած պարտության համար, Աղա Մուհամմադ խանի հրոսակները վրեժխնդիր են լինում անգնե ժողովրդից։ Պարսիկ շահը առանձնակի դաժանություն էր ցուցաբերող գերի ընկած բերդապահ հայերի նկատմամբ։ Նա հրամայեց ձիերը պայտել այնպես, որ պատերը լինեն սմբակների նման, իսկ մեխերը դուրս ցցված լինեն սմբակների տակից։ Ապա փռել տվեց գերիներին գետնի վրա և այդպես պայտած ձիերով կոխկրտել տվեց նրանց։ Սմբակներից դուրս ցցված մեխերը կատարելապես խոչտեցին, միև և այլազանգված դարձրին այդ թշվառներին⁴։

Չկարողանալով գրավել Շուշին, Աղա Մուհամմադ խանը, սապատակելով Շուշիի շրջակայքում գտնվող հայկական բնակավայրերը, շարժում է դեպի Թիֆլիս։ Բաղաքի բնակիչների մի մասը արիքաշվում, իսկ մնացածները տարվում են գերի։

Յոթ օր քաղաքը թալանելուց, ավերելուց հետո, շահի զորքերը՝ հարուստ ավարով և հազարավոր գերիներով ծանրաբեռնված շարժվում են Մուղան դաշտ՝ այնտեղ ձմեռելու։ Մինչև այդ շահը փորձեց հնազանդեցնել Շամախու և Նուխու խաներին։ Բայց նրա զորքերը պարտություն կրեցին։ Կատաղած շահը իր թույր թափեց Թիֆլիսից բերած գերիներով վրա։ Ավելի բարբարոսական պատիժ շահը պատրաստել էր Արցախից բերված 52 հայ գյուղապետների համար, որոնք ձմեռակալվել էին Շուշի պաշարման ժամանակ։ Նրա հրամանով շինվեց մի քարակիր պատ 52 ննդիկ ծակերով, որոնց մեջ մտցրին գյուղապետների գլուխները։ Ապա պատի մյուս կողմից նրանց պարանոցների անց կացրին հաստ պարաններ, որոնց ծայրերը կապեցին ամնի ջորիների գավակներին ու հարվածներով ստիպեցին անասուններին քաշել այդ պարանները և նրանք այնքան քաշեցին, որ թշվառների գլուխները պոկվեցին⁵։

Աղա Մուհամմադ շահի հաջողությունները Այսրկովկասում թուլացրեց Ռուսաստանի հեղինա-

կոթյունը տարածքաշրջանում: Այն վերականգնելու համար ցարական իշխանությունները անհապաղ միջոցառումներ ձեռնարկեցին: Մկրտիչ ռուսական կառավարության որոշմամբ 1795թ. դեկտեմբերին Ռիֆլիս է ժամանում 2000 հոգուց բաղկացած ռուսական միջոցառման վրաստանը Աղա Մուհամմադ շահի նոր ուղեգրություններից պաշտպանելու համար:

Օգտվելով առիթից, որ խորաստանում թռչկված խլրտուները ճնշելու համար Պարսկաստան է ճանապարհվել Աղա Մուհամմադը, 1796թ. գարնանը ռուսական արքունիքը գործնականորեն նախապատրաստվում է արշավանքի: Ռուսական էքսպեդիցիոն կորպուսը գլխավորելու էր կոմս Վալերիան Ջուբովը: Վերջինիս եկամտներին կայսրուհու խնդրանքով ուղեկցում էր արքայիսկուպոս Ղովսեփ Արդուբաժյանը, որը քաջատնդակ էր Այսրկովկասում և Պարսկաստանում տիրող քաղաքական կացությանը:

1796թ. մայիսի 10-ին ռուսները գրավում են Դեբենդի: Ռուսական զենքի համար արշավանքը սկզբից նվաճեց բարենիւտը եր:

Շուտով ռուսներին են հանձնվում նաև Դուբան, Շամախին ու Բաքուն⁶: Ռուսական զորքերի այս հաջողությունները պայմանավորված էին նաև այդ վայրերի հայերի աջակցությամբ: Ղովսեփ Արդուբաժյանի կոչով ամենուր տեղեփում են կամավորական ջոկատներ: Ռուսական իշխանությունները Այսրկովկասի քրիստոնյաներին ոգևորելու նպատակով հայաշարքավորվ են, որ պատերազմական ձեռնարկության ամենագլխավոր նպատակն էր՝ «վերականգնել Հնդկասիայի իշխանությունն իր գլխավորներով, հայ մելիքներին և նրանց հալստակ Դարբադի բնակիչներին ղեկն միմյանց Ռուսաստանից կախված դրության մեջ»⁷:

1796թ. աշնանը կոմս Վ.Ջուբովը համարում է ստանում և եռօրյա արշավանքի մի գործադրատն ղեկնելու: Մ.Ս.Ռիսկին-Կորսակովի հրամանատարությամբ ուղարկում Գանձակի վրա: Քաղաքը գրավելուց հետո նրանք պետք է միասնախին ռուսական ինքնակա ուժերին և հասնեն Բուռ ու Արաքս գետերի խառնվելու վայրը: Ղովսեփ Արդուբաժյանը այնուհետև խորհուրդ է տալիս անցնել Բուռ գետը և, կանգ առնելով Մուրադի դաշտում, հրաման տալ Շուշու Իբրահիմ խանին, որ նա ինքը գա ձորը պաշտասմայության մոտ կամ զոհն ուղարկի իր պապը որդուն հայ մելիքների հետ: Ձերդ պաշտասմայության այդ հրամանի կատարումը կցանցա Իբրահիմի ղեկի Ռուսաստանն ուղեցած հավատարմության և ջերմոտանդության ապացույց: Այնուհետ թուրք կարևոր գործերը վերջացնելուց հետո կարելի է անարգել գնալ Թավրիզի կամ Արդեբիլի վրա, ուր որ ավելի հարմար կդիպի: Իսկ ինչպիսի Իբրահիմ

խանից անհրաժեշտ է պահանջել նրա որդուն հազար զինվորների հետ և հինգ հայ մելիքներին նրանց հինգ հազար զորքերի հետ, գանազան գործողությունների համար, մասնավորապես իբրև առաջապահ զնդնը, որովհետև նրանց խորհրդի պատերազմական ոգին: Իսկ եթե Շուշու խանը ձեր հրամանը կատարել չկամենա, այդ կլինի նրա անհավատարմության և խորամանկ յարեություն բացարձակ ապացույց: Այս դեպքում կարելի է գործադրել հայ մելիքներին, որոնք հարմար զենք կգտնեն նրան պաշտանագուրկ անելու և բարձր աստիճանից ու բերդից զրկելու համար, իսկ այնուհետև ամբողջ Արաքսատակներ կարելի է հնազանդության մեջ պահել առանց զենքի: Հայ զորքի թիվը, ի մեծ օգուտ Ռուսաստանի, կբազմապատկվի և կհասնի մեծ քանակության, և թուրք ձեռնարկությունները վերջիվերջ կհանգեն բարենիւտ վախճանի: Շուշու խանը, իր կարծիքով, իր բերդերը համարում է անաթիկ, բայց այդ կարծիքի վերաբերմամբ կարող է հեշտությամբ խաբված լինել, որովհետև նրա բերդը և ուժն առավելապես հայերն են կազմում, որոնք թեև կտրիճ ու քաջ են, բայց ճշմարտապես անձատուր դառն լինելով ռուսաց գահին, ոչ միայն զենք չեն վերցնի ռուսների դեմ, այլև ամեն կերպ կաջակցեն Իբրահիմի կորուստյան, եթե նա ուխտադրուժ կհանդիսանա: Պետք է միայն հայ մելիքներին գաղտնաբար հուսադրել նորին մեծության ողորմությանը և հովանավորությանը⁸: Իբրահիմ խանը կնդգավորաբար ջերմ հարաբերություններ պահպանելով Ջուբովի հետ, միաժամանակ ռուսների դեմ դիվային ծրագրեր էր մտադրում: Իբրահիմ խանն իր մոտ կանչեց վարանդայի մելիք Շահնազարի որդի մելիք Ջուշնուդին և մահ սպառնաց նրան, եթե հայերի մեջ ռուսամետ շարժում նկատվի: Միաժամանակ նա Մուխու և Շամախու խաների հետ հակառուսական դաշինք կնքեց: Դրանից հետո Իբրահիմ խանը դավադրություն կազմակերպեց Ջուբովի դեմ, բայց հաջողություն չունեցավ:

Որոշորոշ անգամ Այսրկովկասի քրիստոնյա բնակչության ոգևորությունը մթազնեց Ռուսաստանից ստացված վատ լուրով: Մուրախդակը ռուսական զորքերին նու դառնալու հրաման բերեց: 1796թ. նոյեմբերի 6-ին մահացել էր Եկատերինա II-ը և նոր կայսր Պավել I-ը, կամանալով իր ուշադրությունը մելիքնեկ ներապական գործերին, միաժամանակ լինելով իր մոր քաղաքական ծրագրերի հակառակորդը, չէր ցանկանում շարունակել այդ արշավանքը: Ռուսական զորքերի հեռանալով ծանր հարված էր հայության համար: Ժողովուրդն ապրում էր տագնապալից օրեր: Մշտապես կրկնվող պատերազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի, Սյունիքի և Գանձակի շրջաններում սովն ու մահտաքմամբ սովորական իրություններ էին: Հայության մի մասը ստիպված լրում էր իր հայրենիքը, հեռանալով վրաստան և Ռուսաստան:

Աղա Մուհամմադ շահը, ճնշելով խորաստանում ծագած ապստամբությունը, սկսեց նախաձեռնել նախապատրաստվել Այսրկովկաս ներխուժելու հա-

մար: Ռուսական գործերի հեռանալուց հետո, 1797թ. զարնանը Ադա Մուհամմադ շահը նոր արշավանք սկսեց դեպի այսրեկուսայան ներկաներ: Շահի խողափերին կանուրթով անց-նելով Արաքսը, շարժվում է դեպի Շուշի: Ղա-րաբաղի հերահիմ խանն իր սննդավորներով լքում է ամրոցի պաշտպաններին և ապաստանում Դաղստանի Ռումա խանի մոտ: Այս անգամ Ադա Մուհամմադ շահը գրավում է Շուշին և ավերում այն, սրի անցկացնում բնակչությանը: Շահի դաժանություններից գերծ չէին մնում մեռնող իր իսկ անմիջական սպասավորները: Եվ նրանցից մեկը՝ Մաֆար Ալին, գիշերով տնում է շահի ննջարանը ու դաշույնի հարվածներով վերջ դնում բռնակալի ոճրաշատ կյանքին¹: Դրանից հետո պարսից գործը խառնաճաղանգ խմբերով հեռանում է դեպի Իրան, ուր պայքար էր սկսվել իշխանու-թյան համար:

18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին սկսվում է արցախահայության ազա-տագրական պայքարի և Ռուսաստանին միաց-ման եղբայրակիչ փուլը:

Արցախահայությունը ապրում էր թերևս իր տատման շրջանում ամենաազնապալից ու մոռալանցային օրերը: Ադա Մուհամմադ շահի և Կլուսիսային կովկասի խառնամբոխ գնդերի պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունները, Իրանիմ խանի խաղաղամեծներն ու հայաջինջ քաղաքակրթությունը քանդել էին Արցախի կենսատու ուժերը: Այս ամենին զուամրվեց նրաշտն ու բնական մյուս աղետները: Երկ-րամասում մոլեգնում էին տվյալ ու համա-ճառակ իվկանությունները: Ավանդություննե-րը պատմում են, որ մարդիկ գերեզմաններից հանում էին նոր թաղած մեռելներին և ուտում, հաճախումներ գործում գերիներ խլելու և մորթելու համար, նրեխաներից մի քանիսին մորթում էին՝ մյուսներին հանգստացնելու հա-մար²: Գաղթականներն հոռ գանգվածներ տե-ղափոխվելով Վրաստան մի կտոր հացի համար վաճառում էին իրենց երեխաներին³:

Չնայած Իբրահիմ խանի դժն անհավա-սար պայքարում մեկիքների ուժերը հատվել էին, բայց պայքարը դադար չունեցավ:

Վարանդայի մեկիք Ջուլջուղը և նրա քրոջ որդի՝ Գյուլիստանի մեկիք Ֆրեյդունը, 1797թ. մեկնեցին Աստրախան՝ նպատակ հետապն-դելով Հոսկսին Արդուսյանի միջնորդությամբ հաղթելով Պավլով կայսրի հետ: Միաժամանակ Ղուկաս կարնեցի կարթղիկոսը հատուկ ուղերձով դիմեց կայսրին՝ հովանավորության տակ առնելու հայ ժողովրդին: 1798թ. փետրե-վարի 26-ի կայսերական հրովարտական իր նախորդների՝ Պետրոս I-ի, Եկատերինա I-ի և Եկատերինա II-ի նման հայոց կաթողիկոսին, հայ մեկիքներին, յուզբաշիններին ու կառավա-րիչներին, ողջ հայ ժողովրդին և առանձնապես Ռուսական կայսրության սահմաններում բնակ-

վող հայերին, վերցնում է իր կայսերական պա-մածության ու պաշտպանության ներքո⁴: Չնայ այդ հավաստիացումներին, Պավլով I-ը, քստ լուրջ հրաժարվել էր Այսրեկուստան հայկական դա-պետության ստեղծման գաղափարից, նպատ-հետապնդելով բռնագավթել ներկառայ:

Աստանդական դարձած մեկիքները Աստ-խանում երկար սպասելուց հետո 1799թ. մեկնե-ր Պետերբուրգ և Հ.Արդուսյանի միջնորդությամբ մե-կայացրին կայսրին իրենց աղոթապարները:

Պավլով կայսրը ընդունեց ներկու մեկիքներին և սաց հպատակության տակ: Մեկիք Ֆրեյդունը ա-ցավ Բորչալուի մի մասը, իսկ մեկիք Ջուլջուղը՝ Ե-դին: Գյուլիստանի մեկիք Աբովը հաստատվեց Բու-սում: Այս ճանապարհով Ռուսաստանը պիտի կզ-ներ արցախահայ պետության ստեղծման վեր-հնարավորությունը:

Բարեբխալաբար արցախահայությունը տա-չտվեց իր մեկիքների ցանկություններին՝ տեղափո-վել նոր տիրույթները: Ժողովուրդը ամուր կաշած հողին շարունակեց պայքարը ազատության համար:

Ադա Մուհամմադ շահի սպանությունից հե-տո մեղքորոշվեց՝ Ֆաթալի շահը, անցնելով իշխ-անության գլուխ, փորձեց Պարսկաստանի գերիշի-նությունը նորից վերահաստատել Այսրեկուստան Առանձնակի նախը էր այս հարցում ցուցաբերու-թյազաժառանգ Աբբաս-Միրզան: 1800թ. զարնա-նը նրա գործերը մտան Արաբալայան դաշտ և պաշ-րեցին Երևանը: Բնորդ գրավել նրանց չհաջողվեց:

Դեպքերի գորագացման ընթացքը ի նպաս-տ Ռուսաստանին դարձնելու համար Հերակլ Զապա-վորի որդի Գեորգի XII-ի մահվանից մեկ տալ-հետո՝ 1801թ. սեպտեմբերի 12-ին Ալեքսանդր Ի-երովարտական վերացվեց վրաց թագավորությունը: Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին: Ալեքսանդր I-ի մանիֆեստով Ռուսաստանին միացվեց նաև հայկական Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը և Հա-յաստանի հյուսիսային մի քանի այլ շրջաններ:

1804թ. հունվարին Գյանջայի գրավումով այս-տեղ բնակվող հայերը նույնպես անցան ռուսակա-ն հպատակության ներքո: Այնուհետև ռուսական իրա-մանադարությունը սկսում է նեղանուն նախապա-րաստություն տնենել՝ գրավելու ծագավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները և Երևակը:

Ռուս-պարսկական խորագավոր հակասու-յունները շուտով վերաճեցին 1804-1813թթ. պատե-րազմի:

Հակառակորդներին միջև առաջին լուրջ ճակա-տամարտը տեղի ունեցավ 1804թ. հունիսի 10-ին Փոքր Ղարաբաղիս (Ագատան) գյուղի մոտ: Ռուսա-կան կորպուսի առաջադառ ուժերը գեներալ Տոկ-կովի հրամանատարությամբ հաղթանակ տարան Իր հերթին գեներալ Ցիգիանովը հունիսի 30-ին Զառաբնում ջախջախում է Աբաս-Միրզայի զորե-րին և պաշարում Երևանը: Ռուսը տալով, ծագա-միքերի ու պարենի խիստ պակասը, ինչպես նա-վրաստանում տիրող խռովախույզ վիճակը Ցիգիա-

ովմի հարկադրեցին սեպտեմբերի 3-ին դադարեցնել Երևանի պաշարումը և վերադառնալ թիֆլիս:

Ռուսների վերջին հաջողություններից ահա՛նգուցառած Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը որոշեց հարաբերություններ հաստատել նրանց հետ: Պարսկաստանն էլ, Ղարաբաղը կորցնելու հետևանքից խուսափելու նպատակով, 1805թ. հունվարին մեծաքանակ մի զորագունդ է արաքկում Ղարաբաղ: Դեռևս Շուշի չհասած, Գիգակում հայ կամավորները խայտառակ պարտություն են մատնում պարսիկներին:

Իբրահիմ խանի վրա ճնշումն ուժեղացնելու նպատակով Շուշի է ուղարկվում մայրը Լիսաննիչի գլխավորությամբ ռուսական մի ջոկատ:

Իբրահիմ խանը ստիպված գնաց զիջումների: 1805թ. մայիսի 14-ին, Գանձակից 30 վերտ հեռավորության վրա, Զյուրակչայ գետի մոտ, գնե՛րալ Յիգիանովը և Իբրահիմ խանը ստորագրեցին պայմանագիր: Որքան չափազորք էր կոծ հայերից ներկա էին Թիֆլիսի և Գանձակի առաջնորդ Հովհաննես աղբեփեկոպոս Գեղարդակիոր և Վարանդայի մելիք Ջուլիշու Մելիք-Շահինազարյանը: Պայմանագրով Ղարաբաղը ընդունում է Ռուսաստանի հովանավորությունը, Շուշիում տեղակայվելու են ռուսական զորքեր, ռուս աստիճանավորների հսկողության տակ Ղարաբաղը ղեկավարվելու էր խանի կողմից: Պայմանագրի առաջին հոդվածում սսված է. «Ես՝ Շուշու և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանս, իմ, իմ ժառանգների և հաջորդների անունից հաճախակիորսկան ընդմիջու երաժարվում եմ Պարսկաստանից կամ այլ պետությունից վստայական կամ առեսարարակ ուրիշ որևէ սխտորու ունեցող որևէ կախում ունենալուց և սրանով հայտարարում եմ ամբողջ աշխարհի առաջ, որ ես ինձ և իմ հաջորդների վրա չեմ ճանաչում ուրիշ մի ինքնակալություն, բացի նորին կայսերական մեծության համառուսական մեծ թագավոր կայսրին և նրա բարձր ժառանգական և համառուսաստանյան կայսերական գահի ժառանգների գերագույն իշխանությունը՝ խոստանալով նույն գահին հավատարմություն, ինչպես նրա հավատարիմ ստրուկը, որի համար և պիտի նրդվեմ սուրբ Լուրսանի վրա»: Յարական կազմի իր հեղրին խոստանում է, որ ցարի ու «նրա հաջորդների անունից շնորհն ու բարեխնամությունը Շուշու և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանից ու նրա ժառանգներից, ինչպես և իրեն հավատարիմ հպատակից երեք չեն խլվի...», նորին բարձրաստիճանության ու նրա ժառանգների ներկա կալվածքների ամբողջականությունը պահպանված կլինի»¹³:

Փաստորեն այդ դաշնագրով ցարական Ռուսաստանը անսրող ցույց տվեց մերկապարանոց, շահախնդիր քուրաքին քաղաքականության ելությունը, հարազատ մնալով ժավալազարտական նկրտումներին, անտնեղվով

մինչև վերջ իրեն հավատարիմ մի ամբողջ ժողովրդի իր հայրենիքում ազատ ապրելու խնդրանքը, ամենակուրիպա ձևով ունտահարելով Ղարաբաղի մեկիքների հայրենասիրական իրավունքները: Այս նույն ձեռագիրն ունեւր նաև 1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը, 1921թ. հուլիսի 5-ի Լոմկայան բյուրոյի հայտնի որոշումը և «վերակառուցված» Ռուսաստանի ծնունդ Գորբաչովյան հայատապգությունը:

1805թ. գարնանը Աբաս-Միրզան մեծ բանակով անցնելով Արաքսը, մտնելով Ղարաբաղ պաշարեց Շուշին: Ռուսական կայազորը Լիսաննիչի գլխավորությամբ և տեղի հայ կամավորների օժանդակությամբ համառ դիմադրություն ցույց տվեց թշնամուն:

Իբրահիմ խանը չնայած իր ներդանը, որոշեց միանալ Աբաս Միրզայի զորքին, իր ընտանիքով գիշերը լքելով բնորդ: Լիսաննիչը և մելիք Ջուլիշուրը, իմանալով դրա մասին, հետապնդում են խանին և նախն քաղ կռվող տարածքում հասնելով սպանում են Իբրահիմ խանին և նրա ընտանիքի մյուս տղամարդկանց:

Շուշիի պաշտպանների օգնելու համար Գանձակից գնդապետ Կարապինի հրամանատարությամբ ուղարկվում է 500 հոգանոց մի ջոկատ՝ երկու հրանոթով: Ասկերանի մոտ ռուսական զորքերին չըջապատում են պարսկական Փիր-Լուլի խանի 10 հազարանոց բանակը: Պարսից առաջապահ զորքերին օգնության է հասնում Աբաս Միրզայի 30 հազարանոց բանակը: Գումարտակի ծանր վիճակի մասին Շուշիի կայազորին տեղյակ է պահում կուսապետից Վանի Աթաբեկյանը: Նրա օգնությամբ Կարապինի գումարտակը Ասկերանից գաղտնի եեծանում և ամրանում է Շահ-Ռուլաղ բերդում: Աբաս-Միրզան փորձում է պաշտպաններին սովի մատնելով՝ հարկադրել անձնատուր լինել: Ստեղծված կացության մասին Վանի Աթաբեկյանը իր նորըր՝ Հակոբի միջոցով նմանկ է ուղարկելու Երկավնտալ գնե՛րալ Յիգիանովին, իսկ ինքը հաց և այլ սննդամթերքներ հասցնում սովի մատնված զինվորներին:

Հուլիսի 7-ին գիշերը, Վանի Աթաբեկյանի ուղեկցությամբ, Կարապինի գումարտակը թշնամուց աննկատ հասնում է Մոխրաթաղ գյուղը: Կուսապետում հոր տանը գտնվող այլուրի պաշարները հանձնելով ռուս զինվորներին, նրանց բարեհաջող հասցնում է ռուսական հիմնական ուժերին: Այս քաջագործությունների համար Յիգիանովը վարի Աթաբեկյանին միլիոն իր արժաթե ժամացույց¹⁴:

«Նետագայում Վանի Աթաբեկյանը 60 հայ կամավորների գլուխ անցած կռվում է ռուս-պարսկական ճակատի ամենաթեժ կենտրոնում: Արցախի հայությունը, նրա մեկիքական ուժերը, երկիրը ազատագրելու նպատակով կռվում էին ոչ միայն հայրենի եզերքներում, այլև ուր անհրաժեշտ լիներ, ուր որ ռուսական հրամանատարությունը հարմար գտներ:

Երևանի 1804թ. պաշարման ժամանակ ռուսական զորքերին մեծ օգնություն ցույց տվեց Գյուլիս-

տանի Մելիք-Աբովի որդի՝ Ռոստոմ բեկի գլխավորած հայկական հեծյալ ջոկատը:

Ռոստոմ բեկը անձնագոռնության հրաշալի օրինակներ ցույց տվեց Բոլնիսում, Փամբակի ու Ապարանի մարտերում: Անհավասար մարտերում ընկան Ռոստոմ բեկի ջոկատի մարտիկներից շատերը, իսկ ինքը՝ հրամանատարը, վիրավոր վիճակում գնդվեց և շրջայական ուղարկվեց Թավրիզի բանդո, որտեղ և դաժան խոշտանգումներից հենտ սպանվեց¹⁵:

Մերոնի Մելիք Աբովը որդու հերոսական նահատակությունից հետո, գլխավորեց հայկական ջոկատը և արիության բազում օրինակներ ցույց տվեց:

1806թ. Ղարաբաղում պարսկական զորքերի դեմ մղվող մարտերում աչքի ընկավ Մելիք-Ջուլաշու Շահնագարյանի հեծյալ ջոկատը: Ֆեղմաբլուզ Գուդուկիչը, բարձր գնահատվելով հայորդու ցուցաբերած ծառայություններն ու հմտությունը, գլխավոր շտաբ էր ներկայացրել Մելիք-Ջուլաշու Շահնագարյանին փոխգնդապետի աստիճան շնորհելու համար: 1806 թվականից մինչև 1809 թվականը ռուս-պարսկական ճակատում հանգստություն էր տիրում: Նորախուվելով Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից, 1809թ. Պարսկաստանը նոր ռազմական գործողություններ սկսեց: Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ երկու ճակատով կռվելուց խուսափելու նպատակով 1810թ. փետրվարին Թավրիզում և ապրիլին՝ Մակեդոնում Ռուսաստանը Պարսկաստանի հետ բանակցություններ սկսեց: Մակայան Պարսկաստանը, ավնկալելով մեծ տնտրությունների աջակցությունը, ընդհատեց բանակցությունները և վերսկսեց պատերազմական գործողությունները:

1810թ. ամռանը գնդապետ Պ.Կոստյա-րևսկու զորագունդը գրավեց Մեղրին, ապա, հանկարծակի գրոհելով Աբաս-Միրզայի ճամբարը, նրան պարտության մատնեց և հարկադրեց գործերը դուրս բերել Ղարաբաղից:

Անհաջողության մատնվեց նաև 1811թ. ամռանը Աբաս-Միրզայի կողմից դնայի Ղարաբաղ կազմակերպված արշավանքը:

1812թ. հայրենական պատերազմի ծանր արջառում պարսկական զորքերը հարձակման ցանցնելով՝ ցանկանում էին վերստին գրավել իրենց կորցրած տարածքները: Ասլանդուզի և Լենքորանի ճակատամարտերում պարսկական զորքերի կրած ծանր պարտությունները Ֆաթ-Ալի չախին հարկադրում են հաշտություն խնդրել:

Հարկ է նշել, որ վերջին այս հաղթանակների կրկան գործում նորից իրենց ավանդը բերեցին Արցախի կամավորները՝ վաճի հարյուրապետի գլխավորությամբ¹⁶: Հայ ժողովրդի ջանադիր մասնակցությամբ ռուսական զենքի հաղթանակները ամբողջականացվեցին 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով: Այն ստորագրում են իրագոր-

Ռոտիշևը և Պարսկաստանի ներկայացուցիչ՝ Միր-Աբովը հասան խանը¹⁷: Պարսկաստանը ճանաչեց Ղարաբաղի ու Արևելյան Վրաստանի, ինչպես Գյուլիստանի, Ղարաբաղի, Շարիի, Շիրվանի, Ղոբ բեղի, Ղուբայի, Բարսի, Թալիշի խանությունների միացումը Ռուսաստանին¹⁸: Նույն պայմանագրի երրորդ կետի այս տարածքների հետ Պարսկաստանը հրաժարվում էր նաև Արևելյան Հայաստանի՝ Ղարաբաղի, Լոռու, Փամբակի, Շամ-շադինի, Ջանգուրի և Շորապայի գավառներից: Պարսկաստանը գրկվում է կասպից ծովում ռազմական նավատորմնեայու իրավունքից¹⁹:

Անկախ նրանից, թե ջարակա՛ն իշխանություններ Այսրեմկասում ինչ նպատակներ էին նպատակադրում, այն համապատասխանում էր Ղարաբաղի և, ընդհանրապես, ողջ հայության ազատագրական ծգտումներին: Գյուլիստանի պայմանագրի մեր ժողովրդի համար պատմական անանգանձելի իրողություն է: Այն մի ավելորդ անգամ նորից վերյույմ է, որ Ղարաբաղը առանձին ազգային-պետական միավորի կարգավիճակով է անցել Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Հետևաբար, ներսյույս Ադրբեջանը կազմող տարածքները, Ղարաբաղը Վրաստանը, այնպես էլ Ղարաբաղը Ռուսաստանին են անցել հավասար իրավասությնկության կարգավիճակով: Ուրեմն, եթե խորհրդային կայսրության փլուզումից հետո վերոհիշյալները իրենց իրավունքն վերապահում ստեղծելու ազգային պետականություն, այդ ունյին օգտվում է նաև Ղարաբաղը Գյուլիստանի պայմանագիրը կարող է քաղաքական ուղենիշ հանդիսանալ ԼՂՀ արդեն ձևավորվող արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտության սկզբունքների մշակման համար: Այն, բաց քաղաքական պատճառաբանություններից, ունի նաև իրավական ամբողջացված դաշտ՝ մեր օրերի թելադրան տնակներին առումով: ԼՂՀ ճա՛նաչման իրավական կողմի առաջնային քայլը անալոգիան պետք է կապել Գյուլիստանի պայմանագրի հետ:

Այստեղ Ադրբեջանը հանդես է գալիս որպես ներկորդական դեմ: Հիմնական կնճիոր Ղարաբաղը Ռուսաստան կապի վրա է, որովհետև կրում թե՛ ավանա՛ Ռուսաստանը ինքը թե՛ն հիմա կանգնած է իր պետականության կայացման ճանապարհին և այն փորձում է իրականացնել քաղաքակիրթ չափանիշներով, չի կարող խուսափել իր պատմության իրավասալան պայմանագրի հիմունքներից: Այսինքն՝ հաշվառելով այդպիսի հիմունքներից մեկի՝ Գյուլիստանի պայմանագրի հետ, Ռուսաստանը պետի կողմնորոշվա՛ ստացած ժառանգության նկատմամբ: Իսկ պետաիրավական ժառանգությունը դա ոչ թե՛ հալանցիվ ներույթ է, այլ տվյալ տնրության գոյության ընթացքում մշակված պետական շահերի ամբողջություն Հետևաբար, եթե Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղը ինչ-որ չափով ինքնորոշանգված միավոր է Հայաստանի համար, ապա Ադրբեջանի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող:

Գյուլիստանի պայմանագրի քաղաքական իրավական ուժի արտահայտություններից մեկն էլ այն է, որ այդ պայմանագիրը պաշտպանության կարիք չունի:

խառնաժողովը նրանից նրան աղքատացող ցանկացած անտառային կտրվիչ ուղղված է հենց խառնաժողովի ղեմ: Արդվիտևն կիսատապառտ ուժեղ-մշտական անտառային չի լինում, այլ լինում է ուժեղ անտառային, որի կառուցման հիմքում դրվում է քաղաքականության կտրվիչ մշակված պետական-քաղաքական սկզբունքները ամբողջությամբ:

Յարական Ռուսաստանը հայերի օգնության տիրանալով Ղարաբաղին, ձեռնամուխ եղավ իր գաղութարարական քաղաքականության իրականացմանը, Յարական կառավարության ժառանգով վերացվեց մեկիքական կարգը: Նման քաղաքականության հիմքը պետք է փնտրել այն ինքնավարական ձգտումների մեջ, որոնց համար մարտնչել են Արցախի մեկիքները: Դրա փոխարեն պաշտպանվեցին թաթար լսանների և բնկների իրավունքները: Քննարկվող ժամանակաշրջանում կովկասի ազնվականների 41,53%-ը վրացիներ էին, ռուսները 16,4%, թաթարները 27,50%-ը, իսկ հայերը ընդամենը 5,46%-ը¹: Այս գործում իր բացասական դերն է կատարել վրացական ծագում ունեցող իսլամայաց Ֆիդայիները:

Իբրահիմ խանի ապստամբությանից հետո, ռուսաց կայսեր անունից խանի հետևորդ, հայտարարվեց նրա ավագ որդի Մեհտի-Ղուլի խանը: Վերջինս, չնայած իր հասկատարմության երդումներին, նոր տերերի նկատմամբ նույնպես այնքան էլ բարեհաճությոյ չգտնվեց: 1822թ. Մեհտի Ղուլի խանի և նրա մերձավորների Պարսկաստան փախչելուց հետո, Ղարաբաղի խանությունը գեներալ Մոդաթովի հրահանգով լուծարվեց և վերաբաժանվեց Ղարաբաղի նահանգի, որն անմիջապես կառավարվում էր ռուսական կառավարության կողմից: Նահանգն իր հերթին բաժանվեց մահալների: Վաղշակյան պաշտոններից հետագուցին խանական շրջանի նախկին պաշտոնյաները, իսկ սնահալների կառավարիչներ նշանակվեցին ռուս առևտրի ճանապարհներ:

Քաղաքական այս գործընթացներով սկսվեց Ղարաբաղի պատմության նոր շրջանը:

Ամփոփում

Արցախահայությունը 18-րդ դարի վերջերի և 19-րդ դարի սկզբներին ուժերի գերաբարձրով փորձում էր վերջնականապես թողափել պարսկական տառիկ լուծը: Հայ ժողովորդի քանադիր մասնակցությամբ ռուսական զենքի հաղթանակները ամբողջականացվեցին 1813թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով: Անկախ նրանից, թե ցարական իշխանությունները այդ պայմանագրով ինչ նպատակներ էին հետապնդում, այն մի ավելորդ անգամ նորից վկայում է, որ Ղարաբաղը առանձին ազգային-

պետական միավորի կարգավիճակով է անցել Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

Резюме

В конце 18-ого и начале 19-ого веков армянское население Арцаха сверхнапряжением сил попыталось окончательно сбросить ненавистное персидское иго. При активном участии армянского народа победы русского оружия увенчались Гюлистанским мирным договором 12-ого октября 1813 года. Вне зависимости от того, какие цели преследовали царские власти, это лишний раз свидетельствует о том, что Карабах вошел в состав Российской империи в качестве отдельной национально-государственной единицы.

Ծանոթագրություններ

1. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), աշխատասիրությամբ Ռ.Տ. Տիտանյանի, Եր., 1981, էջ 19:
2. Վարդան Օձնցի, Նոր քաղաքական և նկողնցական պատմություն Հայաստանի աշխարհի, մեծի և փոքրու, Մատենադարան, ձեռ. 4331, թ. 135:
3. Լեո, հ.3, էջ 385:
4. Նույն տեղում:
5. Վարդան Օձնցի, Մատենադարան, ձեռ. 4331, թ. 158:
6. Միղդա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Եր., 2000, էջ 71-72:
7. Бутков, материалы по новой истории кавказа, СПб, 1969, стр. 209.
8. Լեո, հ. 3, էջ 396:
9. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքների մասին, էջ 21:
10. А. Джеваншир, стр. 38.
11. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքների մասին, էջ 192:
12. Լեո, հ. 3, էջ 409:
13. Լեո, հ. 4, էջ 249:
14. В Потто, Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902, стр. 24-29.
15. ՀժՊ, հ. 5, էջ 127:
16. Րաֆֆի, երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 565:
17. «Վեմ», 1937, հմ.1, էջ 7:
18. „Тесакер“, N15, стр. 25.
19. Советско-иранские отношения в договорах, конвенциях и соглашениях, М., 1946, стр. 24-26.
20. Учреждение для управления Закавказским краем, утверждение 10 апреля 1840г., II собрание законов, т. V, N 13368.

К ВОПРОСУ ОБ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НЕКОТОРЫХ РЕЛЬЕФОВ ГАНДЗАСАРСКОГО МОНАСТЫРЯ

В.А. Сафарян

Кафедра истории

В истории средневековой культуры Армении большое место занимают многочисленные христианские храмы и монастыри. Среди них особого внимания заслуживает Гандзасарский монастырь, который в течение прошедшего столетия неоднократно становился объектом исследования историков, архитекторов и искусствоведов.¹

С конца XX века архитектурные памятники Арцаха, в том числе и Гандзасар, стали предметом "исследований" специалистов из соседнего Азербайджана, целью которых была их албанизация.²

Не вдаваясь в дискуссию об архитектурных особенностях, национальной и конфессиональной принадлежности Гандзасара, обратимся к вопросу об интерпретации рельефов этого выдающегося памятника. Проблема заключается в том, что эти рельефы интерпретировались неоднозначно, и не всегда верно: в одних случаях, в силу неверной атрибуции самих рельефов (А. Якобсон, С. Мнацаканян, Б. Улубабян), в других - в силу изначально тенденциозного подхода, имеющего целью присвоения чужой культуры (Р. Геюшев, Д. и М. Ахундовы, З. Бунятов и др.). Необходимо подчеркнуть, что стремление некоторых наших ученых найти в рельефах христианского храма языческие мотивы, стимулировало фальсификаторов из Азербайджана к широкомасштабным манипуляциям в их попытках обнаружить митраистские и мусульманские проявления в христианских символах.

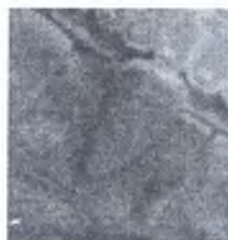
В настоящей статье мы не ставили себе цели разоблачить псевдонаучные потуги азербайджанских историков, пытающихся присвоить часть армянской культуры, так как об этом достаточно веско и аргументировано уже говорилось.³

Нам представляется, что неправильная трактовка некоторых рельефов Гандзасарского храма является следствием неверного определения образов, представленных в них. Большая путаница, в частности, возникла в связи с атрибуцией четырех горельефов, помещенных в верхних частях сферических парусов в интерьере Гандзасарского храма. В данной статье мы попытаемся внести некоторую ясность в

проблему интерпретации именно этих рельефов.

Что же, по мнению исследователей изображено на парусах храма? Согласно А. Якобсону: «на юго-западном парусе - голова барана, на юго-восточном и северо-восточном парусах головы быков; изображение на северо-западном парусе - неясно». То же самое утверждает С. Мнацаканян, добавляя, что на северо-западном парусе изображена голова человека.⁵ В книге "Гандзасар", Б. Улубабян, в одном месте (с.28) также отмечает наличие в подкупольном пространстве изображения голов двух быков, барана и человека, однако уже на страницах 52-53, говоря об этих же рельефах пишет, что «...в сравнительно хорошем состоянии сохранились головы быка и льва. Орел еще воспринимается, а на месте головы человека удлинённый каменный выступ»⁶.

Действительно, и сегодня, на парусах подкупольного пространства храма отчетливо видны горельефы человека, льва, орла и быка, которые в соответствии с христианской иконографией представляют собой символы евангелистов, и во всех христианских храмах (Византия, Армения, Россия) располагались согласно канону именно на парусах (см. фото).

Правильно определив помещенные на парусах образы, Б. Улубабян, к сожалению, неверно их интерпретируя пишет, что они «связаны с древними традиционными верованиями ... и ... олицетворяют четверку упряжных небесной колесницы»⁷. Ошибочная атрибуция горельефов орла и льва, превращенных соответственно в барана и быка, не позволили А. Якобсону рассеять свои же сомнения относительно символов евангелистов. Между тем, в другой своей статье, критикуя Ахундовых «обнаруживших» «митраистско - христианские» мотивы в хачкарах Арцаха, А. Якобсон отмечает, что изображения человека, льва, быка и орла «это всего лишь широко распространенные в христианской иконографии символы евангелистов»⁸. Вышеуказанные горельефы Гандзасарского храма А. Якобсон и С. Мнацаканян объявляют языческими символами — оберегами⁹.

Никто не отрицает, что определенные языческие представления могли, и действительно перешли в христианство. Но вместе с тем нам представляется излишним и ошибочным поиск языческих мотивов при попытке объяснить чисто христианскую иконографию. Тетраморфы до позднего средневековья использовались в христианском искусстве для обозначения четырех херувимов и четырех евангелистов. В христианской иконографии человек — это знак воплощения и является символом Матфея, лев — знак воскресения и символ Марка, бык — знак страсти и символ Луки, орел — знак вознесения и символ Иоанна. Все вместе они выражают знак духовного всеприсутствия Бога, образуют символическую группу из четырех животных вокруг единого центра — Вседержителя. Именно это рисует нам Иоанн в Откровении: «И первое животное было подобно льву, и второе животное подобно тельцу, и третье животное имело лицо, как человек, и четвертое животное подобно орлу летящему ... и ни днем, ни ночью не имеют покоя, взывая: свят, свят, свят Господь Бог Вседержитель, который был, есть и грядет»¹⁰.

В связи с вышеизложенным мы не можем согласиться с мнением С. Мнацаканяна о том, что «эти рельефы не имеют никакого отношения к символам евангелистов, а будучи продуктом древних понятий и представлений, как таковые нашли место внутри церкви, на его парусах»¹¹. С. Мнацаканян изначально исходит из представления о том, что преобладающее большинство христианских символов не что иное, как переработанные и приспособленные к

христианству языческие мотивы, что «зооморфные боги древности постепенно превратились в стражей — охранителей антропоморфного бога»¹². Слишком увлекшись поиском языческих мотивов, С. Мнацаканян, на наш взгляд, игнорирует явное и отсекает все то, что идет вразрез его главной цели — найти в каждом рельефе христианского храма традиционные символы — обереги. Вероятно, этим можно объяснить трактовку ученым горельефа на юго-западном парусе Гандзасара, как изображение барана, в то время как там представлен летящий орел. Кстати, изображения барана нет не только на парусах, но и вообще на территории монастыря.

Рельефы, которые действительно можно считать оберегами обычно устанавливались у дверей и окон. В нашем случае таковыми могут быть, в первую очередь, два барса (или льва), помещенные у верхних углов входа в притвор (северный фасад), два орла и две бычьи головы на барабане храма, две противостоящие птицы над дверью западного фасада притвора. Использование изображений льва в качестве стража характерно для изобразительного искусства и архитектуры Ближнего Востока. Примером могут служить львиные статуи, охраняющие двери древнеегипетских усыпальниц и дворцов, ассирийских и вавилонских храмов, ворота столицы хеттского царства, на воротах в Микенах.¹³

Большинство рельефов Гандзасара находятся на великолепно декорированном барабане купола церкви и с определенной степенью полноты описаны в трудах исследователей. В то же время один из рельефов на восточной грани — композиция «Распятие» — непонятным образом выпал из поля зрения исследователей, в том числе, И. Орбели, А. Якобсона, С. Мнацаканяна, Б. Улубабяна (единственное упоминание о нем имеется в статье Б. Карапетяна)¹⁴. Рельеф расположен в небольшой, почти квадратной нише над наличником окна восточной грани. Композиция состоит из небольшого креста, вертикальная ось которой пересечена горизонтальной на 1/3 от своей длины (т. н. латинский крест). Фигура Иисуса Христа занимает почти всю площадь креста, голова слегка наклонена вправо. В верхней части креста, непосредственно над головой Иисуса Христа армянские буквы «Յ» и «Ն», означающие «*Երեսու Նազարեցի*», то есть Иисус Назаретянин. По сторонам Христа две стоящие фигуры со скрещенными на груди руками, в длинной, доходящей до щиколоток

одежде (вероятно, Богоматерь и Иоанн). Лица и фигуры Богоматери (слева) и Иоанна Бого- слова (справа) представлены в фас, ноги на- правлены в сторону креста.

На западной грани (9- ой), также над на- личником окна изображены фигуры Адама и Евы, и змея между ними. Противостоящие ком- позиции «Грехопадение» и «Распятие» содер- жат, на наш взгляд, криптограмму человече- ской судьбы: невинность - падение - искуп- ление и означают, вероятно, идею возвращения к чистоте Божественного прѳобраза, утрачен- ного Адамом: «как в Адаме все умирают, так в Христе все оживут».¹⁵

Таким образом, выявление смысла рельефов памятника само по себе представляет большой интерес. Однако, не менее важно выя- вить их символическое содержание.

В заключение еще раз подчеркнем, что горельефы подкупольного пространства Гандза- сарского храма являются символами еванге- листов, и совершенно безосновательно искать в них как языческие, так и, тем более, митраистско - зороастрийско - исламские мо- тивы.

Ամփոփում

Հորվածք նվիրված է Գանձասարի եկեղեցու առաջատներին տեղա- դրված քանդակների պարզաբանմանը: Նշվում է, որ դրանք ավետարնիչների խորհրդանիշներն են և անհիմն է փնտրել նրանց մեջ ինչպես հեթանոսական, այն- պես էլ միտրայական, զրադաշտական և իսլամական մոտիվներ:

Резюме

Статья посвящена вопросам интер- претации горельефов на парусах церкви Гандзасара. Отмечается, что они представ- ляют собой символы евангелистов, и нет оснований искать в них как языческие, так и митраистско-зороастрийско-ислам- ские мотивы.

Литература

1. Орбели И. А. Надписи Гандзасара и Авап- тука Пгр., 1919;

Якобсон А. Л. Гандзасарский монастырь . “Ис- следования по истории культуры народа Востока” (сборник в честь академика И. Орбели). М.-Е., 1960; он же:

Из истории армянского средневекового зодчества. (Гандзасарский монастырь XIII в. “Вестник общественных наук” АН Арм. ССР 1977, № 12; он же: Гандзасарский монастырь хачкары: факты и вымыслы. “Историко-филологический журнал”. Ереван, 1984, № 2 Мнацаканян С . Х. Символы - обереги армянской средневековой скульптуре. “Исто- рико-филологический журнал”, 1970, № 3 (н арм. языке); Улубабян Б. А. Гандзасар. Ереван 1981 (на арм. языке) ; Асратян М. М Арцахская школа армянской архитектуры факты и вымыслы. В кн. “К освещению проблем истории и культуры Кавказско- Албании и Восточных провинций Армении” Ереван , 1991 и др.

2. Геюшев Р.О. О конфессионально-этни- ческой принадлежности Гандзасарского монастыря. “М К А “. VII , Баку, 1973 Ахундов Д., Ахундов М. Культурная символика и много-ступенчатая картина мира в декор собора Гандзасарского монастыря. Респуб- ликанская научная конференция “Проблемы развития архитектуры и градостроительства Азерб. ССР”: Тезисы докладов, Баку, 1986 и др.

3. Яковсон А. Гандзасарский монастырь и хач- кары: факты и вымыслы; Асратян М. Арцахская школа армянской архитектуры...

4. Яковсон А. Л. Из истории армянского сред- невекового зодчества (Гандзасарский мона- стырь XIII), Вестник общ. наук, 1977, №12, с. 61.

5. Мнацаканян С. Х. Символы – обереги : армянской средневековой скульптуре ИФЖ 1970, № 3, с. 192

6. Ուլուբաբյան Բ.Ա. Գանձասար , Երևան 1981, էջ. 28, էջ. 52-53

7. Улубабян Б. А. Указ. соч., с. 55-56

8. Яковсон А. Л. Из истории ..., с. 62

9. Яковсон А. Л. Гандзасарский монастырь и хачкары: факты и вымыслы. В кн. “К осве- щению проблем истории и культуры Кавказ- ской Албании и Восточных провинций Арме- нии”, с. 450

10. Откровение, 4,7 ; 4,8

11. Мнацаканян С. Х. Указ. соч., с. 192

12. Мнацаканян С. Х. Указ. соч., с. 185

13. Мифы народов мира. т. II. М., с. 41

14. Բ.Լիարափնյան Գանձասարի քարձա- րանքակները, ՊԲՀ, 1974, N 3, էջ 260

15. 1-ое Послание к коринфянам. 15, 22

ՀԱՅ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՖՈՆԴԸ (ՀՕՖ) ԵՎ ԱՐՑԱՍԸ

Ա.Վ. Վարդանյան
Պատմության ամբիոն

Կան պատմագիտական առանձին բնագավառներ, որոնք կարող են հիմնավոր ուսումնասիրության: Դրանցից է Սփյուռք-Արցախ հարաբերությունների պատմությունը, մի բնագավառ, որի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության համար դժվար է գնահատահատել: Սույն հոդվածը մի համեստ քայլ է այդ ուղղությամբ: Համառոտ շարադրված է ժամանակակից հայկական Սփյուռքի բարեկեցության կազմակերպություններից մեկի՝ Ամերիկայի Հայ օգնության ֆոնդի (ՀՕՖ) մարդասիրական աջակցությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում: Կողմեր գրվել է ՀՀ Ազգային գրադարանից և Հայ օգնության ֆոնդի Հայաստանի մասնաճյուղից ծնող բերված նյութերի հիման վրա, որի համար շնորհակալ ենք ՀՕՖ-ի մամուլի քառուդար Լևոն Լաճիկյանից:

Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումից հետո Հայրենիք-Սփյուռք կամ Սփյուռք-Հայրենիք հարաբերությունների մեջ վերացան նախկինում եղած տարբեր տեսակի քաղաքական խաչընդոտները և նոր աստիճանի հասան բազմաբնույթ հարաբերությունները: Այդ հարաբերություններում կարևոր դեր են կատարում սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական, մշակութային, բարեկործակ, նկերգական կազմակերպությունները, որոնք անգնահատելի օգնություն ցույց տվեցին և շարունակում են օգնել ղզվարին պայմաններում գտնվող հայաստանաբնակ հայրենակիցներին և արցախահայությանը, առաջնահերթ նպատակ համարելով Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետականությունների ամրագործումը և զարգացումը: Սփյուռքահայ բարեկործակական կազմակերպություններից Սփյուռք-Հայրենիք կապերի ամրապնդման և զարգացման գործում, հատկապես 1988թ. նրկաշարժից հետո, իր մեծ ավանդը ունի Հայ օգնության ֆոնդը:

Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ, անգլերեն Fund for Armenian Relief) Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի բարեկործակական կազմակերպություն է: Մտնողծվել է 1988թ. անդամայի նրկաշարժից անմիջապես հետո Նյու Յորքում ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի առաջնորդարանի (թեմակալ առաջնորդն էր Ռորդոմ արք. Մանուկյանը) նախա-

ձեռնությամբ: Սկզբնապես կոչվել է Հայաստանի վերականգնման առաջնորդարանի ֆոնդ: 1992-ից՝ Հայ օգնության ֆոնդ: Նպատակն է ավելի արդյունավետ դարձնել տեղի հայության և ամերիկյան հասարակության ու տարբեր կազմակերպությունների օգնությունը:¹ Ժամանակի ընթացքում անհրաժեշտություն առաջացավ բարեկործակական առանձին կառույցի ձևավորման, որը հնարավորություն կընձեռներ առաջնային օգնության ծրագրերը զուգակցելու հետևանքներին հետ: 1993 թվականի փետրվարին գրանցվելով որպես ոչ շահույթաբեր բարեկործակական կազմակերպություն՝ Հայ օգնության ֆոնդը հնարավորություն ստացավ ծավալելու ինքնուրույն գործունեություն: Մշակվեց գործունեության այնպիսի հայեցակարգ, որի հիմքում դրված էր նրկրի տնտեսական ինքնաբավության հասնելու գաղափարը:²

Ամերիկայի Հայ օգնության ֆոնդի կենտրոնական գրասենյակը գտնվում է Նյու-Յորքում: Ֆոնդի նախագահը ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի առաջնորդ Խաժակ արք. Պարսամյանն է, առնանալեմը՝ Գեվորգ Հովնանյանը, գործադիր տնօրենը՝ Միսոն-Եզնիկ Բալայանը, Հայաստանի մասնաճյուղի տնօրենը՝ Գրիգոր Թաթուլյանը:³

Լինելով Հայ Առաքելական եկեղեցու ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի սոցիալական կառույցը՝ Հայ օգնության ֆոնդն իր գերազանց նպատակն է համարում նպաստել Մայր հայրենիքի տնտեսության զարգացման ու սոցիալական կյանքի բարելավմանը: «Ամեն մի հայ, աշխատի որ անկյունում էլ ապրելիս լինի, անմարելի պարտք ունի մայր հայրենիքի հանդեպնշվում է ՀՕՖ-ի նախագահ Խաժակ արք. Պարսամյանի ուղերձում: - Այս գործը վերջ չունի, այն տևական է, զի ուղղված է Հայրենիքի ապագային»:⁴

Սկզբնական շրջանում ՀՕՖ-ի ծրագրերը մարդասիրական բնույթի էին: 1989-1996 թվականներին ընդհանուր առմամբ ՀՕՖ-ի պարենային ծրագրերին ընդգրկվել են 2.200.000 մարդ:⁵ Տարիների ընթացքում նրկրի հետագա զարգացման տրամաբանությամբ թնկադրված մարդասիրական օգնության ծրագրերը հետզհետև իրենց տեղը զիջում են զարգացման ծրագրերին: Պարենային լայնածավալ օգնության հետ մեկտեղ Հայ օգնության ֆոնդը մեծ թափով շարունակեց զարկ տալ դրանց՝ ընդ-

գծելով վերջիններս առաջնայնությունն ու հեռանկարայնությունը իր հետագա գործունեության բոլոր ուղղություններում: Այդ ծրագրերը շոշափում են Հայաստանի և հայ ժողովրդի կենսական շահերը, կյանքի ամենատարբեր բնագավառները՝ շինարարություն, գյուղատնտեսություն, ավտոապահովություն, կրթություն, գիտություն, մշակույթ ևն այլն:

Օգտվելով ԱՄՆ-ի կառավարության օգնությունից և մասնավոր աղբյուրների աջակցությամբ 1989-2001 թվականներին որպես Հայաստանում մարդասիրական բազում ծրագրեր իրականացնող ՀՕՖ-ը դարձավ առաջատար մարդասիրական կազմակերպություն, որի ներքոյում օգնության ընդհանուր գումարը հասնում է 200 մլն ԱՄՆ դոլարի:⁶ Այդ տարիների ընթացքում ՀՕՖ-ը մեծ օգնություն, աջակցություն է ցուցաբերել շատ կազմակերպությունների, ընտանիքների, մարդկանց:

Արցախահայությանը օգնելու նպատակով 1997 թվականի դեկտեմբերի 25-ին Ստեփանակերտում բացվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի Հայ օգնության ֆոնդի գրասենյակը:⁷ Այստեղ նախատեսվում է իրականացնել այն բոլոր ծրագրերը, որոնք կատարվել են Հայաստանում և մարդասիրական օգնությունից բացի զարկ տալ զարգացման ծրագրերին ու ստեղծել նոր աշխատանքներ: «Բոլոր դարձագրքիները, նշում է իր ուղեւորում խաժակարար Պարսամյանը, նախագահից մինչև շարքային քաղաքացի, միակամ էին իրենց նրկիրն ու տնտեսությունը շուտափույթ ռոքի կանգնեցնելու և շննացնելու հարցում: Նրանք սփյուռքահայ իրենց ներարքներից ու քույրերից ակնկալում են օգնություն հատկապես նոր աշխատանքներ բացելու և կիսակործան քաղաքացիական ու հոգևոր կառույցների վերականգնման գործում»:⁸

1998թ. օգոստոսին Հայ օգնության ֆոնդի պատվիրակության Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետություն կատարած այցի շրջանակներում բնակատն օգնություն տրամադրվեց տեղի բուժիմնարկներին: Այն ներառում էր շուրջ 250 արկղ տարբեր տեսակի բժշկական պարագաներ՝ ներառյալ լիցներ, թթվածնային փողակներ, անգլապացման դիմակներ, հիվանդների խնամքի համար անհրաժեշտ այլ պիտույքներ, նաև մանկական վիտամիններ: Բժնե ամբողջությամբ իսնննվեց ԼՀՀ առողջապահության նախարարությանը, զի միջոցով էլ բաժանվեց հանրապետության տարբեր շրջանների ու քաղաքների բուժիմնարկներին:

«Համապարհորդություն դնալի Հայաստան» ծրագրով ՀՕՖ-ը 1995թ. սկսած ամեն տարի իրականացնում է ամերիկահայ երիտասարդ մասնագետներից կազմված խմբերի այցը Մայր

հայրենիք: Ծրագրի նպատակն է երիտասարդների ծանոթացնել ոչ միայն հայրենի երկրի տնտեսական վայրերին, այլ նաև նրանց հաղորդակից դարձնել անկախ Հայաստանի Հանրապետության այսօրվա կյանքին, առկա խնդիրներին և դժվարություններին: Այցելության ընթացքում ամերիկահայ երիտասարդները լցվում են մեծ հայրենասիրությամբ և հայրենիքը օգնելու պատրաստակամությամբ: Ամերիկահայ երիտասարդների մի խումբ էլ 2002թ. այցելել է Արցախ: Նման կարգի միջոցառումը ազգային ինքնաճանաչման ու հպարտության հնարավորություն է ստեղծում հայ երիտասարդներին համար, նպաստում ազգապահպանման գործին:

2000 թվականից մեծ աշխատանք է կատարում Հայ օգնության ֆոնդի հովանու ներքո ստեղծված ևն նրա շրջանակներում գործող Գիտության և կրթության հայկական ազգային հիմնադրամը, որը նպատակ ունի կանցնել գիտական մտքի արտախոսքը հայրենիքից և զարկ տալ հայ գիտությանն ու հետազոտական աշխատանքների զարգացմանը դրամաշնորհներ տրամադրելու միջոցով:

ՀՕՖ-ի 2002թ. տրամադրած գիտական դրամաշնորհներից մեկը հնարավոր դարձրեց ամբողջացնել Արցախի մանրատեղանունների հավաքագրման գործը: Բանն այն է, որ մինչև այժմ գիտական շրջանակները առավելապես կարճտևով են խոշոր տեղանունները և, որպես կանոն, ուշադրությունից դուրս են մնացել հայկական լեռնաշխարհի մանրատեղանունները (միկրոտոպոնիմներ), այսինքն՝ բնակավայրերի թաղամասերի, յուրաքանչյուր սար ու ձորի, գետ ու վտակի, աղբյուր ու ջրվմծի, հանդ ու արտի անվանումները: Ի տարբերություն տեղանունների, կախված բնակչության տեղաշարժերից (բնազդաղթ, արտագաղթ, կոտորած), մանրատեղանունները ավելի հաճախ են ոչնչության են մոռացության մատնվում: 1915 թվականից հետո այդ ճակատագրին են արժանացել Պատմական Հայաստանի մեծագույն հատվածի Արևմտյան Հայաստանի բուզանդական մանրատեղանունները: Կանցնելու տարիներ են նույն ճակատագրին կարծանալիս նաև Հյուսիսային Արցախի տեղանունները: Ծնորիվ Գիտության և կրթության հայկական ազգային հիմնադրամի տրամադրած գիտական դրամաշնորհի հուշարձանազետ Սամվել Կարապետյանին հաջողվեց հյուսիսային արցախցիների հաղորդած արժեքավոր տեղեկությունների հիման վրա հավաքագրել և քարտեզագրել ավելի քան 2000 մանրատեղանուն: Աշխա-

տանքն ամբողջացնելու նպատակով եղած նյութը համալրվեց նաև Արցախի կենտրոնական և հարավային հատվածներից հավաքագրված մանրատնդանուններով: Արդյունքում «Արցախի մանրատնդանունները» աշխատության մեջ ներառվեց մինչև 5800 մանրատնդանուն համապատասխան գտնավոր լուսանկարներով և բարոնեզներով:¹⁰ «Հայոց գիտության վաղեմի ծառայող ավագույթները վերականգնելու առումով դժվար է զերագնահատել Հայ օգնության ֆոնդի հովանու ներքո ստեղծված Գիտության և կրթության հայկական ազգային հիմնադրամի դերը-գրում և ՀՀ ԳԱԱ նախագահի Ֆադեյ Մարգարյանը: -Սյն ֆինանսական աջակցությունից զատ նաև բարոյական մեծ ուժ է պարունակում իր մեջ՝ քաջալերելով հատկապես գիտնականների նոր սերնդի ի հայտ գալուն և մեր գիտության ներհասարակացմանը»:¹¹

2002թ. հոկտեմբեր ամսից Հայ օգնության ֆոնդը ԱՄՆ-ի Միջազգային զարգացման գործակալության (USAID) ֆինանսավորմամբ ձեռնամուխ եղավ «Մարդասիրական օգնություն Լեռնային Ղարաբաղին» լայնածավալ ծրագրի իրագործմանը: Ծրագիրը կոչված է վերակառուցելու պատերազմի հետևանքով մեծապես տուժած ենթակառուցվածքները, առողջապահության և կրթության բնագավառները: Ավերվել և վնասվել էին տասնյակ դպրոցներ և առողջապահական հիմնարկներ, շարքից դուրս էին եկել խմելու և ոռոգման ջրի մատակարարման համակարգերը: Ենթադրվում է հետևողական աշխատանք նշյալ կառուցվածքների, ինչպես նաև տարատեսակ կացարանների կառուցման և նորոգման ուղղությամբ: Ծրագիրը թույլ է տալիս նաև միջոցներ տրամադրել բուժ-անձնակազմի վերապատրաստման դասընթացներ կազմակերպելու և անհրաժեշտ բուժ-սարքավորումներ ու դեղամիջոցներ ձեռք բերելու ուղղությամբ:

«Մարդասիրական օգնություն Լեռնային Ղարաբաղին» ծրագրին հատկացրած գումարի չափը 15 մլն ամերիկյան դոլար է, կատարման ժամկետը՝ հինգ տարի: «Դրամաշնորհի ներշնչող չափը, նշում է ՀՊՀ-ի գործադիր տնօրեն Սիմոն-Եզնիկ Բալյանը, թույլ կտա մինչև ծրագրի ավարտը լիովին վերականգնել Լեռնային Ղարաբաղի գոյություն ունեցող ենթակառուցվածքները»:¹² Ներկայումս Ստեփանակերտի Հայ օգնության ֆոնդի գրասենյակը արդեն ավարտել է անհրաժեշտ կազմակերպչական աշխատանքները և շուտով կսկսի ծրագրի

իրագործումը, որը կնպաստի Արցախի հետագա հաջողություններին և զարգացմանը:

Ամփոփում

Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ) Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի բարեգործական կազմակերպություն է: Ստեղծվել է 1988-ի աղետալի նրկաշարժից անմիջապես հետո Նյու Յորքում: ՀՕՖ-ն իր մասնաճյուղերը ունի Երևանում, Գյումրիում և Ստեփանակերտում: Նա անգնահատելի օգնություն է տրամադրում Հայաստանի Հանրապետությանը և Արցախին: ՀՕՖ-ի նպատակն է ՀՀ և ԼՂՀ պետականությունների ամրապնդումը և զարգացումը:

Резюме

Фонд помощи Армении (ФПА) благотворительная организация Восточной епархии СПА Армянской апостольской церкви. Основана в Нью Йорке непосредственно после землетрясения 1988г. ФПА оказывает неоценимую помощь РА и Арцаху. Цель фонда-осуществление благотворительной деятельности направленной на укрепление и развитие государственности РА и НКР.

Գրականություն

1. Սիյուրախայ կազմակերպություններ, Եր., 2002, 66 էջ
2. ՀՕՖ-ի լրատվական կենտրոն, 2002, 1 էջ
3. Նույն տեղում
4. «Ազգ», 10 հուլիսի 1998
5. Հայ օգնության ֆոնդ. Տարեկան տեղեկագիր, 1996, 4 էջ
6. FUND FOR ARMENIAN RELIEF, Annual Report, 2002, 2 p
7. «Հայք», 26 դեկտեմբերի 1997
8. Հայ օգնության ֆոնդ. Տարեկան տեղեկագիր, 1997, 2 էջ
9. «Ազգ», 15 օգոստոսի 1998
10. Հայ օգնության ֆոնդ. Տարեկան տեղեկագիր, 2001-2002, 16 էջ
10. FUND FOR ARMENIAN RELIEF, Annual Report, 2002, 19 p
11. Նույն տեղում, 3 էջ

Ընտրությունները ժողովրդավարության իրականացման առաջնային քաղաքական սկզբնական և հանրային-քաղաքական իշխանության մարմինների կազմավորման հիմնական միջոցը¹։ Ընտրությունները նաև պետական իշխանության լեգիտիմության /ժողովրդի կողմից ճանաչված և ընդունված/ կարևորագույն միջոց է, որն ապահովում է հասարակության կայունությունը, նրա բնականոն գործունեությունը, քաղաքական էլիտայի որոշարկումը, իշխանությունների իրավահաջորդությունը, ինչպես նաև բնութագրում է պետական կյանքի և քաղաքական ռեժիմի բովանդակությունը²։

Ընտրությունները էական նշանակություն ունեն ժողովրդավարական ճանապարհով պետական, տնտեսական ինքնակառավարման մարմինների և կուսակցական - հասարակական կազմակերպությունների ձևավորման համար։ Ընտրությունները ժամանակակից պետականության և քաղաքացիական հասարակության անբաժան ինստիտուտներն են, որոնք նրաշխավորում են քաղաքացիների մասնակցությունը նրանց կառավարման գործընթացին։ Եվ, պատահական չէ, որ ընտրությունների կարևոր դերին ու նշանակությանն են անդրադարձել միջազգային համապարփակ և տարածաշրջանային հանրաճանաչ փաստաթղթերը՝ «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը» /1948թ./, «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագիրը /1966թ./, «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիան /1950թ./ և այլն։

Այսպես, «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր» 21 հոդվածի համաձայն. «1. Յուրաքանչյուր որ ունի անմիջականորեն կամ ազատորեն ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով իր ներքին կառավարմանը մասնակցելու իրավունք»։

2. Յուրաքանչյուր որ ունի իր ներքին պետական ծառայության մտնելու հավասար հնարավորության իրավունք։

3. Ժողովրդի կամքը պետք է լինի կառավարության իշխանության հիմքը, այն պետք է արտահայտվի պարբերական և իրական

ընտրություններում, որոնք պետք է անցկացվեն համընդհանուր և հավասար ընտրական իրավունքի հիման վրա, գաղտնի քվեարկությամբ կամ քվեարկության ազատությունն ապահովող այլ հավասարաբարձր ընթացակարգերի միջոցով³։

Միջազգային հանրության պրակտիկայում հաստատվել է այն կարևոր կանխադրյալը, ըստ որի՝ ընտրությունները համարվում են հասարակության քաղաքական կյանքին և կառավարմանը մասնակցելու ամենաարդյունավետ ու ամենաընդունելի ձևը։ Այդ իսկ պատճառով վերոնշյալ հռչակագրի դրույթն իր ամրագրումն ստացավ նաև մարդու իրավունքների միջազգային օրինագծի մեկ այլ կարևոր փաստաթղթում՝ «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» դաշնագրի 25 հոդվածում, որտեղ մասնավորապես նշված է. «Յուրաքանչյուր քաղաքացի, առանց 2 -րդ հոդվածում հիշատակվող որևէ խտրականության ու անհիմն ասանձաբասկումների, իրավունք և պարտականություն ունի.

ա/ մասնակցելու պետական գործերի վարելուն՝ ինչպես անմիջականորեն, այնպես էլ ազատորեն ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով,

բ/ ընտրելու և ընտրվելու իրական պարբերական ընտրություններում, որոնք անցկացվում են համընդհանուր ու հավասար ընտրական իրավունքի հիման վրա, գաղտնի քվեարկությամբ և նրաշխավորում են ընտրողները կամքի ազատ արտահայտումը,

գ/ իր ներքին հավասարության ընդհանուր պայմաններով մտնելու պետական ծառայության»⁴։

Միջպաշտպանական միության 1999 թվականի մարտի 26 -ի հռչակագրում նշվում է որ ժողովրդավարությունն իրական լայն և խաղաղ մրցակցություն է անհատների, կազմակերպությունների միջև պետական կարևորագույն պաշտոնների համար, պարբերաբար անցկացվող ազատ ու արդար ընտրություններ միջոցով։

«Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» Եվրոպական կոնվենցիայի 1952 թվականի մարտի 20 -ի 1 -ին Արձանագրության 3 -րդ

հողվածը սահմանում է ազատ ընտրությունների իրավունքը: «Զարժր պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են անցկացնել ազատ ընտրությունները՝ ողջամիտ պարբերականությամբ, գաղտնի քվեարկությամբ, այնպիսի պայմաններում, որոնք ապահովեն ժողովրդի ազատ արտահայտչույուն օրենսդիր իշխանությունը ընտրելիս»⁵:

Մարդու իրավունքների Եվրոպական դատարանը բազմիցս պարզաբանել է 1-ին Արժանագրության 3-րդ հոդվածի դրույթները և նշել է, որ տվյալ հոդվածը «նախատեսում է «ազատ» ընտրություններ՝ «ողջամիտ պարբերականությամբ», «գաղտնի քվեարկությամբ» և «ժողովրդի կամքի ազատ արտահայտչությունն ապահովելու պայմանով», ենթադրում է ընտրելու և ընտրվելու սուբյեկտիվ իրավունքները /«Լաբիտան ընդդեմ Իտալիայի գործը» 2000 թվականի ապրիլի 6-ի վճիռը, կետ 201⁶/: Ինչպես իրավագիտոսն նշում է Ռ.Եյլանը. «պետական կառավարմանը՝ տարբեր ձևերով մասնակցելու անկյունաքարը եղել և մնում են ընտրությունները, որոնք ելակետային էին նաև պետական կառավարմանը մասնակցելու մյուս իրավունքների լիարժեք իրականացման համար»⁷: Հիրավի, առանց ընտրությունների և ընտրական իրավունքի հնարավոր չէ քաղաքացիների մասնակցությունը պետական կառավարմանը: Ընտրությունները սահմանադրական ու այլ իրավական նորմերով օրինակվածացված ժողովրդի ուղղակի կամաարտահայտչության և անվիշակաժողովրդավարության ձևն է⁸: Ընտրությունները հանդիսանում են հասարակության մեջ հակասությունների լուծման ժողովրդավարական ձև, որը բացառում է փորձառնություն կամ սուսնաձին քաղաքական գործիչների կամքի թելադրումը մեծամասնությանը:

Ընտրությունները համարվում են նաև հասարակական - քաղաքական վերահսկողության արդյունավետ միջոց ընտրովի մարմինների և պաշտոնատար անձանց գործունեության նկատմամբ:

Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ընտրությունների միջոցով են ձևավորվում նախագահական ինստիտուտը⁹, խորհրդարանը¹⁰, և տեղական ինքնակառավարման մարմինները¹¹: Եթե «ընտրություններ» տերմինը նշանակում է ռալան որևէ մարմնի կամ հաստատության կազմավորման միջոց, ապա «ընտրական իրավունք» հասկացությունը իրավաբանական գրականության մեջ օգտագործվում է երկու առումով՝ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ:

Օբյեկտիվ առումով ընտրական իրավունքը իրավական նորմերի համակարգված

ամբողջություն է, որը կարգավորում է իշխանության ներկայացուցչական մարմինների /պետական և տեղական ինքնակառավարման ընտրության կարգը¹²:

Մասնագիտական գրականության մեջ հանդիպում ենք ավելի ընդարձակ սահմանմանը: Օրինակ, ըստ Ռ.Եյլանի. «Օբյեկտիվ իմաստով ընտրական իրավունքը գրագրացած ժողովրդավարական երկրներում, որպես իրավական կառնգորիա, հանրային /սահմանադրական/ իրավունքի ինստիտուտ է, օրենսդրական և այլ իրավական ակտերում համակարգված իրավական նորմերի ամբողջություն, որոնք կարգավորում են ժողովրդավարության իրականացման /պետական ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրության/ ընթացքում առաջացած հարաբերությունները՝ սուբյեկտների գործունեությունը, նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները»¹³:

Սուբյեկտիվ առումով ընտրական իրավունքը քաղաքացիների կարևոր քաղաքական իրավունքներից է մասնակցելու պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ձևավորմանը: Ընտրական իրավունքը քաղաքացու սուբյեկտիվ իրավագործությունների համակարգ է, որտեղ առանձնանում են ակտիվ /ընտրելու/ և պասիվ /ընտրվելու/ իրավունքը¹⁴:

Ակտիվ ընտրական իրավունքը մասնագիտական գրականության մեջ անվանում են նաև ծայնի իրավունք կամ ընդհանուր ընտրական իրավունք¹⁵: Պասիվ ընտրական իրավունքի տակ հասկացվում է ընտրություններում քաղաքացին իր թեկնածությունն առաջադրելու իրավունքը կամ առաջադրվելու համաձայնություն տալու իրավունքը:

Այսպիսով, սուբյեկտիվ առումով «ընտրական իրավունք» հասկացության բովանդակությունը ներառում է և՛ ընտրելու իրավունքը, և՛ ընտրվելու իրավունքը:

Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ընտրությունների մասին օրենսդրությունը հանգամանորեն կարգավորում է ԼՂՀ քաղաքացիների ինչպես ակտիվ, այնպես էլ պասիվ ընտրական իրավունքը: Այսպես, «ԼՂՀ նախագահի ընտրությունների մասին» օրենքի 2-րդ հոդվածի համաձայն. «Հանրապետության Սահագահ ընտրելու իրավունք ունեն 18 տարեկան դարձած Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության քաղաքացիները»: Նույնպիսի կարգ է սահմանված «ԼՂՀ Ազգային Ժողովի պառլամենտար ընտրությունների մասին» և «ԼՂՀ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների մասին» օրենքներով /հոդ. 3/:

Ակտիվ ընտրական իրավունքի համահաստ պատիվ ընտրական իրավունքը որոշակի ցենզային սահմանափակումներ ունի /տարիքային, քաղաքացիության, նստակեցության, գույքային, ընտրական գրավ և այլն/, որն, ըստ էության, բնութագրական է բոլոր իրավական համակարգերին:

Այսպես, օրինակ, «ԼՂՀ նախագահի ընտրությունների մասին» օրենքով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Նախագահ կարող է ընտրվել՝ վերջին 10 տարում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում բնակվող, ԼՂՀ քաղաքացի հանդիսացող և ընտրական իրավունք ունեցող ընտրամենյուր որ, ում առնվազն 35 տարին լրանում է նախագահական ընտրությունների տարում» /հոդ. 2/, իսկ ԼՂՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր ընտրվելու համար սահմանված են ավել նվազ տարիքային և նստակեցության ցենզեր. «Ազգային ժողովի պատգամավոր ընտրվելու իրավունք ունեն մինչև ընտրությունների օրը 25 տարին լրացած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության այն քաղաքացիները, ովքեր մինչև ընտրությունների օրը առնվազն 3 տարի մշտապես բնակվել են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում»¹⁷:

ԼՂՀ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում պատիվ ընտրական իրավունքի ցենզը առավել նվազագույնի է հասցված և հիմնականում համապատասխանում է «Տեղական ինքնակառավարման մասին» «Եվրոպական խարտիայի» դրույթներին: Հարկ է ընդգծել նաև, որ ընտրությունների մասին ԼՂՀ օրենսդրությունը հիմնականում համապատասխանում է միջազգային ստանդարտներին, մասնավորապես՝ «Ազատ և արդար ընտրությունների չափորոշիչների մասին» 1994 թվականի ավարտի 26 -ին Փարիզում ընդունված հռչակագրի դրույթներին¹⁸:

Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների մասին» օրենքի համաձայն. «Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին քաղաքացիները մասնակցում են անմիջականորեն, կամ քի ազատ արտահայտությամբ: Համայնքի կառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ տվյալ համայնքում ընտրվելու իրավունք ունեցող բոլոր քաղաքացիներին ընդգրկվում են ընտրական ցուցակում: Համայնքի ընտրական ցուցակում ընդգրկված յուրաքանչյուր ընտրող ունի մեկ ձայնի իրավունք:

Համայնքի ղեկավար կարող է ընտրվել 25 տարին լրացած, տվյալ համայնքում առնվազն վերջին մեկ տարում մշտապես բնակվող, վերջին երեք տարում հաբկեր, տեղական տուր-

քեր և վճարներ բարելավողներն վճարող Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացի: Ավագանու անդամ կարող է ընտրվել 21 տարին լրացած, տվյալ համայնքում առնվազն վերջին մեկ տարում մշտապես բնակվող, վերջին երեք տարում հաբկեր, տեղական տուրքեր և վճարներ բարելավողներն վճարող Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության յուրաքանչյուր քաղաքացի» /հոդ. 3/: ԼՂՀ կառավարության 2001 թվականի հունիսի 19 -ի որոշման համաձայն 2001 թվականի սեպտեմբերի 5 -ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում անցկացվեցին տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններ: ԼՂՀ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի տվյալներով ԼՂՀ 86.525 ընտրողներին քվեարկությանը մասնակցեցին 53.573 ընտրողները, որը կազմում է ընտրական ձայնի իրավունք ունեցող ԼՂՀ քաղաքացիների 61, 9 % -ը¹⁹: Կայացած ընտրությունների արդյունքներով ԼՂՀ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում ընտրվեցին 194 համայնքի ղեկավարներ և ավագանու 1361 անդամներ²⁰:

Ընտրությունների արդյունքը վկայում է ընտրական զանգվածի բավականին բարձր քաղաքական ակտիվությանը, որը ոչ պակաս չափով պայմանավորված էր նաև այն հանգամանքով, որ բոլոր ընտրական հանձնաժողովները ապահովել էին ընտրությունների անցկացման ժողովրդավարական սկզբունքները՝ թափառանքիությունը, արդարությունը և հրապարակայնությունը:

Ընդհանրապես անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ընտրությունների անցկացման հիմնական առանցք կազմում է ընտրական կորպուսը, որի քաղաքացիական ակտիվությունն է որոշում ընտրությունների ընթացքը և արդյունքը: Դրանով է պայմանավորված նաև ընտրական իրավունք ունեցող քաղաքացիների իրավունքների և պարտականությունների մանրակրկիտ սահմանումը ընտրական օրենսդրությունում:

Ամփոփում

Աշխատանքը նվիրված է սահմանադրական իրավունքի հիմնադրամիջոցների ընտրական իրավունքի համակողմանի վերլուծությանը: Ընտրական իրավունքը դիտվելով որպես քաղաքացու կարևորագույն սուբյեկտիվ իրավունքներից մեկը, դիտարկվում է նաև որպես հասարակական-քաղաքական վերահսկողության արդյունավետ միջոց ընտրովի ներկայացուցչական պետա-

կան մարմինների և պաշտոնատար անձանց գործունեության նկատմամբ: Աշխատանքում վերլուծվել են բարդությունները կարգավորող նորմատիվ-իրավական ակտները՝ ինչպես կոնկրետ օրինակների, այնպես էլ համապատասխան միջոցների նորմերի համատեքստում:

Резюме

Работа посвящена одному из основополагающих вопросов конституционного права - всестороннему анализу избирательного права. Рассматривая избирательное право как важнейшее субъективное право гражданина, можно также представить его как эффективное средство общественно-политического контроля над избираемыми представительскими государственными органами и деятельностью должностных лиц. В работе анализируются затруднения, связанные с регулируемыми нормативно-правовыми актами на примере как конкретных фактов, так и соответствующих систем международных норм.

Գրականություն

1. Մանրամասն տե՛ս. Եղյան Ռ.Հ. Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգը: Երևան, 2000;
2. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք: Պատ. խմբ. պրոֆ. Ն.Ա.Այվազյան. Երևան, 2003, էջ 381 - 385;
- Избирательное право и процесс в Российской Федерации. М., 1999; Авакьян С.А. Реформа советской избирательной системы важнейший шаг в демократизации жизни общества. "Государственно - правовые аспекты демократизации советского общества". Под ред. С.А. Авакьяна. М., 1990; Астафьев П.А. Избирательное право России: современное состояние и перспективы развития. Орел, 1999.
- 2.Տե՛ս. Конституционное право зарубежных стран. Под ред. проф. В.О. Лучина, проф. Г.А. Васильева, проф. А.С. Прудникова. М., 2001, с.187.
- 3.Տե՛ս. Մարդու իրավունքների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրեր: Պաշտոնական հայերեն թարգմանություն Փաստաթղթերի ժողովածու: Գլխը Ս: Երևան, 2001, էջ 17; Նաև՝ Международные акты права человека. Сборник документов. 2 -е изданиe. М., 2002, с.41.

4. Տե՛ս. Մարդու իրավունքների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրեր. էջ 79:
5. Տե՛ս. Россия. Власть и выборы. М., 1996, с.73.
6. Տե՛ս. Марк Дженис, Ричард Кэй, Энтони Брэзди. Европейское право в области прав человека. Практика и комментарии. М., 1997, с.565.
7. Տե՛ս. Մարդու իրավունքների Եվրոպական դատարան: Վճիռների ընտրանի /1978 - 2000 թթ./, Երևան, 2002, էջ 127:
- Տե՛ս. Նաև՝ Մատիո - Մոհին և Կլեֆայտի ընդդեմ Բելգիայի 1987 թվականի մարտի 2 -ի վճիռը, Շար Ս N 113, էջ 23, կետ 52 /European Court of Human Rights: judgments and decisions. Strasfurg, 2 March 1987 /Mathieu - Mohin and Clerfayt /Belgium/ Series A. N 113, P. 24, Para 52/.
- 8.Եղյան Ռ.Հ. Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգը. էջ 8:
9. Տե՛ս. Пылия В.В. Избрательное и референдумное право Российской Федерации: Учебно - практическое пособие. СПб., 2003, с.88.
10. Տե՛ս. ԼԳՀ օրենքը «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ընտրությունների մասին». Ստեփանակերտ, 2000:
- 11.Տե՛ս. ԼԳՀ օրենքը «Լեռնային Ղարաբաղի պատգամավորների ընտրությունների մասին». Ստեփանակերտ, 2000:
- 12.Տե՛ս. ԼԳՀ օրենքը «Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների մասին» /հետագա լրացումներով և փոփոխություններով/. Ստեփանակերտ, 2001: 13. Տե՛ս. Блжия А.А. Избранные работы 90 -х годов по конституционному праву. СПб., 2003, с.240.
- 14.Եղյան Ռ.Հ. Հայաստանի Հանրապետության ընտրական համակարգը. էջ 10:
15. Տե՛ս.
- 16.Տե՛ս. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք. Պատ. խմբ. պրոֆ. Ն.Ա.Այվազյան. Երևան, 2003, էջ 382:
- 17.Տե՛ս. ԼԳՀ օրենքը «Լեռնային Ղարաբաղի պատգամավորների ընտրությունների մասին». հոդ. 3:
- 18.Ընտրական իրավունքի միջազգային չափորոշիչների մասին մանրամասն տե՛ս. OSCE. Рекомендации по анализу законодательной базы выборов. Варшава, 2001; Вешняков А.А. Избирательные стандарты в международном праве и их реализация в законодательстве Российской Федерации. М., 1997.
- 19.Տե՛ս. Սերգեյ Դավթյան. Ժողովրդավարության ուղիով. Ստեփանակերտ, 2002, էջ 27:
20. Տե՛ս, Նույն տեղը, էջ 28:

ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՈՐԱԿՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՐԻՏԱՍՏԱՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԻՔՈՒՄ

Գ. Դ. Դանիելյան

Մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոն

Անձի կառավարման և ինքնակառավարման հոգեբանական դրանքների գործառնությունը հասարակության կյանքի վերափոխումների արդի էությունում ակտիվորեն ներծծվում են կյանքի բոլոր ոլորտները խթանելով մարդկությանը ամբողջական գործընթացի կառուցումը։ Այսօր հնարավոր է պատկերացնել ազգայական կյանքի որևէ բնագավառ, որտեղ չլիարդվեն նշան դրանքները լինեն դրանք մարդկային անհատներ թե՛ հասարակական գանգակներ կամ խմբեր։

Չի կարելի ժխտել այն ակնհայտ փաստը, որ անձը իր գիտակցական կյանքի ընթացքում մշտապես կամ կառավարվում է՝ ուղիղների կողմից, կամ կառավարում է ուղիղներին և կամ ինքն է կառավարում իրեն, այսինքն ինքնակառավարվում է։

Այս աշխատանքում նախատվում են որևէ ազգային-հոգեբանական աղանդական ուսումնասիրության նյութ դարձնել վերջին՝ օգտվել ինքնակառավարման հատկանիշը՝ /ավագ/ երիտասարդական տարիքում, նկատի ունենալով, որ նշած հարցը գիտական լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունի։

Երիտասարդական տարիքը որը ցուցադրվում է անձի բարձրագույն կողոպտում ստանալու ժամանակահատվածին, բնութագրվում է անձի ինքնաբերական ձգտումների բուռն աճով։ Այդ շրջանում ընդարձակվում են երիտասարդ մարդու աշխարհայացքը, խորանում նրա վերլուծական մտածողությունը բնության և ազգային հասարակական բարձր հարգելի լուծումների նկատմամբ։ Երիտասարդը հաստատվում է կյանքում, ձգտելով գտնել իր տեղն այնտեղ։

Այդ շրջանում աստիճանաբար նվազում են մեծերի կողմից նրան տրվող ղեկավարական երահանգավորումները և իշխողական դիրքորոշումները, որաներ, օրոքն սովորաբար կիրառվում էին կրտսեր տարիքում, իսկ երիտասարդության շրջանում գերակայություն են ստանում ինքնակառավարման գործողությունները՝ դրանցից են ինքնահանգումը, ինքնատիրապետումը, ինքնավերլուծումը, ինքնադաստիարակումը, ինքնագնահատումը, ինքնաբնագնահատումը, ինքնատրամադրումը և այլն։ Այսինքն, նշան դրանքներ մինչ այդ տարիքը կիրառում էին կառավարող համակարգերը, հետագա էություն շրջվում են «նշք»՝ նախաձեռնությունը տալով հենց իրեն՝ երիտասարդ մարդուն, նրան դուրս հանելով նախկին կառավարիչի վիճակից։ Այս շրջանում անձը այսպես ասած «վերափոխվում է»։ Նրա հոգեկանում ծնվում է «վերահսկիչ» ներկողը, նաև, որ

հալագրելով կատարողական նախ՝ նրա համար դառնում է յուրատեսակ «ընդդիմադիր» ուժ։ Այդ տարիքում անձը ձեռք է բերում իր հատատափող «նշք» և «հակահնք»։ Հոգեբանական այդ որակների դրսևումը անձը դառնում է ինքնակառավարող սույնվերա և օջիվեր։ Իհարկե այդ նրկայից բացարձակ չի հասնում, քանի որ, այնուամենայնիվ, անձը մինչև վերջ իր ազգայական պարտականությունները կատարելիս ավելի շատ մնում է կառավարիչի կարգավիճակում։

Ինքնակառավարվելով անձը ազգայականացվում է, որի ընթացքում հոգեբանների վկայությամբ /Ֆրոյդ, Ագլեր, Ֆրոմ և այլն/ նրա «նա» - «մենք» փոխադարձությունների ձևավորում է տեղի ունենում, ասել է թե՛ «մենք» մտնում է «նաին», որի նպատակն է իղնդիղիկացնել անհանգ, այսինքն «նա» տեղափոխել այլ մարդու տարածք և միաժամանակ յուրացնելով նրա անձնային արժեքները։ Կտոն թե՛ այլ մարդուն, որպես սեփական «նա» շարունակությունը դիտելով, որի ընթացքում սեփական «նաին» գծերը, զգացմունքներն ու ցանկությունները պրոյեկտվում են «նաին» վրա։

Ինքնակառավարումը ինքնահայնցողություն է, այսինքն՝ ինքնագիտակցություն։ Այդ որակի շնորհիվ անձը ներհայում, ներսուզվում է ինքն իր մեջ, որի շնորհիվ նա անկնթաճանում է իր նկատմամբ տեսնելով իր մեջ սեփական բացեր՝ վերնայելու համար դրանք։ Նա բացահայտվում է ինքնակառավարման շնորհիվ։

Հոգեբանական նշան դրանքների վերափոխումների ընթացքում, ըստ հանրահայտ հոգեվերլուծության Ջ. Ֆրոյդի անձի հոգեկանում առաջանում են ձգտումներ հասնել «գերնախ», այսինքն՝ ձեռք բերել ազգայական կյանքի կողմից մշակված բնորոշելի և անբնորոշելի կոմպլեքսներ, հատկապես նրանք, որոնք գրգռել են անձնային և միջանձնային փոխադարձությունների արդյունքում։ Ըստ որում, ձևավորված գերնախ, իր մեջ ներառելով որոշակի գնահատելի արժեքներ դառնում են անձի առաջընթացի դրդաբանական ուժեր։ Ի դեպ, երիտասարդի մոտ առաջացող բարդական պահանջները առաջ են բերում հոգեկո պահանջմունքների համակարգը, որ նշանակում է ձգտում իրենական նախ։

Ջ. Ֆրոյդը առանձնահատուկ նշանակություն է տալիս գերնախ, նշելով նաև «նա» կանխորոշում է գերնախական ծրագրերով, «նա» անհատական փորձի արդյունք է, ապա «գերնախ» այլ մարդկանց

ազդեցության արդյունք է... «Ասարարկության կողմից ձևերը կրած գնահատականների և իրելաների արդյունք, որին անվանում են «փորձ»։ «Նուսաբար, «փորձ» դաստիարակությունը պահանջում է մանկավարժա-հոգեբանական մեթոդիկ հնարների կիրառումները երիտասարդ տարիքում, ուղի կարևոր ազդեց է դաստիարակման ինքնակառավարման գործընթացը ուղղորդելու խնդրում։

Սույն ուսումնասիրության արդյունքից բխում է այն հետևությունը, ըստ որի ինքնակառավարման որակի նվազումը անձը մղում է կոնֆլիկտիվ, ապիներն ավարտա հարմարվողականության այն վիճակի, որից ծնվում են մի կողմից թուլակամություններ, այդու կողմից՝ դժվարվարման թևում/ մարհավախական գծերի հզորացում։ Այստեղից էլ բխում է այն առաջ հետևությունը, որ զանկացած դժվարար անհրաժեշտաբար պնդք է նաև լինի ինքնակառավարվող համակարգ։ Այդ որակի խախտումը, ինչպես ցույց են տալիս սոցիալական ուսումնասիրությունները, դժվարարին մղում են կամ թուլության, կամ բնակալի վիճակի։ Ի դեպ, երկու դեպքում էլ նրան հաճելի վիճակ չի ստեղծվում։

Այնհայտ է, որ մարդը ավելի հեշտությանը է ճանաչում արտաքին աշխարհը, քան ինքն իրեն, այսինքն իր ներաշխարհը։

Սեփական նախ ճանաչողությունը էլ ավելի է դժվարանում, քանի որ յուրաքանչյուրին թվում է, թե ինքը ամենատարաբայլ է։ Այդ հարցն ավելի է բարդանում, նոր իր անձի մասին սեփական կարծիքը աշխարհատ չի լինում ուրիշներին, այսինքն չղաղաբարի կարծիքին։ Նրան անհամապատասխանությունից էլ ծնվում են բազում դժգոհություններ ու կոնֆլիկտներ։

Նշված երևույթի հիմքում ընկած է սեփական նա պատկերի ճիշտ գիտակցման հանգամանքը։ Այսինքն, նոր անձը չի կարողանում «նայի» (այնի) կողմից դիտել իրեն։ Երբեմն, նույնիսկ, ընդհակառակը՝ ձգտում է իր սեփական կարծիքը փաթաթել «նայի» (այնի) և առիպել, որ ուրիշները համաձայնվեն իր հետ։

Հոգեբանները հաստատում են, որ այդպիսի փոխազդեցություններում անձը կամ պնդք է ցուցաբերի աշխարհի (հարմարվողական) վարք, կամ հակառակության մեջ մտնելով շրջապատի հետ կործանվի։

Այս օրինակավորության խնացությունը հատուկ կարևորություն է ստանում երիտասարդության շրջանում, քանի որ անձի ինքնիմացության պակասը, որը սերտորեն կապված է ինքնագիտակցության հետ, դժվարին է դարձնում ինքնակառավարման ղեկներին տիրապետելու գործընթացը։ Մինչ ընկ վերը նշված օրինակավորությունների խնացությունը երիտասարդությանը դարձնում է համարձակ, հսկառաքա-կառնած, չափավոր, սակ էլ թե ինքնակառավարող անհատականություններ։ Նշված ուղղվածի իմացությունը արտահայտում են անձի անբավարարվածությո-

յունը, որի շնորհիվ, ըստ Ջ. Ֆրոյդի, ձևավորում են անձի պաշտպանական մեխանիզմները։

Անտարակույս, ինքնակառավարման կարողության պակասը կարող է անձի մոտ առաջացնել նեկրոտիկ, տագնապային և դեպրեսիվ բնույթի վիճակներ։

Ակտիվի չարաշահումները, ծխելը, անվաճում սնվելը (շատակներություն), մարմնական հաճույքներին չափից դուրս գնդվելը, անձը աստիճանագար մղում են քայքայման։

Նուսաբար ինքնակառավարման որակների գործառնությունները կարևորվում են նաև նրանով, որ դրանք կարգավորում են նաև սեփական անձի վարքի և առողջության խնդիրները։ Չափավորությունը, ինքնակառավար՝ պահանջումներների բավարարման բնագավառում, մեծ նշաշխիք են դառնում անձի հոգե-ֆիզիոլոգիական համակարգի զարգացման ներաշխակությունն ապահովելու խնդրում, որը և հետաա-տուն հիմք է դառնում մարդու կյանքի երկարակեցության խնդրում։

Ամփոփում

Սույն ուսումնասիրության փորձել ներ մեկ-նաբանել անձի ինքնակառավարման որակների ձևավորման կարողությունը երիտասարդության շրջանում։

Ապացուցվել են, որ ինքնակառավարման որակներին տիրապետելու շնորհիվ անձը չի խառնություն կյանքի զարգացումների ռեսուրսները։ Այնինքն, նա դառնում է առավել հսկառաքա-կառնած, համարձակ և խնայի, քանի որ դրանց շնորհիվ նրա կարողության է դառնում դիմավարել պոնաստին և ֆրոստոտաձին գործոնների ազդեցություններին, և դրանով իսկ պահպանում զգու հսկառաքա-կառնությունը կյանքի թուրք բնագավառներում։

Կլամային որակներով և ինքնակառավարման կարողությամբ օժտված անձիք ընդունակ են լինում իրենց աշխատողակությունը միշտ պահպանել բարձր մակարդակի վրա, մանավանդ, նրե նշած հոգեբանական որակները մարդը կարողանում է զուգահեռել իր ֆիզիկական (մարմնական) առողջության կառավարման մեխանիզմներին։

РЕЗЮМЕ

В работе рассматривается степень важности формирования качеств самоконтроля личности в молодежной среде.

Գրականություն

1. Ա. Նալչալյան. «Հոգեբանության հիմունքներ»։ «Հոգեբան» հրատարակչություն Երևան 1997., էջ 396։
2. Ջ. Ֆրոյդ. «Հոգեկրկությունն անբաժանելի», «Հոգեբանությունը և կյանքը» N 3, 2000 թ. էջ 69։
3. Թ. Ստոյան. «Պատանիների սոցիալական գիտակցության երկաճանիչությունը»։ «Հոգեբանությունը և կյանքը», N3, 2001 թ.։
4. Սորքային հոգեբանություն, Բժշկական հոգեբանություն. 1995 թ. - Երևան։

ՀՈԳԵՎՈՐ ԳՈՐԾՈՆԻ ԴԵՐԸ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Վ. Բ. Յարամիշյան
ՆԶՊ ամբիոն

Հոգեվածում քննարկված են հոգևոր գործոնի ձևապարման, ապագայի պատերազմներում նրա դերի բարձրացման հիմնախնդիրները, մարդու գիտակցության, հոգեկանի, բարոյական և ֆիզիկական առողջության վրա դրանց աճող ազդեցության հնարավոր հենմաները: Քննադատված է լուծված առաջադրանքի համակարգի քարտզման ճանապարհով իրականության գնահատման մի քանի պատրաստի դնդատման անարդյունավետությունը: Ժողովրդավարության բացառիկ կատարելության, շուկայական հարաբերությունների հրաշագործության, սպառազինության և ռազմական տնխնիկայի դերի բացարձակացման, պրնսիպալ և ներկրների ռազմական կազմակերպման կատարելության: Փորձ է արված վերադասավորելու գիծառայողների քարոշա-հոգեբանական դաստիարակության առաջնա-ներդրությունները՝ հոգևոր գործոնի ձևավորման հիմնախնդիրը լուծելու նպատակով:

Պատերազմների և, ընդհանրապես, զինված պայքարի բնույթը մեծաժամանակ կախված է ոչ միայն զինվորական արվեստի զարգացման տրամաբանությունից, ռազմաքաղաքական նպատակներից, պնտությունների ռազմական ներուժից, այլև՝ հոգևոր գործոնից, որի տակ պնտ է հասկանալի հասարակական գիտակցության վիճակը, ժողովրդի և զինված ուժերի անձնակազմի քարոշական ինքնագզացությունը, դժվարությունները հաստատակամորեն հաղթահարելու պատրաստակամությունը՝ չկործնելով հաղթանակի հասանելու կամքը: Հոգևոր գործոնը պատերազմական պայմաններում ներառում է ներտրյանների մի լայն շրջանակ, սկսած նրա նպատակների խոր ըմբռնումից, անգիշտ պայքարում ունեցած դերի գիտակցումից մինչև մարտական խնդիրը հաջողությամբ կատարելու անհիմն կամքի ու վճռականության դրսևորումը:

Հոգևոր գործոնի ձևավորումը ենթադրում է մարդկանց գործունեությունը կառավարելու հիմնախնդիրը լուծելու: Ուղինների, ձևերի ու մեթոդների ամբողջական համակարգի առկայություն:

Ներկայումս հոգևոր գործոնի և ներկայացվող պահանջների դերը անշեղորձաճում է, հատկապես՝ եթե խոսքը վերաբերում ռազմական ընդհարումներին:

Նախ, իրենց մասշտաբներով, բովանդակությամբ, լարվածությամբ ու հազելավածությամբ դրանք կզերազանցեն նախկինում եղած բոլոր պատերազմներին: Հնտեապնակաճն մասվոր, հոգեբանական, քարոշական և ֆիզիկական ծանրաբեռնվածությունները:

Երկրորդ, պատերազմները զնալով ձևեր են բերում արհեստական, սինթետիկ բնույթ, պավանդական ձևերն ու մեթոդներն իրենց տնղիջում են նոր, ոչ ավանդականներին: Արմատապն փոփոխվում են մարտի հոգեբանությունը և բնակչության կողմից պատերազմի ընկալումը: Ինչը պահանջում է էական ճշգրտումներ մտցնել քաղաքացիների պատերազմի նախապատրաստելու և անձնակազմի քարոշահոգեբանական պատրաստության ողջ համակարգում:

Երրորդ, ապագայի պատերազմները կանքի կաշնեն սկզբնորոշեն նոր ներտրյանը որոնց հնարար այսօրվա բանականությունը հոգեբանությունը և քարոշականությունը պարզապես պատրաստ չեն լինել: Այս նորամուծությունները հաստատ մաիման կդատապարտեն պնտությունների ռազմական կազմակերպման և պատերազմ մղելու վերաբերյալ մոտեցումների եթե ոչ ամբողջ զինանոցը, ապա՝ դրա հիմնական մասը: Միայն զարգացած գիտակցություն, ուժեղ ոգի և ստեղծագործական տաղանդ ունեցող մարդիկ, որոնք ի վիճակի կլինեն արագորեն հարմարվել նոր պայմաններին, կանխել իրսարածությունների անցանկալի ընթացքը, միայն նրանց կարող են դիմակայել և հաղթանակի հասնել նման մրցակցությունում:

Հոգևոր գործոնը յուրահատուկ շարժի ուժ է, որը կարող է փոխհատուցել պնտության ռազմական հզորության մյուս ենթահամակարգերի անկատարությունը: Ի տարբերություն մնքնայի, շարտի, շարտը աշխատում են միևնույն, թեկուզ շատ քարձր արտադրողականությամբ, մարդը էքստրենալ պայմաններում հոգևոր

գործունի շնորհիվ կարող է նրեւան հասնել լրացուցիչ ուժ ու նաւանդ կամ կորցնել դրանք ընդհանրապէս, օրինակ, խուճապի կամ վախի հետեւանքով:

Ահա թե՛ ինչու պետության պաշտպանութեան հոգևոր բարդադրոշմները եւ զինված ուժերի բարձր մատակերան ոգին նշել եւ մտում են առանց բացատրության բոլոր պետությունների ղեկավարության ուշադրության կենտրոնում: Այստեղ ավելի, քան որեւիցէ այլ ղեկարում, գործում է հին բանաձեւը. «Հոգին նույն խրամատն է չգրադնցրի ինքը, կգրադնցնի թշնամիդ»: Պահպանել սեփական հոգևոր խրամատները եւ գրավել հակառակորդին, սա նշել եւ մտում է իրենց անվտանգությանը մտահոգված պետությունների գլխավոր թագավարական խնդիրը:

Վերջին տարիներին շատ է խոսվում տնդերկատվական պատերազմի ենարաբորության մասին, քայց այն արդեն իսկ մոլոր է Լոսնային Ղարաբաղի ջհանաշված պետության միջազգային հեղինակության, սեփական միջոցներով ու ենարավորություններով պետություն կառուցելու եւ իր ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու կարողության, միջազգային կազմակերպությունների համակրանքը նվաճելու եւ այլ ծակատներով: Հասկանալի է, որ հակառակորդն էլ նույն ջհանադրությամբ փորձում է հաջողության հասնել տնդերկատվական դաշտում, առաջ քաշելով սահմանների անձեռնմխելիության, գրաված տարածքների, բազմապատկեր փախստականների առասպելները: Այս անգիշում պայքարում հատուկ տեղ է գրավում սեփական արժեքների, իրականության գահատման սեփական չափորոշիչների եւ ստեղծումների քարոզչության հատուկ համակարգի ստեղծումը ի հսկակշիռ քարոզչական «շուկայում» գովաբանվող-թմրակաւարկող տեսակ-տեսակ առասպելների, էժանագին դնդատումների: Այդ «արտագափ» խորհրդատվությունները հրամցվում են ենարավոր բոլոր ծանաղարկներով՝ ընդհուպ մինչեւ էժանագին, բուլվարային գրականությամբ, մարտաֆիլմերով, ինտերնետով:

Քննարկենք քարոզչական դաշտում բացարձակ անազգող եւ շահարկվող մի քանի դնդատումներ:

Դնդատում 1. Ժողովրդավարության բացարձակ կատարելության մասին առասպելը: Դնմովրատիայի հայրենի իրենք են ազնվորեն գգուշացրել նրա վտանգների մասին: Ռուս

փիլիսոփա Ի.Իլինը նշել է. «Ժողովրդավարությունն անցումային վիճակ է: Նրա սաղմնավորման շրջանում թույլատրվում է խաբելություն: Ժողովրդավարությունը ծնվում է ղեմնազդայով, զանգվածների շահերին ու բնագոյններին շոգորթելով: Այս անմաքուր ակունքից չի կարող ծնվել եւ ոչ մի հասարակական ճշմարտություն: ...Ժողովրդավարությունը դարձել է գործիք մարդկային շահերի ու կրքերի համար, հրապարակ՝ իշխանության հասնելու համար: Ժողովրդավարությունը իշխանությունը հասկանում է որպէս իրավունք, այլ ոչ թե պարտականություն: Ահա թե՛ ինչու ամեն մի բարձր գաղափար մննում է ժողովրդավարական հասարակությունում: Ժողովրդավարության գեր-իշխանությունը նշանակում է տարբեր հասարակական խմբերի շահերի բախում եւ պայքար իշխանության համար»:

Մեկ այլ ռուս փիլիսոփայի՝ Ն.Բերդյաւիկի կարծիքով. «Ժողովրդավարությունը բարեհաճ չէ ուժեղ, վառ, ստեղծագործական անհատների հայտնվելուն, նա (ժողովրդավարությունը) ստեղծում է համահարթեցնող հասարակական միջավայր, որը ձգտում է ամբողջությամբ կլանել անհատին եւ ենթարկել իրեն: Ժողովրդավարական հասարակական կարծիքը ամենատարածելիին է բոլոր տիպակներին, որը ճշում է մարդկային հոգին, ջարդում է թմրերը: Հնագույն ինկվիզիցիան իր խարուկներով ավելի մեծ ազատություն էր թողնում մարդկային անհատականության համար, քան ժողովրդավարությունը»:

«Ջարգագած» նկրտական ժողովրդավարություններն էլ չփրկեցին իրենց ժողովուրդներին նրկու համաշխարհային պատերազմներից: Դժվար կլինի խոսել մարդկության ապագայի մասին, եթե իրականացնային Հիտլերի գաւառական պլանները: Իսկ այսօր, չգիտնա ինչու, մտաւնում են, որ Ֆաշիզմի դնմ պայքարի ենմական ծանրությունն իր վրա տարել է «սոտալիտար խորհրդային Միությունը», նաեւ հայ ժողովուրդը՝ մյուս ժողովուրդների հետ համատեղ:

«Մառը պատերազմի» ավարտից հետո ժողովրդավարական, կայուն եւ ապահով պետությունները ոչ միայն չխանգարեցին, այլեւ ակտիվորեն մասնակցեցին ներքին հակամարտություններից տկարացած, բզկտված Հարավսլավիայի մասնատմանը՝ կիրառելով ժողովրդավարությունից շատ հեռու բարբարոսական մեթոդներ:

Այսօր էլ ժամանակակից դնմովրատիաները արգելք չհանդիսացան արցախահայության

դեմ Ադրբեջանի սանձազերծած բռնապետական ու իր էությունը գաղութարարական պատերազմին: Ավելին՝ նույն դեմոկրատիաները կարծես թե չտեսնելու են տալիս արցախահայության ակնհայտ նվաճումները ժողովրդավարական պետականություն կառուցելու բնագավառում: Դեռևս լսելի են ժողովրդավարական այդ նվաճումները ակնհայտորեն նա մնացած Ադրբեջանի տոտալիտար ռեժիմին գոհելու, տարածքային անձեռնմխելիությունը հարգելու ոչ ժողովրդավարական կոչելը:

Դեղատոմս 2. Հասարակական զարգացման բոլոր հիմնախնդիրների լուծման գործում շուկայական հարաբերությունների հրաշագործ ուժի առաավելը: Նախ, մրցակցությունը որպես շուկայական հարաբերությունների անբախտելի հատկանիշ, եղել է աղյուս է գոտությունների և պատերազմների արդյուր, բացասաբար է անդրադառնում մարդու հոգեկան աշխարհի և հասարակության բարոյական ինքնագզագոյության վրա: Երկրորդ, պատերազմն ինքն է վերածվում շուկայի և վաստակելու լավագույն միջոցի, ընդ որում՝ ոչ միայն ժազմաարդյունաբերական համալիրի համար: Պատմում են, որ ամերիկյան զինվորը, լսելով խորհրդային մարտիկների գանգվածային սխրանքների և դրանց շարժառիթների մասին, ցույց է տվել կանաչ թղթադրամը և զինվիվաբար հայտարարել. «Ահա այն դոտը, որը մենք գրոհում ենք»: Այսինքն, երբ գաղափարապես համոզված զինվորը սխրանքի է գնում, ֆինանսական գործարքներով առաջնորդվող մարդը հետևում է մտավորապես այս սկզբունքին. «Իսկ ինչքա՞ն կվատանալն»:

Դեղատոմս 3. Զարգացած երկրների ռազմական կազմակերպման ունիվերսալության և կատարելության մասին թեզը: Անվիճելի է՝ ռազմական նվաճումները զարգացած երկրներում անհերքելի են: Սակայն, դրանց պարզ մելխանիկական ներկրումը Հայաստանի նման յուրահատկություններ չունեցող պետության համար անհաջողության մատնելու լուրջ վտանգներ է պարունակում:

Դեղատոմս 4. Նորագույն զինատեսակների և մարտական տեխնիկայի դրքի բացարձակացումը ժամանակակից և տազազ պատերազմներում: Սկզբնական շրջանում դա միջուկային զենքն էր՝ ընդհանրապես, այնուհետև՝ նյութոունային ռումբը, այժմ՝ զանազան ֆիզիկական սկզբունքներով ստեղծված բազմազան զինատեսակները: Ամբողջ այս քարոզության

զազաթնակներ նվիրված է այն գաղափարը պազուցմանը, թե փորը երկրներն ի վիճակի չեն լինի ինքնուրույնաբար լուծել իրենց ռազմական անվտանգության հիմնախնդիրները, մինչև չհարեն խոշոր տնդություններից մեկին՝ կցորդի կազավիճակով: Սակայն, դժվար չէ կանխատեսել որ ամերիկանտության կամ ռուսամտության դանդաղ գործողության ռումբերն ի վիճակի են ամայացնել ոչ միայն անկախ պետականության, տնտեսության զարգացման, ազգային գաղափարախոսության, մշակութային ինքնատոյություն բնագավառները, այլև, որ ավելի վտանգավոր է, բարոյալքել ու կամավրկել հասարակության մարդկային ներուժը:

Գերներությունների շարքին դաավելում անհնարինությունը և դրա հետ կապված «անլիարժեքության բարդություն» չպետք է հիմք դառնան պարտվողական տրամադրությունների համար: Ընդիակառակը, դրանք պետք է վերածվեն հասարակության բոլոր հոգեպես առողջ ուժերի մոքիլիզացման նախադրյալի, խթանեն իրավիճակից դուրս գալու արդյունավետ ուղիների որոնման վրճականությունը: Տեղին է մեջբերել հին չինական մտածող Սուն Ցզիի հետևյալ միտքը. «Ինչքան էլ կրիտիկական լինեն վիճակն և հանգամանքները, որոնցում դուք հայտնվել եք՝ երբևր մի ընկճվել, հենց այն դեպքում, երբ պետք է գոուչանալ ամեն ինչից ոչնչից մի վախեցեք, երբ դուք շրջապատված եք ամեն տեսակի վտանգներով՝ չարժե սարսափել դրանցից և ոչ մեկից, և հենց այն ժամանակ, երբ դուք մնացել եք առանց միջոցների, անհրաժեշտ է հույսը դնել բոլոր միջոցների վրա»: Ինքնին հասկանալի է, որ հոգևոր գործոնը չի կարող հանկարծ և միանգամից ձեւավորվել: Նրա ձեւավորումը ենթադրում է ինչպես ամբողջ ժողովրդի, այնպես էլ առանձին քաղաքացիների աշխարհայացքի, գիտակցության, բարոյականության և հոգեբանության վրա ներազդման գործընթացի նախադասալաց կարգավորում: Հոգևոր գործոնը չի կարող ձեւավորվել մարդկանց դաստիարակման համար առանձնացված նեղ մասնագետների կողմից: Այն ստեղծվում և կատարելագործվում է, համբերությամբ ծուլվում է պետական բոլոր ինստիտուտների, հասարակական կազմակերպությունների և, իհարկե, հասնապատասխան գորատեսչությունների կողմից: Այս նպատակային իրագործման մեջ շահագրգիռ են ոչ մի պետություն չպետք է լնայի ոչ նյութական, ոչ մտավոր միջոցներն ու ուժերը:

Հրամանների ճշգրիտ կատարումը, գործողությունների ավտոմատիզմը, հրամանատարին անվերապահորեն ենթարկվելը այն պահանջներն են, առանց որոնց բանակ լինել չի կարող որպես ռազմական կազմակերպություն: Սակայն, անհրաժեշտ է նաև հասկանալ, որ յուրաքանչյուր զինծառայողի գիտակցության մեջ մշտապես հնչում է հարցը. «Իսկ ինչի՞ համար է այդ ամենն անհրաժեշտ»: Ինչո՞ւ պետք է անհկուն կրել ծառայողական գրկանքները, դժվարությունները: Վերջապես, արդարացվա՞ծ է, արդյոք, այն նպատակը, հանուն որի կարելի է վտանգել ամենաթանկ արժեքը՝ կյանքը: Դրա հետ մեկտեղ, ժամանակակից արժեքները փոխվում են: Հարստանալու, ցուցադրական շքեղություններ ունենալու մոլուցքը, հասարակ, ստեղծարար աշխատանքի արժեքը ևլու մը արմատապես հակառակ են ինքնավիրումի, զինված ուժերում կոլեկտիվ գործողություններ կատարելու գաղափարներին: Հազիվ թե նորահայտ արժեքները հասարակությանը մղեն սխրագործության: Հասարակական գիտակցության վրա դրսևկանորեն չեն ազդում նաև սոցիալական չլուծված հիմնասյուղիները:

Հոգեվոր գործոնի ձևավորման հիմնասյուղիդը հաջողությամբ լուծելու ակնկալությամբ նպատակահարմար է զինծառայողների բարոյա-հոգեբանական դաստիարակության առաջնահերթությունները վերադասավորել հետևյալ հերթականությամբ.

- նախնյաց քաջերի լավագույն ավանդույթներով ներշնչված հայ քաղաքացու ձևավորում,
- հայրենասիրությանը սոցորված Հայրենիքի զինյալ պաշտպանի ձևավորում,
- իր գործի հմուտ մասնագետի պատրաստում,

-բազմակողմանի զարգացած, մտավոր քարծր ունակություններով, քարոյական ու գաղափարական վսեմ արժեքներով առաջնորդվող, ֆիզիկապես առողջ սերնդի դաստիարակություն, որն ի վիճակի է լուծել մարտական խնդիրների լայն շրջանակ, այդ թվում ոչ ստանդարտ, ուսումնական ծրագրերում չընդգրկված:

Պետության ռազմական կազմակերպման գործում անհրաժեշտ են ոչ ժողուները, ոչ զլադիատորները, ոչ կամիկաձները, ոչ մահապարտները, այլ գիտակցող, բազմակողմանի զարգացած եւ իր հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում կանգնելու պատրաստ, ռազմական գործին քաջատեղյակ, գաղափարապես համոզված քաղաքացիներ: Հայրենիքին ամսմագորդը նվիրվելու պատրաստ քա-

ղաքացին հատկապես իր գաղափարական համոզվածությամբ է տարբերվում վարձկանից: Հայրենասիրությունը չի վաճառվում: Այն աւհրաժեշտ է ձևավորել պետական, հասարակական եւ ընտանեկան կյանքի ողջ էությամբ, զինված ուժերում նպատակաուղղված աշխատանքով:

Անփոփում

Հոգեվոր գործոնի դերը և նրան ներկայացվող պահանջներն անշեղորեն աճում են, հատկապես դա վերաբերվում է զինված հակամարտություններին: Իրենց չափերով, բուսանդակությամբ, հագեցվածությամբ դրանք կերտագանցեն բոլոր պատերազմներին,որոնք եղել են անցյալում: Անհրաժեշտություն է առաջացել էական ճշգրտումներ մտցնելու անձնակազմի բարոյահոգեբանական պատրաստության և քաղաքացիների պատերազմի նախապատրաստման գործող համակարգում: Ապագայի պատերազմները կյանքի կոչեն սկզբունքորեն նոր ներույթներ, որոնց համար սովորական բանականությունը, հոգեկանը և քաղաքականությունը պարզապես պատրաստ չեն լինի: Միայն ստեղծագործական ունակություններ, ամուր ռդի ունեցող մարդիկ, ովքեր կկարողանան ակնթարթորեն հարմարվել նոր պայմաններին՝ կղիմանան և կհաղթեն նման պատերազմում:

Վերջին տարիներին շատ է խոսվում տեղեկատվական պատերազմի հնարավորության մասին, բայց այն արդեն իսկ մղվում է՝ միջազգային ծանաչման, պետության անվտանգության ապահովման գործում զինված ուժերի տեղի ու դերի ճիշտ ընկալման համար: Այս անգիշտում պայքարում հատուկ տեղ է գրավում սեփական արժեքների, իրականության գնահատման սեփական չափորոշիչների և մոտեցումների համակարգի ստեղծումը՝ ղեկավարմանի առաջարկման և առասպելների քարոզման ճանապարհով: Ժողովրդավարության բացառիկ կատարելության, շուկայական հարաբերությունների հրաշագործության, ապագայի պատերազմներում սպառազինության և ռազմական

տնխնիկայի դերի բացարձակացման, արևմտյան նրկրների թագմական կազմակերպման կատարելության:

Հոգևոր գործոնը մարդկանց և ամբողջ ժողովրդի աշխարհայացքի վրա ներագդման գործընթացի նպատակալաց կարգավորման արդյունք է: Հոգևոր գործոնի ձևավորման հիմնախնդրի, զինծառայողների բարոյահոգեբանական պատրաստության ուղղությամբ ամարկայական աշխատանքի իրականացման նպատակով ամառարկվում է գրլխավոր ամառնահերթությունները վերադասավորել հետևյալ հերթականությամբ:

-նախնյաց քաղերի լավագոյն ավանդույթներով ներշնչված հայ քաղաքացու ձևավորում, հայրենասիրությամբ տոգորված Հայրենիքի զինյալ պաշտպանի ձևավորում,

-իր գործի հմուտ մասնագետի պատրաստություն,

-բազմակողմանի զարգացած անձի ձևավորում,

Հայրենասիրությունը չի վաճառվում: Այն անհրաժեշտ է ձևավորել պետական, հասարակական, րնտանեկան կյանքի ողջ էությամբ, բանակում նպատակաուղղված աշխատանքով:

Резюме

Роль духовного фактора и треования к псму неуклонно повышаются, особенно это касается войн будущего. По своему масштабу, содержанию, насыщенности они превзойдут все войны, которые были в прошлом. Это требует существенной корректировки всей системы подготовки граждан к войне и морально-психологической подготовки личного состава. Войны будущего вызовут к жизни принципиально новые явления, к которым обычный интеллект, психика и мораль просто не будут готовы. Только творческие люди, обладающие сильным духом, способные мгновенно адаптироваться к новым условиям, могут выстоять и поведить в такой войне.

В последние годы много говорится о возможной информационной войне, но она уже ведется за международное признание, понимание роли и места армии в обеспечении безопасности страны. В этой бескомпромиссной борьбе особое место занимает навязывание своих ценностей, подходов в оценке действительности путем пропаганды систем мифов и готовых рецептов: тезиса об абсолютном совершенстве демократии, идеи о чудодейственной силе рыночных отношений, об универсальности военной организации западных стран, об абсолютизации роли оружия и боевой техники в войнах будущего. Духовный фактор представляет собой результат целенаправленного регулирования процесса воздействия на мировоззрение людей и всего народа в целом. В целях решения проблемы формирования духовного фактора, предметной работы по морально-психологической подготовке военнслужаших основные ирприоритеты целесообразно выстроить следующим образом:

-формирование гражданина своей Родины в духе лучших традиций предков,
-воспитание патриота-вооруженного защитника своей Родины,
-подготовка профессионала своего дела,
-формирование всесторонне развитой личности.

Купить патриотизм нельзя. Его надо формировать всем укладом семейной, общественной жизни и целенаправленной работы в армии.

Գրականություն

1. Подверезкин А. И. Русский путь. М. 1999 стр. 101
2. Там же стр. 97:
3. Древнекитайская философия. Сунь-Цзы. Искусство войны. М. 1972 стр.210-211:
4. Հայրենիք նւ ծառայություն. Ուսումնական ձեռնարկ Վ. Մ. Մուղնեգյանի խմբագրությամբ, Եր. «Ոսկան Երեսանցի» 2001. 576 էջ:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿԻ ԴԱՍԵՐԸ

Ա.Ա. Խանյան

Գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Սույն հոդվածում լուսաբանվում է մեծանուն բանաստեղծ Պարույր Սևակի վերաբերմունքը հորիզոնային տարիներին մայր Հայաստանից բռնազատված Արցախ աշխարհի գրողների հանդեպ է «Գրական Աղբյուրներ» («Ճորիքդային գրող») հանդեսի տարբեր համարներում տարագրված նրա գրախոսությունների և նամակների հիման վրա ընդգծվում անմահ պոետի գնահատականները XX դարի հայ գրականությանը, ինչպես նաև հենանկարային դիտողություններն ու դասերը պոեզիայի զարգացման վերաբերյալ:

2004 թվականը մեծանուն Պարույր Սևակի հոբելյանական տարին է, ասել է թե՛ նորագույն շրջանի հայ պոեզիայի մի նոր աստիճանի վերադարձնալիքում աննախընթաց առիթ, առիթ այն առումով, որ Պարույր Սևակը մեր դարավոր չափաժողի՝ դեպի հավերժություն տանող հորիզոնի նոր՝ չորրորդ աստիճանն է - Գ.Նալբեկյանը, Հ.Թումանյանից, Ե.Չարենցից հետո: Այս հորիզոնով հսկանքի մեծ ժառանգորդն է Պ.Սևակը, որը նախ դիմել *իրեն*, ճանաչել իրեն, համոզվել բանաստեղծ լինելու աստվածակեր իր կարողության մեջ, իր նախորդների պես դարձավ ջահակիր ու խորհրդատու, մարգարեաբար կտահեց հայոց բազմադարյա բանաստեղծության նոր հորիզոնները, սերունդներին ուղղեց իր իմաստուն դասերն ու խորհուրդները:

Լայն են Պ.Սևակի ծագումնաբանական կապերը: Նա իր հայ ուսուցիչներից բացի գրուցեց աշխարհի իմաստունների հետ՝ անտիկ շրջանից մինչև իր ժամանակակիցները: Գրական կապերի այդ էներգիան բռնկեց պոետական այն խառնուրդը, որ *սևակյան է, իր սեփական է*:

Պ.Սևակը ոչ միայն հյուսեց իր հոգեպարար ու սրտաբախտ երգերը, այլև ակադեմիկոս Ս.Մարիյանի բնութագրմամբ «Ընդլայնեց հայ պոեզիայի գեղարվեստական հնարավորությունները, բանաստեղծական մտածողությունը՝ դրեց համարձակ ու անընթաց լի փորձության առաջ, ստիպեց նրան ընկալելու նրկային, նկատելու իրողություններ, վերապրելու տրամադրություններ, որոնք ստվորապես բանաստեղծական չեն համարվում: Նա հա-

մարձակորեն փոխակերպեց բանաստեղծականի և ոչ բանաստեղծականի պակասական պատկերացումները, վերանայեց պոեզիայի առարկայական ստրիբուտները, վերածենց իրերի, նրկայինների թիվն ու դասավորությունը պոեզիայի գեղարվեստական համակարգում» (Պ.Սևակ, երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ.1, «Պ.Սևակի ստեղծագործությունը» առաջաբանը, էջ XXX):

Պ.Սևակը իր ժամանակակից գրչեղբայրների մեջ նման էր միայն իրեն, և ոչ որ նման չէր նրան: Ինչքան իր մեծությունն էր, այնպես էլ անմիջականությունն էր: Ինչքան հայաստանցի էր, այնքան սփյուռքահայ էր, ինչքան նրանցի էր, այնքան էլ լուսեցի կամ դարաբաղցի էր, հայ էր բառի բուն իմաստով, հայ էր ոչ միայն գենի թելադրանքով, այլև աշխարհասփյուռ հայության ցավերին ու ակնկալիքներին արձագանքելու և կոնկրետ օգնելու իմաստով: Այս համագումրը իմ և իմ աղջկայից գրչերկերների մեջ առաջացել է 1960-ական թթ. սկզբից, երբ Պ.Սևակը այցելում էր Բաքու, Արցախ, հանդիպումներ ունենում հայ գրողների հետ, առիթներն օգտագործում քրենարկելու ժամանակակից պոեզիայի վիճակն ու հենանկարային հիմնախնդիրները: 1960-ական թթ., երբ Բաքվում բնակվում էր մոտ 400 հազար հայ, և հայ գրողների բազմակի պահանջով հրատարակվում էր «Գրական Աղբյուրներ» («Ճորիքդային գրող») հանդեսը, Պ.Սևակը Հ.Նովիանյանի, Գ.Էմինի, Վ.Դավթյանի և այլ անվանի գրողներին հետ հաճախակի էր այցելում մասնակցելու ԽՍՀՄ գրողների միության կազմակերպած գրական-մշակութային միջոցառումներին: Այդ տարիներին Բաքվում էին բնակվում և ստեղծագործում բանաստեղծներ Ս.Գրիգորյանը, Վ.Նովակիյանը, Վ.Աբրահամյանը, տողերիս հեղինակը, ստեղծագործողուհիներ Վ.Հակոբյանը, Հ.Պետրոսյանը, խմբագրության հրավերով Արցախից ժամանում էին Բ.Ջալալյանը, Գ.Գաբրիելյանը, Ա.Նովիանյանը և ուրիշներ: Պ.Սևակի այցելությունը Բաքու մեզ համար վերածվում էր ազգային-մշակութային տոնի: Համախմբվում էին *նրա* շուրջը,

համեստորեն ներկայացնում մեր բանաստեղծությունները, խում նրա կարծիքը, դասեր առնում: Պ.Սևակի դիտողությունները վերաճում և դառնում էին 20-րդ դարի ներկորդ կեսի հայ բանաստեղծության կառուցվածքի, փիլիսոփայության գնահատման ուղենիշային դասեր:

Նշենք Պ.Սևակի դասերից մերը՝ «Խորհրդային գրող» հանդեսում տպագրված նրա գրախոսությունների և նամակների հիման վրա:

ԴԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

1961թ. հանդեսի տնսական-քննադատական բաժնի նյութերից արժե հիշատակել բանաստեղծ-արձակագիր Մ.Սարգսյանի «Բաց նամակ ընկ. Դանիել Գետրոյանին» (1961, հ.1), լեզվաբան Խ. Մնարոյանի «Գրողի լեզվատեղան վարպետության մի քանի հարցերի շուրջ» (1961, հ.4) հոդվածները: Առաջինում հեղինակը վերլուծում և գնահատում է բանաստեղծ Դ.Գետրոյանի «Բաբայտուններ» ժողովածուն, իսկ ներկորդ հոդվածում Խ.Մնարոյանը անդրադառնում է գրողի լեզվաոճական առանձնահատկությունների հիմնախնդրին: Լեզվաբան Արցախի հայ գրողների գրքերի վերլուծության հիման վրա խորհուրդ է տալիս բարձրացնել լեզվական մակարդակը, հարստացնել բառապաշարը, գրել համագգային գրական լեզվի բոլոր օրինաչափություններին համապատասխան:

Սակայն Խ.Մնարոյանի ուսանելի հոդվածը միանշանակ չընդունվեց: Հանդես եկավ բանաստեղծ Սամվել Քնարունի՝ «Երբ բացակայում է օբյեկտիվությունը» հոդվածով, որտեղ անտեղի մեղադրում է հոդվածագրին ոչ օբյեկտիվության մեջ: Հանդեսի խմբագրությունը, դիտավորյալ, առանց խմբագրելու, 1962թ. թիվ 1-ում տպագրեց Ս.Քնարունու լեզվական սխալներով գրված հոդվածը, միաժամանակ տպագրելով Պարոյր Սևակի պատասխանը Ս. Քնարունու: Պ.Սևակը նախօրոք ծանոթացել էր Քնարունու հոդվածին և հանդես եկել «Եվ չգիտի, որ չգիտի» հոդվածով: Բանաստեղծը մեջբերելով պարսիկների «Մարդ կա՝ գիտի, որ գիտի, մարդ կա՝ գիտի, որ չգիտի, մարդ կա՝ չգիտի, որ չգիտի» իմաստուն խոսքը՝ ընդգծում է, որ գրականությանը գրավելու իրավունք պիտի ունենան այն մարդիկ միայն, ովքեր «գիտեն, որ գիտեն»: Ուրիշ հարց է, թե այդ իրավունքը չարաշահողների թիվն ավելի է, քան դրանից

օգտվողներինը: Այնուհետև Սևակը նշում է, որ գրականության մեջ աշխատելու արտոնություն ունեն նաեւ նրանք, ովքեր «գիտեն, որ չգիտեն»: Այս արտոնությամբ են գրական ասպարեւ իջնում օժտված պատանիները, որոնք շատ բան չգիտեն: Մեծ բանաստեղծ Կիսկանյանով ու ցածով արձանագրում է, որ գրականությանը գրավում են նաեւ մարդիկ, ովքեր «չգիտեն, որ չգիտեն»:

Պ.Սևակը խրախուսում է Բաբայտուն հրատարակվող «Խորհրդային գրող» հանդեսի խմբագրությանը, որ գովարժան քայլ է արել տպագրելով Խ. Մնարոյանի «Գրողի լեզվաոճական վարպետության մի քանի հարցերի շուրջ» հոդվածը: Նա նույնիսկ խորհուրդ է տալիս Երեւանում տպվող «Մովսէսական գրականություն» ամսագրին՝ ուշադրություն դարձնել այդ պրոբլեմի քննարկմանը: Պ.Սևակը ընդգծում է. «Մեր արդի գրականության լեզվաոճական հարցերն այնքան են բարդվել, որ հիշեցնում են մաթեմատիկական այն ծանոթ խնդիրները, որոնց մեջ առկա են եւ փոքր, եւ միջակ, եւ մեծ փակագծերը: «Գրական Ադրբեջան»-ի խմբագրությունը, կանխելով «Մովսէսական գրականություն» ամսագրին, Խ. Մնարոյանի միջոցով փորձել է ձեռնարկել այդ խնդրի լուծմանը: Խ. Մնարոյանը, իհարկե, չէր կարող խնդրի վերջնական պատասխանը տալ: Չէր կարող՝ ոչ սոսկ այն պատճառով, որ նրա կարողություններից վեր է դա: Չէր կարող, որովհետեւ այդ խնդիրը, կրկնում եմ, ունի մեկից ավելի փակագծեր, որոնց բացումին պիտի մասնակցություն բերեն նաեւ ուրիշ՝ մեկից ավելի «թվաբաններ»:

Խիստ քննադատվում է Ս. Քնարունի Խ. Մնարոյանի ուսանելի հոդվածը չհասկանալու, նրան անարդարացի մեղադրելու համար: Մուսկը միաժամանակ մատնացույց է առնում Քնարունու հոդվածի ցածր մակարդակն ու անթիվ սխալները: Ս. Քնարունու անարդարացի ամբաստանությունը Պ. Սևակը որակում է որպես «քնարունիություն» և բացատրում, թե ինչ ասել է դա. «Քնարունիությունը»:

Գիրք ստորագրելու իրավունք պիտի ունենա միայն նա, ով գրագետ է կատարելապես, թփփ լինի, ինժեներ, ֆիզիկոս, թե՞ գյուղատնտես: Բայց ստորագրել որեւէ գրական երկ ևս ինչ-որ չափով գրագետ չլինել՝ նշանակում է «աստուծո աստվածատուր ասել»: Եվ հենց «աստուծո աստվածատուր ասողներին» է, որ պիտի կոչել «քնարունիներ»:

«Բնարուներությունն» է պատճառը, որ գրողը չարանալը հեշտացավ՝ սնփական ազգանունը փոխարինելու աստիճանն»։²

Պ. Սևակը ընդգծում է, որ մեր նախնայացի կտակած ամենաթանկ գանձը մեր լեզուն է, այն լեզուն, որ ծնվում է մեզ հետ, քայց մեզ հետ չի մեռում... «Իր շուրս գրական լեզուներով և լեզու տասնյակ բարբառներով հայրենիք, առանց դուրսի-ինչ կասկածի, սնկն է աշխարհի այն սակավաթիվ լեզուներից, որոնցով կարող է հայտնաբերվել մարդ կոչված արարածը։

...Ով հնարավորություն է ստեղծել ելուստու անելու այդ լեզվի դարավոր մթերանոցը, ով նախապատրաստվել է ճաշակելու նրա անսպառնիչ պաշարը, այլ կերպ ասած՝ ով փորձիչատն ծանոթ է հայրենի պատմական քերականությանը ևս դրանով իսկ ի վիճակի է բառային շապկի տակ տննելու առարկաների կենդանությունը, երևույթների շարժումը, մտածումն ալացքն ու սուգումը, նա չի կարող չգտնել յուրատեսակ գլխադետույտ՝ համակվելով մի գզգզմամբ, որ քիչ է կոչել երկնադածություն։

Այդ լեզուն «այդոնի» կոչվող մեծ պատիվ է, այդ լեզվով խոսելն ու մտածելը մեծ բախտ։

Իսկ գրել՝ այդ լեզվով, այսինքն՝ գրող կոչվել...

Բրամական հանդիսավորությամբ միայն եւ մեհենական անադարտությամբ պիտի հայ գրողը մոտենա յուրաքանչյուր բառի, որովհետեւ բառը գրելի գումար չէ, այլ պատասապատ մի դիցարձան, որ կարող է ամեն իրան կենդանանալ ու շնչել, եթե նրան դիպչի ձեռքն այն դյուխի, որի հավաքական անունն է գրող»։³

Պ. Սևակի այս հոգվածը լայնորեն քննարկվել է Արցախի գրողների հավաքներում ևս արվել համապատասխան հետևություններ։

ԴԱՍ ԵՐԿՐՈՐ

1960-ական թթ. համայնապատկերի վրա արելային մի փայտատվում էր Պ. Սևակի «Այո, մարքությունն ամենից առաջ» հոդվածը։ Անվանի բանաստեղծ գիտնականը այն գրել է Վ. Հովակիմյանի (Հյուսիսային Արցախ) «Վառվող արտյոններ» բանաստեղծությունների գրքից պիտի առնելով։ Այդ միտումով էլ հենց Պ. Սևակը նշում է. «Իմ գրածը գրախոսություն չէ, ուստի եւ մի սրբանք ոտանավորների «կոնկրետ վերլուծում», բանաստեղծությունների բովանդակության համառոտ ու կցկտուր վերա-

պատում, կենացի վրա մի բաժակաճառ, հետո մի «բայց», ապա «ամփոփներ»։

...Ես գիտակցաբար, գրում եմ ոչ թե Վ. Հովակիմյանի մասին, այլ Վ. Հովակիմյանի առթիվ»։⁴ Այս առթիվն էլ հնարավորություն է տվել անվանի պոետին հոգվածը դարձնելու ուսանելի խորհուրդ, սովորեցնող դաս։ Քննարկելով «ստեղծագործել-ստեղծել» հասկացությունները, Սևակը նշում է անսպառնիչ նվաճելու, հոգեւոր կադապարներից, մտային սնուսիքից, բազմապիսի նախապաշարումներից ազատագրվելու ձգտումը։ Դեռ ավելին, «Ստեղծել նշանակում է քանդել միջակություն ամբողջները (քանդել՝ եւ ոչ թե գրավել), փլատակել տգիտության ու անգիտության պարիսպները (փլատակել՝ եւ ոչ թե վերաշինել), այլապես ասած՝ շարունակել մի պայքար, որ մարդ արարածը մղում է այն հեռու-հեռավոր օրվանից, ինչ սկսել է... մտածել»։⁵

Սևակը բանաստեղծություն մեջ ժխտում է մտքի եւ գզացումի աղքատությունը, հույզի եւ խոռի ճղճմությունը։ Դիմելով երիտասարդների ու սկսնակների, սեմ պոետը գրում է. «Կլանվածի տակ առնք բոլոր գունագեղ ու քաղցրահունչ բառերը։ Խնդրեմ, քաղցրասեր եղբւր։ Բայց հազը հազ է կոչվում այն պատճառով, որ շարքաբառանկամ չէ։ Բառը բանաստեղծի համար հաց է, նրա հաց հանապազօրյան, ուստի եւ չպիտի քաղցր-մեղր լինի»։⁶

Սևակը դնւմ է կեղծ ու պատիր, սեթեմք ու ծեքծեքուն գրականությանը, այն քափ ու փոր-փորտին, որի տակ ոչինչ չի եփվում։

«Ըստ վարդից եւ բանաստեղծին նմանեցնել գանգի։ Միայն ավելացնենք, որ այդ գանգը լեզվակ չունի, եթե այդ լեզվակը հափուր պատշաճությունն է կամ պատենապաշտությունը, պատվերը եւ ոչ թե հոգու տուրքը, օրացույցի պահանջը եւ ոչ թե դարաշրջանի հրամանը։ Այդ գանգը գնգում է ժամանակի հովիրից եւ ոչ թե օրերի քամուց։ Այդ գանգը գնգում է ժողովրդի շնչից եւ ոչ թե ինչ-որ խմբակի գոռում-գոչումից։ Այդ գանգը գնգում է, երբ արգելում են գնգալ, եւ լուում է, երբ հրահանգվում է գնգալ։ Այդ գանգը օդի մեջ կախված, ոչնչով չաշտպանված, ճյան եւ անձրեւի ենթակա չի ժանգապատվում, որովհետեւ երեսապատված է... մարքությամբ»։⁷

Հոգվածի վերնագիրը Վ. Հովակիմյանի առաջին գրքուկի առաջին տողն է։ Սևակը ընդգծում է, որ առանց այդ մարքության չի՝ եղել

ու չի կարող լինել մարդկային հոգու եւ ոգու այն մարմնավորումը, որ արվեստ է կոչվում:

Անդրադառնալով պոետական հետադարձականությանը, Պ. Սեւակը ընդունում է մարդու հետադարձականությունը, որովհետեւ հետադարձականությունն էլ պոեզիայի նրակներից մեկն է, միայն թե բանաստեղծն ունենա պատկերավոր մտածողություն: Սեւակը լուրջ ուշադրություն է դարձնում բանաստեղծի ինքնուրույնությանը: «Ճշմարիտ բանաստեղծության տերը,- գրում է նա,- պիտի ճանաչվի խոստորագիր, ինչպես որ իսկական նրզչի ձայնը ճանաչում ենք՝ առանց թաղիտհաղորդավարի օգնության է!...»:

ՉԱՍ ԵՐՈՐԴ

1970-ական թթ. եւս Արցախում ստեղծվող գրական նրկերի վերլուծությամբ ու գնահատմամբ, արժեքավոր խորհուրդներով հանդես եկան ճանաչված մի շարք քննադատներ ու գրողներ: Ավելորդ չէ՞ք համարում կրկին ընդգծելու, որ բոլոր դեպքերում այս կամ այն գրողի գիրքը առիթ է հանդիսացել քննարկելու ստեղծագործական-գեղագիտական այնպիսի պրոբլեմներ, որոնց պնդք է ուշադրություն դարձնելն բանաստեղծներն ու արձակագիրները: Այսպես, գրականագետ Կ. Աղաբեկյանը, քննարկելով Հյուսիսային Արցախի ներկայացուցիչ Ս. Զաղապարյանի «Կյանքի ուղի» գիրքը, ընդգծում է գեղարվեստական նրկի բովանդակության հասարակական անհրաժեշտության, արտագոյման նդանակների, կերպավորման շնորհի, ցուցադրման գույների ու հերոսների հոգեբանական պատճառարանավածության, կոնկրետացման եւ ընդհանրացման կարողության, լեզվատառնդության եւ այլ պայմանների նշանակությունը, առանց որոնց նրկը գեղարվեստական արժեք չի ունենա:

Արցախում ստեղծվող հայ գրականության ընթացքը, միտումներն ու օրինաչափությունները մշտապես գտնվել են Մարտիկ Սեւակի ուշադրության կենտրոնում: Նա հետևում էր աղբյուրյան գրողների ստեղծագործություններին, ուրախանում գրչակից ընկերների հաջողություններով, խորհուրդներ տալիս նրանց, նամակագրական կապեր պահպանում: Այդ նամակների առիթը Պ. Սեւակի «Մարդը ափի մեջ» գիրքն էր, որ հրատարակել էր «Հայ-պետերություն» 1963թ.:

1964թ. հունվարի 25-ի նամակում՝ հղված Վ. Հովակիմյանին, Պ. Սեւակը բացել է մի

գաղտնիք՝ կապված «Ականջը...» շարքի հետ: Սեւակը այն սկզբում հյուսել էր որպես պոեմ, եւ կոչվում էր «Ինքնընթացություն»: Այնուհետեւ նկատվեց, որ ունենալով ընթերցողների ընդհանուր մակարդակը, որոշեց պոեմի համարակալված գլուխներն անցատել ու գրել առանձին էջեր վրա, վերնագրել՝ ջանալով նրանց տալ համեմատական անկախություն: Սեւակը ընդգծում է, որ այդպես արեց ոչ թե գրքի էջերը շատացնելու համար, այլ այն նպատակով, որ ընթերցողը կարողանա ուշադիր կարդալ «անկախացած» հատվածները:

Նամակում կան այնպիսի դիտողություններ ու ընդհանրացումներ, որ կարելի էր գրական ընթացքի նոր խմբումները հասկանալու, հետևություններ անելու համար: Վ. Հովակիմյանը իր կողմից հղված նամակում գրել է, որ վերոհիշյալ շարքում որպես ընթերցող տեսնում է միայն խելք: Այս դեպքում, ինչպես գրում է Սեւակը, իր գրվածքի հասցեին արված դիտողությանը մոտենում է ոչ որպես հեղինակ բանաստեղծ, այլ՝ քննադատ: Այստեղ եւս նա հուշում է շարքը հասկանալու կարելիք մի գաղտնիք. «Չմոռանաք մի բան, պոեմ-շարքը մարդընթացություն է, բայց ոչ սովորական մարդու գովերգություն: Նրա հերոսը ոչ եւս եմ, ոչ դու, ավելի ճիշտ՝ եւս եմ ու դու, բայց ոչ միայն եւս ու դու, այլ բոլոր նրանք, ովքեր ստեղծագործող են, ովքեր ունեն հստակ աչք ու ակամք, նյարդային հստակ համակարգեր, ուրիշ հոստոնկիք ու շոշափկիք, այսինքն՝ բոլոր նրանք (կամ միայն նա), ովքեր ունեն ոչ թե հինգ, այլ վեց զգայաբան: Ով որ չունի այդ վեցներորդ զգայարանը, նա իրավամբ կարող է այս ողջ շարքը համարել «ուղեղի բորբոս կամ մտքի քաղհան» (իմ բառերով ասած) կամ այդ շարքում տեսնել «միայն խելք» (քո բառերով ասած) ... Եվ այս ամենի մեջ տեսնել միայն խելք»:

Պ. Սեւակը մատնացույց անելով ընթերցողի վեցներորդ զգայարանը, իսկական պոեզիան համարում է խելքի, մտքի եւ զգացմունքի, հույզի միասնությունը:

Անդրադառնալով «Վերնագիրը վերջում» շարքին, Սեւակը գտնում է, որ արդի պոեզիան պիտի նման լինի նրկու մտերիմների, շատ մտերիմների խոսակցության, այնպիսի մտերիմների, «որոնք իրար հաակախում են կեն-խոսքից կամ մի անկարկով միայն»:¹⁰ Նա խորհուրդ է տալիս պոետիկայում նմանակայունությունից հասնել կենխոսքայնությանը:

Անվանի բանաստեղծը «Մարդը ափի

մնջ» գրքի «Թուցիկ երգեր» շարքի ամենագլխավոր հավատո հանգանակը համարում է «Անպայման պայման» բանաստեղծությունը, որ արտահայտված է իր կարծիքը ժամանակակից ու վաղվա պոնդիայի մասին: Մեռակր ծրագրային այդ ստեղծագործության մեջ նախ ընդգծում է.

Մի կտոր հանածո ոգի է հարկավոր,
Մի պատռո կախարդանք,
Մոգության մի աճեղ,
Մի բացվող փակագիծ,
Անհայտի մի լուծում...¹¹

Եվ ոչ միայն այդ: Դեռ անուն չունեցող «ինչուներին» պնտք է «հոգու մեջ տալ անկյուն...»: Երգին սիրտ է պնտք.

Մի կտոր արնամոռ տաք միս է հարկավոր՝
Մեփական ճնթերով իրենից պոկուտած,
Մի սաքսոն օդեղեն,
Մի սարսուռ ընդերքի...¹²

Երգը հնչել չի կարող այն դեպքում, եթե «Մոլորական երանգներով անատ» այս կյանքում գրողը կառչի «մտաւափով խիրտի քղանցքից» Եւ ճանաչի միայն «Մտվերի փնտվնտուն քայլածքը»: Այսպիսով, մեծ բանաստեղծը ներկա թե ապագա երգի համար կարծեղորում է մտքի եւ սրտի համաձուլվածքը: Լավ երգը այլ ճանապարհ չունի:

Պ. Մեռակր Վ. Հովակիմյանի նամակի պատասխանը շարունակում է որոշ ժամանակ անց՝ 12.02.1964թ.: Այստեղ նա նախ քննարկում է նոր ձեւի հարցը: «Ձեւի հարց, -գրում է Մեռակր,-նթե ըստ էության դատենք, չկա էլ, որովհետեւ կա միայն խորի հարց: Ուրեմն, արդի կամ նոր պոնդիա ասելիս ես բնավ էլ նկատի չունեմ, թե այս կամ այն բանաստեղծը ի՞նչ ձեւով է գրում դիցուք, քայլակո՞ւփ, թե՞ ազատ ոտանավորով: «Վարք մեծագ»-ը ես համարում եմ իմ վաղագույն բանաստեղծություններից մեկը: Գրված է քառյակով: Կարող եր նաեւ հանգավորված լինել: Դրանից (դրանցից) ոչինչ չէր փոխվի: Ամեն անգամ, երբ նոր ասեն կամ արդի ասեն, սծորողները միշտ էլ նկատի կունենան մտածողության եղանակը, մտածողության աստիճանը, բնությունն ու մարդուն («վարդալու») կնքը: Ահա այս է խնդիրը: Եվ սա հավերժական խնդիր է»:¹³

Նամակի հաջորդ խնդիրը հանգի հարցն է: Երեւում է, որ Վ.Հովակիմյանն իր նամակում ընդգծված ուղադրություն է դարձրել հանգերին: Մեռակր խորհուրդ է տալիս ավելորդ չժանրանալ արդեն իր երկար ճանապարհին անցած

հանգավորման եղանակի խնդրի վրա. որովհետեւ «հանգը բանաստեղծության երկրորդական, ոչ վճռական հատկանիշն է»: Մեռակր գտնում է, որ «բանաստեղծությունը բնավ էլ համարժեք չէ չափածոյին... Ավելին կտանեմ. իսկական, բարձր, վսեմ բանաստեղծությունը բանաստեղծության այլ սորտերից տարբերելու համար հարկավոր է ջնջել (փորձի համար) հանգը: Եթե հանգերը ոչնչացնելուց (դիտմամբ ջնջելուց) հետո էլ բանաստեղծությունը ոչինչ չի կորցնում (կամ չնիշն բան է կորցնում), ապա գործ ունենք իսկական, բարձր, վսեմ բանաստեղծության հետ»:¹⁴

Քննարկելով չափի, կշռոյթի, ռիթմի խնդիրը, Մեռակր դրանք եւս երկրորդական, ածանցյալ, անվճռական հատկանիշներ է համարում՝ բանաստեղծության համար: Այդ կապակցությամբ նա վկայակոչում է «Աստվածաշնչի» «Երգ-երգոցը»: Այն գրված է անհանգ, չափ չունի, բայց համաշխարհային բանաստեղծության գլուխ-գործոցն է:

Մեծ արեւոր վկայակոչում է նաեւ Նարեկացուն, Պոլշկինին, Բոլկին, Ուիթմենին, Սիւմանթոյին, Վարուժանին, որոնց երկերի մեծ մասը գրված է անհանգ: Ուրեմն, «Բանաստեղծն այն մարդը չէ, որ ունի (կամ ձեռք է բերել) չափածո խոսելու ունակություն, այլ այն սակավագույն արարողը, որ մտածում է յուրատեսակ, աշխարհին ու իրեն նայում այլապես, ծանոթ խոսքով ունի պատկերավոր մտածողություն եւ (ավելացնենք) հոգեւտուգման կարողություն»:¹⁵

Նամակում Մեռակր անդրադառնում է ակնարկին ու կենսոթայնությանը: «Ակնարկել չի նշանակում թերատ խոսել, եւ կենսոթով գրել չի նշանակում կիսատ գրել: Ակնարկել եւ կենսոթայնություն՝ նշանակում է ավելորդ բան չասել, տղայամտություն չանել, չդատել ու արտահայտվել մեր պատկերների կամ երեւսանքի պես, դատել ու մտածել մեզ նման՝ 1964 թվականին չափահաս դարձած մարդկանց պես: Իմ ակնարկելը դու մի հասկացիր բառացի, խոսակցական խմատով: Ակնարկով խոսել եւ կիսախոսք գրուցել՝ նշանակում է շարել սրբատեղ քարերով պատկեր-պատկերի, զգացմունք-զգացման, միտքը-մտքի, հոգեկան գյուտը-գյուտի կողքին, կիս-կից...»:¹⁶

Պ.Մեռակր այս խորհուրդները մարգարեական դասեր են այսօրվա եւ վաղվա պոնդիան հունձրի համար:

Ամփոփում

Գրական-մշակութային տարբեր աղիթներով Պ.Սևակը եղել է Բաքվում, Արցախում, հանդիպումներ ունեցել հայ գրողների հետ, քննարկել գրականության զարգացման հեռանկարային հիմնախնդիրներ, գրել գրախոսություններ, հղել նամակներ: Ուսումնասիրելով մեծ բանաստեղծի այդ գործերը, նգրակացրել ենք. որ նրա խորհուրդները ստեղծագործական դասեր են բոլոր ժամանակների համար:

Պ.Սևակի առաջին դասը վերաբերում է գրողի լեզվաոճական վարպետության հարցերին: Նա գտնում է, որ գիրք ստորագրելու իրավունք պիտի ունենա միայն նա, ով գրագետ է կատարելապես, որովհետև լեզուն ժողովրդի և պատմությունն է, և նրա դիմագիծը:

Անմահ պոետի երկրորդ դասը, որ բերվում է հոգվածում, վերաբերում է գրողի ստեղծագործական աշխատանքին: Սևակը խորհուրդ է տալիս բանաստեղծներին դողալ բառի համար, որովհետև բառը հանապազօրյա հաց է, որ չպետք է քաղցր-մեղր լինի: Սևակը բանաստեղծին համեմատում է զանգի հետ, որ պետք է հնչի ժողովրդի շնչից: Պոեզիան, ըստ նրա, պետք է լինի մաքուր, առանց որի չի եղել և չի լինի մարդկային հոգու և ոգու մարմնավորում, որ կոչվում է արվեստ:

Հոգվածի երրորդ դասում ընդհանրացումները առնչվում են Պ.Սևակի «Մարդը ափի մեջ» գրքի վերաբերյալ եղած կարծիքներին: Հռչակավոր պոետը չի ընդունում այն կարծիքը, թե իբր «Մարդը ափի մեջ» գիրքը խելիքի, մտքի արտահայտություն է միայն: Նա հաստատում է, որ պոեզիան մտքի և զգացմունքի համաձուլվածք պիտի լինի, որ այն պետք է արարվի «սրբատաշ քարերով՝ պատկեր-պատկերի, զգացմունք-զգացմունքի, միտք-մտքի, հոգեկան գյուտը-գյուտի կողքին, կիպ-կից»:

Պ.Սևակի այս խորհուրդները կարևորվում են առանձնապես այսօր, երբ արդի հայ պոեզիան մտնել է զարգացման նոր հունի մեջ և կարիք ունի մեծ բանաստեղծի ճմարիտ, մարգարեական դասերի:

Резюме

В силу разных литературно-культурных причин Паруйр Севак побывал в Баку, Арцахе, встречался с армянскими писателями, обсуждал перспективы развития литературы, писал рецензии, адресовал письма. Исследуя все это, мы

пришли к выводу, что его советы являются подлинными творческими уроками для всех времён.

Первый урок, приведенный в статье Паруйра Севака касается вопросов мастерства языка и стиля писателя. Поэт находит, что право подписывать книгу имеет лишь тот, кто грамотен в совершенстве, так как язык-это и история, и лицо народа.

Второй урок бессмертного поэта раскрывает творческую лабораторию писателя. Севак советует писателям бережно относиться к слову, потому что слово-хлеб насущный, который не должен быть приторным. Севак сравнивает поэта с колоколом, звон которого должен исходить из души народа. Поэзия, по Севаку, должна быть чистой, без чего не было и быть не может олицетворения души человеческой, называемой искусством.

В третьем уроке обобщаются мнения по поводу книги Севака "Человек на ладони". Прославленный поэт не принимает того мнения, что книга "Человек на ладони" является лишь выражением человеческого ума и мысли. Он утверждает, что поэзия должна быть синтезом мысли и чувства, что она должна создаваться "филигранными камнями - образ к образу, чувство к чувству, мысль к мысли, душевное открытие у нового отк-рытия, бок о бок". Эти советы Севака охватывают важность, особенно, сегодня, когда поэзия вышла в новое русло развития и нуждается в правдивых, пророческих уроках.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ «Խորհրդային գրող», 1962, թիվ 1, էջ 117:

² Նույն տեղում, էջ 121:

³ Նույն տեղում, էջ 122:

⁴ «Խորհրդային գրող», 1963, թիվ, էջ 119:

⁵ Նույն տեղում, էջ 119:

⁶ Նույն տեղում, էջ 119:

⁷ Նույն տեղում, էջ 122:

⁸ Նույն տեղում, էջ 121:

⁹ «Խորհրդային գրող», 1972, թիվ 1, էջ 72:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 320:

¹¹ Պ.Սևակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ.1, Ե., 1972, էջ 314:

¹² Նույն տեղում, էջ 320:

¹³ «Խորհրդային գրող», 1972, թիվ 1, էջ 82:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 82:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 83:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 84-85:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԵՏ ՀԱՄԱՔԱՅԼ

Լ. Ս. Գրիգորյան

Գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Սույն հոդվածում նպատակադրվել ենք համառոտակի ներկայացնել բանաստեղծ Վարդան Հակոբյանի անցած գրական ճանապարհը, դիտարկել ու վերլուծել բանաստեղծություններն ու պոեմները, վերհանել այն բնութագրական գծերը, որ յուրահատուկ են նրա ստեղծագործությանը:

Վ. Հակոբյանը իր ասելիքն ու ասելածներն ունենցողի փստառի քայլով է ոտք գրել պոեզիայի շնմին, մեկը մյուսի ետևից հրապարակ հանելով «Մեղեդիներ» (1970), «Սեր եւ ժպիտ» (1973), «Մայրանում» (1978), «Ծառի անուկից» (1978), «Անմարելի-անմեղեկ» (1981), «Մի կոտակ անցավ» (1983), «Վաղվա աչքերով» (1987) և մյուս ժողովածուները, որոնք իրենց վրա կրելով ինքնատիպության կնիքը, հասունության մի-մի աստիճան էին բանաստեղծի համար:

Բանաստեղծի ծնունդը առաջիններից մեկը ողջունելով՝ Ժան Անդրյանը գրեց, թե Հակոբյանը համապարփակ ընկալումների բանաստեղծ է, կյանքի երևույթների շուրջը փիլիսոփայելու նախապիտություն ունի: «Այս երևույթը, - անմիջապես ավելացնում է գրաքննադատը, - նրան տանում է դեպի հավասարակշռված բնութագրող բանաստեղծական հայտնություն, մտածողության ու պատկերի թարմ գեղեցկություն, մյուս կողմից՝ խճճվածությունը ու մշուշ ասելիքի եւ ասելածների մեջ»: Այդ մտահոգությունը անտեղի չէր: Երիտասարդ բանաստեղծը՝ լինելով իր ժամանակի ծնունդը, անտարբեր չմնաց գրական այն շարժումից, որ սկզբնավորվեց 1970-ական թվականներին. ասպարեզ եկած բանաստեղծների նոր սերունդը, որին ընդունված էր «գարունականներ» անվանել («Գարուն» ամսագրի անունից, որի շուրջն էին համախմբված նրանք), տարվելով տեխնիկական նորարարությամբ, գնրադասում էր երևույթների և կյանքի առօրյա փաստերի պատճենահանումը, ձգտում բանաստեղծական գյուտաբարության, այլ էներա ասած՝ «հայ բանաստեղծության ծառի նորագման» օտար պատվաստով: Պիտի նկատել, որ Վարդան Հակոբյանը, ի տարբերություն իր շատ սերնդակիցների, շուտ թոթափեց նորածնության փորձերը, գնրադասելով մեր դասական բանաստեղծությունից թխող ձևերը, դառնալով, ինչպես իր գրչընկեր Հովհաննես

Գրիգորյանն է նշում, «կանոնիկ ոտանավորի հետևորդ»:

Ինչպես յուրաքանչյուր իսկական բանաստեղծ՝ Վ. Հակոբյանը նույնպես խորապես ըմբռնում է պոեզիայի դերը, ճշմարիտ ներգի, բանաստեղծության արժեքը, այլապես չէր ասի՝ «բանաստեղծությունը, որի համար ծնվել է մարդը, դեռ ուշանում է»: Իհարկե, սա խիստ չափազանցված բնորոշում է (իսկ գուցե թե ընդհակառակը՝ նորին մեծություն մարդն է ուշանում..., թե՞ նկատի ունենաք Նարեկագու, Չարենցի, Պ. Սեւակի պոեզիան, չխոսելով արդեն համաշխարհային մյուս գրական մեծությունների մասին), այդուամենայնիվ, բանաստեղծի այս խոստովանությունը գալիս է հաստատելու ոչ այլ ինչ, քան նրա՝ բանաստեղծության նկատմամբ ունեցած խորին ակնածանքը, այն ավելի կատարյալ, իր թառեղով՝ «անընդգրկելի ընդգրկման սահմանների» մեջ տննելու շահագրգռությունը:

Երգն էլ պիտի նրգի պես լինի,
Լինի շոշափող մատների կրակ,
Իսկ օրվա համար՝ նաեւ զարկերակ:

Եվ կամ

Ծիծեռնակի բույնի նման
Մրտի դողով,
Հոգու շողով
Ու հողով է հյուսվում նրզը,
Բայց նրա մեջ
Ծվարում է... տիեզերք:

Բանաստեղծը ձգտում է որսալ ժամանակի ոգին, մխրճվել երևույթների հորձանուտի մեջ, արձագանքել կյանքի առաջադրած բազմաբնույթ հարցադրումներին, անկախ այն բանից, թե ինչ է նրգում՝ բնություն՝, հայրենի՝ք, սեփ... Ավելորդ է ասել, որ թեմայի առումով Վարդան Հակոբյանը նորություն չի բերում, նրա նրգերի թեմատիկան նույնն է, ինչ նրգել ու նրգում են բոլոր ժամանակների բանաստեղծները:

տեղծները: Եվ դա բնական է, քանի որ, կարելի է ասել, չի փոխվել, նույնն է մնացել բանաստեղծության հիմնական նյութը կամ «օբյեկտը», այսինքն՝ մարդը, կյանքը, աշխարհը... Եվ յուրաքանչյուր բանաստեղծի արժեքներն իմաստ, հիշված մեծն Պարոյր Սեւակը կասեր, չափանիշ պիտի դարձնել ոչ թե այն, թե նա ինչ է երգում, այլ՝ այն, թե նա այդ ինչը ինչպես է երգում: Այս «ինչպես»-ի ամենատառջին պայմաններն են, թերևս, ժամանակի զգացողությունն է (հիշենք չարենցյան ձեռնարկումը), չէ՞ որ, ի տարբերություն բանաստեղծության եւ առհասարակ գրականության ու արվեստի հիմնական նյութի (մարդ, կյանք, աշխարհ), մի այլ՝ ոչ երկրորդական նյութ, ինչպիսին քառանգ ժամանակն է, անընդհատ շարժման մեջ է գտնվում, անընդմեջ փոփոխվում է: Այն, որ վարդան Հակոբյանը յուրովի է ընկալում եւ յուրովի է մեկնաբանում այս կամ այն երևույթը, անում ինքնատիպ եզրահանգումներ, ձգտում մոտենալ ժամանակին, բռնել ժամանակի զարկերակը, նրա ստեղծագործության ամենագնահատելի հատկանիշներից մեկն է.

Ժամանակը ձգվում է լարի պես,
Նվազը երգ է գտնում իր համար,
Կարկաչն աղբյուր է գտնում իր համար,
Առվալը ձոր է գտնում իր համար,
Իսկ ես մաքառման անունն եմ փնտրում:

Ժամանակը զարկում է սրտի պես,
Տագնապը սիրտ է գտնում իր համար,
Դողը կարտո է գտնում իր համար,
Իսկ ես մաքառման անունն եմ փնտրում:

Ժամանակը թռչում է հավի պես,
Երկինքը թեւ է գտնում իր համար,
Թախիծը վարդ է գտնում իր համար,
Հողը երգ է գտնում իր համար,
Եվ ես անուն եմ դառնում մաքառման:

Ըստ Հակոբյանի՝ բանաստեղծությունը անհայտի հայտնաբերման հավերժական, շարունակական գործընթացի արտահայտությունն է կոնկրետ ժամանակի մեջ: Ու բանաստեղծի անհանգիստ հոգին մղվում է այդ անհայտի որոնման, որը ոչ այն է՝ կա, ոչ այն է՝ չկա: Փոյր չէ, որ քնարական հերոսը չի գտնում իր փնտրածը, դա նրան չի հիասթափեցնում, ընդհակառակը՝ նա նորից ու նորից է «ճամփա ընկնում», այսինքն, չգտնելով՝ չի ավարտում փնտրությունը: Եվ հեղինակի համար կարծես թե «ճանաչման

հաճույքը հենց այդ անավարտության մեջ է», «գնալ՝ չհասնելու» մեջ:

«Հակոբյանը աշխարհը թարգմանում է բնությամբ», - գրում է Սերգեյ Մարինյանը Եվ իսկպես, բանաստեղծը հաճախ է դիմում հայրենի երկրին՝ իբրեւ ստեղծագործական միջոցի, իրեն հուզող այս կամ այն բովանդակությունը արտահայտելու համար: Արցախի գեղատեսիլ բնությունը, ինչ խոտ, շատերին է հուզել, նրա սեզ սարերի, խորունկ ձորերի, պաղպաղուն գետերի գովքն անող բազմաթիվ բանաստեղծություններ են գրվել, սակայն դրանք շատ հաճախ կրում են «պեյզաժային» բնույթ: Հակոբյանը ոչ թե նկարագրում է, այլ բնության տեսարաններն ու բնական երևույթները իմաստավորելով, տիպականացնելով, դրանց միջոցով ընթերցողին է հաղորդում իր ապրածն ու զգացածը կամ՝ իր ապրումներն ու զգացմունքները:

Վարդան Հակոբյանի բանաստեղծական ժողովածուներից մեկը «Ծառի անունից» խորագիրն ունի: Ծառի «կերպարին» նա բազմիցս անդրադարձել է հետագայում եւս, դրանով իսկ բնութագրելով մայր ժողովրդի կենսունակությունը, նրա անկապտելի կապը հայրենի հողի հետ: Ահա մի օրինակ.

Թե՛ իր ճյուղերով մտն է երկնքին,
Ասում ենք՝ վեհ է, բարձր է ծառը:
Բայց չե՞նք սխալվում,
Ուրիշ կլինեք, եթե իմանանք՝
Որքան է ծառը
Իր արմատներով խորացել հողում:

Նեղիմակը հաճախ է դիմում նաեւ լուսի (կամ արեւի) «կերպարին», որը փառաբանվում է ինչպես «Մայրանում է լուսը» ժողովածուի գերում, այնպես էլ նրա մյուս մեծ ու փոքր գործերում՝ իբրեւ ոգեւորության, ավյունի, ուժի կենսաբեր աղբյուր.

Ու բացվող օրը որպես անցագիր՝
Արեւն է պարգում,-
Եվ կամրջվում եմ նրա ոտքի տակ,
Եվ մայրանում է լուսը իմ ներսում:

Այդպես պոետական խորհրդանշաններ են դառնում բնության մյուս երևույթները, որոնց միջոցով էլ բանաստեղծը վրձնում է իր ժամանակի ու ժամանակակիցի դիմանկարը, եւ ընթերցողը նրա պոեզիայում հաճախ է առնչվում լուսի, ջերմության, սիրո, գեղեցկության ծարավ մարդուն, նրա

հոգեկան ասպրումներին ու փիլիսոփայական
ընդհանրացումներին:

Արցախյան ազգային-ազատագրա-
կան շարժումը նոր նրանգներ հաղորդեց
Հակոբյանի ստեղծագործությանը, այն հարս-
տացրեց թաղմ հղացումներով, հայրենի
եզերքի պատկերը նորովի ուրվագծվեց նրա
պոեզիայում, առավել նշանակալի հարցա-
դրումներ ներուան նկան՝ առնչված մեր
պատմությանը, հայ ժողովրդի արցախյան
հատվածի ճակատագրին.

Մեկ-մեկ թվում է՝ Դավիթն եմ, վրաս՝
Բաբասուն ջաղացքար,
ճննով Օհանի ծննն է ինձ հասնում:
Մեկ-մեկ թվում է, թե Ավարայրի
Հողն է ոտքիս տակ,
վարդանանց կռվի ծննն է ինձ հասնում...

Բանաստեղծները, ըստ պուշկինյան
ծնակերպումի, ծնվել են «ներշնչանքի
համար, սրտագին խոսքի և աղոթքի
կամար»: Բայց ինչ ներշնչանքի մասին
հարավ էր խոսք լինել Բաբվի շնչի տակ
«հարատևող» հայաշխարհում: Ահա թե
ինչու արցախցի հեղինակները ստիպված էին
տասնամյակներ ի վեր ներշնչանքի կենդանի
շունչը փոխել շինծու, «օրախնդիր»
թեմաներով, եւ ահա թե ինչու Արցախյան
եզոր շարժումից հետո շատ մոտիվներ, եւ
ամենից առաջ հայրենիքի թեման, նոր
հնչողություն ստացան նրանց բանաստեղ-
ծական հյուսվածքների եւ մտահղացումների
մեջ, «անարյուն» մոտիվների փոխարեն
իշխող դարձան հավատն ու հեռանկարի
պարզությունը եւ այլն: Այս ամենը արցախցի
բանաստեղծների մեջ առավել չափով իր
արտացոլումը գտավ վարդան Հակոբյանի
պոեզիայում՝ հատկապես «Տաճարն Աստծո»,
«Աղաշխարհներ» բանաստեղծական շարքե-
րում եւ, ամենուշե, նրա պոեմներում, որոնք
բացում են հեղինակի տաղանդի մինչ այդ
կյանքի չկռված հնարավորությունները:

«Ես հողի մարդ եմ» քնարական
սյուն-մենախոսությունը մի սրտառու ծոն է
հողի ու մարդու, տղայի դեպքում՝ Արցախի եւ
արցախցու մասին, նրանց դաշնության,
անբաժանելիության եւ, ինչու չէ, փոխադարձ
սիրո մասին: Քնարական հերոսը, որ անցել է
դաժան փորձությունների միջով եւ որին
գուցե թե մայր հողի հանդեպ ունեցած
անկաշառ սերն ու նվիրվածությունն են
սատարել կրկին տուն դառնալու, այդ տունը
կանգուն պահելու, գերբնական Անթնյի
նման ոգեմոտություն եւ ավյուն է առնում

հողից, պատրաստ անհրաժեշտության
դեպքում կրծքով պաշտպանելու այն, կտրել
չարի ձեռքը, եթե նա հանդգնի՝ «Պղծել
ձորերս, խլել ձորերիս փարված օրերս»... Իր
պատկերից ժառանգած հողը, սարը, քարն
անգամ սուրբ մասունքներ են նրա համար,
առանց որոնց անհնարին կլինի իր
գոյությունը: Ավելին՝ քնարական հերոսն այն
կարծիքին է, թե առանց իրեն էլ նրանց՝ այդ
հողի, սարի, քարի գոյությունը կլինի
անիմաստ, քանզի ինքը այդ սարի կեսն է,
այդ քարի կեսն է, իսկ կեսն առանց մյուս
կեսի չի լինում.

Քարերին թե ես ասեմ՝ թոնք,-
Մի վայրկյանի մեջ թե՛ կառնեն-թոնն,
Մարերին ասեմ՝ ինձ հետ քայլեցեր,-
Չեն թողնի խոսքս բերնիցս դուրս գա,
Հանդերին ասեմ՝ կանաչ մնացե՛ր,-
Գորգեր կդառնան իմ ոտքերի տակ.
Ախր նրանց հետ մեկ է իմ ճամփան...

Նույն՝ հայրենի նրկրի եւ ժողովրդի
միասնության գաղափարն է ընկած վար-
դան Հակոբյանի մյուս պոեմների հենքում,
ուր, սակայն, ընդարձակվել են թեմայի
շրջանակները, խորացել ընդհանրացում-
ները:

«Համանվագ» պոեմում, ինչպես նա-
խորդում, հստակորեն գծված որն է գործո-
ղություն չկա, եւ սյուժետային կառուցվածքի
համար իհիմք են ծառայում քնարական
հերոսի մտորումները իր լեռնաշխարհի
անցած՝ արհավիրքներով լի բազմադարյան
ճանապարհի մասին: Մտովի իրար կամ-
րջելով անցյալն ու ներկան՝ բանաստեղծը
փորձում է գտնել հայրենի նրկրի հավերժու-
թյան, մայր ժողովրդի գոյության, կենսու-
նակության նախապայմանը, որն, ըստ
հեղինակի, թաքնված է հայրց աեկոտրում,
անմեռ ոգու մեջ, ազգային-հոգեմոր արժեք-
ներում.

Գրեր կան հողին,
Որոնք չեն ջնջվել անգամ այն պահին,
Երբ արնոտվել են մեր իսկ արյունով,
Որոնք չեն ջնջվել ոչ մի ժամանակ,
որովհետեւ մեր քարերն էլ գիր են,
որովհետեւ մեր ջրերն էլ գիր են,
որովհետեւ մեր ծառերն էլ գիր են
եւ անգիր գիտեն դարձ դալարման,
վերահառնումի,
վերածաղկումի,
վերածննդի...

«Համանվագ»-ի համար բնորոշ է հետևյալ ուժեղ երկտողը, որը թնափոր խոսքի արժեք է ստանում.

Հնարավոր չէ ինձ հաղթել նրբեր,
Եվ դա չզգալն է պարտությունը հենց:

«Երամականչ» պոեմի հերոսը՝ հարաքի Արշակը, իրական անձնավորություն է, որի կերպարը հեղինակը գծել է մի առանձին գուրգուրանքով, նրան օժտելով մեր ժողովրդի բնավորությանը հատուկ լավագույն գծերով: Արշակը մեկն է նրանցից, ովքեր սեփական մարչկի վրա զգացել են քսաներորդ դարասկզբին Հային փճակված ողջ սարսափները՝ ավեր, արյուն, գաղթ, ետրազատներն ու հայրենի տան կորուստ... Այդ ամենը, սակայն, չեն կարողացել նրանից խլել ապրելու, գոյատևելու տենչը: Նրան այլ բան չէր մնում, քան ապրելով վրձ լուծել մեր դարավեր թշնամուճ՝ իր ողջ կյանքում կրճրի տակ անթելված պահելով մի նիկորեական փափագ, մի սրբատուրբ ուխտ.

Դավիթ-Բեկի ձին հեծնում ու գնամ,
Գտնեմ մեր կորած տան-դռան ճամփան...

1992 թվականի գարնանը վերջապես ի կատար է ածվում այդ բաղձանքը. հայոց Շուշիի հետ մեկտեղ գերությունից փրկվում է անձն Հարություն, ինչը, ավաղ, չառնալով ծնունդին: Պոեմը ընթերցողի մեջ մի ազնիվ հավատ է ներշնչում՝ այն, որ մի օր էլ Տիրոջ Աջի գործությամբ ու օրհնությամբ պիտի բացվի մեր կորսված մյուս շենքերն ու քաղաքները տանող ճամփաները...

Մեզ պարտադրված Արցախյան պատերազմի մասին շատերն են գրել՝ թե արձակ, թե չափածո: Եվ բոլոր հեղինակները առավել կամ նվազ եզրողությամբ ձգտել են տալ հաղթանակած ժողովրդի հերոսական պաթոսը, ու գրեթե մոռացվել կամ անտեսվել է պատերազմի իսկական դեմքը, նրա թողած կործանարար հետքը՝ մարդկանց ճակատագրների վրա: Այս առումով առանձնանում է Վ.Հակոբյանի «Գողգոթա» պոեմը կամ՝ տեսիլ-նովելը, որը սիրո, ցավի, կորստի, նվիրումի մի իսկական համաձուլվածք լինելով հանգեցրած, հերոսապատում է միաժամանակ: Ցնցող են իրար հաջորդող տեսիլները, դաժան, բայց և ճշմարիտ՝ զինվորի այրու կրակված հոգու անդրադարձները. «Հայր չի մեռնում: Երեկ մենք, որպես ժողովուրդ, միակեն ենք, որ չենք մեռնում խաղաղ տարիքն առած, բնական մահով: Մենք

նահատակվում ենք, մենք զոհվում ենք... Անցնում ենք սրբերի շարքը, և դրանով իսկ, սրբանում է մեր հողը: Դրանից է, որ հայոց հողի վրա ծաղիկները քաղցր են լինում ու չթառամող՝ որպես սերը նահատակների»...

«Մաշտոցն Ամարասում» պոեմը մի հաջողված փորձ է գեղարվեստորեն վերարտադրելու և իմաստավորելու ամենամեծ Հայի Հայոց Արևելից կողմանց գործունեությունը, որը փաստորեն դուրս էր մնացել հայ գրողների տեսադաշտից: Ինչպես ավանդություն է հուշում, Մեսրոպ Մաշտոցն առաջին դպրանոթից մեկը հիմնել է Ամարասում, և ահա այս ժյառ փաստը առաջը դարձնելով, միաժամանակ իր ստեղծագործության մեջ բնակեցնելով ուրիշ այլ պատմական դեմքերի (Վարդան Մամիկոնյան և այլք), Հակոբյանը շնչում է այն միտքը, որ հոգեւոր ու ֆիզիկական ուժի միասնությամբ միայն կարելի էր դիմակայել այն բազում արհավիրքներին, որ հայ ժողովուրդը հանդիպել է իր նրկարամյա ճանապարհին.

Ոչ միայն սուրը,
այլ նաեւ գիրը
պետք է վահանով մտնի ասպարեզ
եւ պիտի պահել զուգակշռություն:

Բանաստեղծը ոչ առանց օրինական հպարտության՝ փաստում է, որ Մ. Մաշտոցի եւ Վ. Մամիկոնյանի հիշատակը անմեւ է մնացել մեր ժողովրդի սրտում, և որ նրանց քաջազնական ոգու վերադարձն էր Արցախյան համազգային շարժումը, որի շնորհիվ ծնկած վիճակից բարձրացավ ազգը հայոց: Ուշագրավ է պոեմի ավարտը.

Ժողովուրդը, որ տառեր է գրում
անգամ իր թրին,
Աշխարհում նրան հաղթող չի լինի,
Առավել եւս՝
Ժողովուրդը այդ չի մեա գերի:

Մեր խնդրից դուրս է այս, ինչպես եւ մյուս պոեմների մանրամասն վերլուծությունը,² կկամենայինք սակայն ընդգծել, որ հանձինս Վարդան Հակոբյանի «Մաշտոցն Ամարասում» պոեմի՝ հայոց մաշտոցապատումը հարստացել է մի նոր էջով:

Խոսելով Հակոբյանի ստեղծագործությունների մասին, Ս.Սարինյանը իրավացիորեն նշում է, որ առ այսօր հայոց արցախապատումի գեղարվեստական չգերազանցված նմուշներն են մնում նրա «Տաճարն Աստծո» վիպերը եւ «Քրիստոսի

ծաղիկներ» ասքը¹։ Այս կտավներում նույն-
պես շարունակելով որոնումները՝ գտնելու
համար պատմական ու քաղաքական այն
կարևոր առնչությունները, շնորհիվ որոնց
կանգուն է մնացել Արցախատունը, հե-
ղինակը նոր գույներով է հյուսում հայ մարդու
նեղություն ու ֆիզիկական մաքառումների
առասպելը, նոր կոդմերով բացում հայրենիքի
կերպարը։ Հակոբյանի պետական մտածո-
ությունը կարծես չի տեղավորվում ավան-
դական ձևերի ու հանգների մեջ։ Ներսում
կուտակումներ տվող նյութը, չհանդուրժելով
չափ ու սահման, ինքնաբերալս հորդում է՝
ստեղծելով մի ուրույն պատումառձ, չափա-
ծոյի նւ արձակի մի յուրօրինակ սինթեզ։
Բանաստեղծը զարմանալի հմտությամբ
իրար է շաղկապում հին ու նոր ժամանակ-
ները, տասնյակ ու տասնյակ հնօրյա ու
մերօրյա դեպքեր ու դեմքեր, տեղանուններ,
հիշատակարաններ, որոնց միջոցով էլ
«հայտնաբերում է» պատմական ճշմարտու-
թյունը։

Եթե «Քրիստոսի ծաղիկներ» նրկի
հիմքում ընկած են նարօրյա իրադարձու-
թյուններ, կոնկրետ՝ արցախահայության
ազգային-ազատագրական պայքարը, որն, ի
դեպ, տրված է իր ողջ մերկությանմբ, այսինքն՝
թե լուսավոր ու թե ոչ լուսավոր հետագծով
հանդերձ, «Տաճարն Աստծո»-ն իր մեջ
խտացնում է Արցախ հայաշխարհի դուրա-
գնական պատմությունը և իր կառուցվածքով
ու գաղափարական բովանդակությամբ ինչ-
ինչ աղերսներ ունի մեր ազգային էպոսի հետ։
Պոեմում հեղինակին ուղեկցում է ինչպես
պատմական ճշմարտությունը, այնպես էլ
պատմության գզացողությունը։ Անցյալն,
այո, չափի մոռանալ, ժողովրդին անհնար է
գրկել հիշողությունից, ընդամին, անցյալից
պիտի կարողանալ անհրաժեշտ դասեր
քաղել ապագայի համար։

Անցյալն, այո, պիտի ապրել
ու վերապրել,
բայց ներկայի հաշվին՝ նրբեր,
այլապես մենք կկորցնենք,
ծեքից կտանք և ապագան։

Մենք այն կարծիքին ենք, որ վարդան
Հակոբյանի ստեղծագործությունն, իրավամբ,
իր ուրույն տեղն ունի ժամանակակից հայ
պոեզիայում, հետևաբար՝ այն արժանի է
գրականագիտական լուրջ ուսումնասիրության։

Ամփոփում

Վ. Հակոբյանը ստեղծել է բարձրարժեք
բանաստեղծություններ և պոեմներ, որոնք
հարստացնում են ոչ միայն Արցախի գրական
օջախի հունձը, այլև իրենց նպաստն են բերում
արդի հայ պոեզիայի զարգացմանը։ Մեր
պոեզիայում Վ. Հակոբյանը գրավել է իր տեղը
ասելիքի և ասելածի թարմությամբ, գաղա-
փարական խորությամբ, գեղարվեստական հնա-
րանքների ինքնատիպությամբ։ Նա յուրօրին է
ընկալում և մեկնաբանում այս կամ այն նրևայթը,
կատարում հետաքրքիր ընդհանրացումներ,
ձգտում ավելի մոտենալ ներկա օրերին, բռնել
ժամանակի զարկերակը։ Հայրենիքի մասին լինի
նրա նրզը, բնության, թե՛ սիրտ, նա որոնումների
մեջ է և չի բավարարվում ձեռք բերածով,
նգրակացնելով, թե «բանաստեղծությունը, որի
համար ծնվել է մարդը, դեռ ուշանում է»։ Այս
պահանջը կրկին ու կրկին հաստատում է, որ
ասպարեզի վրա է թեկնուզ արդեն ծանալանձ,
բայց անդադար դնալ արվեստի բարձունքները
ձգտող իսկական, ճշմարիտ բանաստեղծը։

Резюме

Вардан Акобян из писателей, создавших
высокохудожественные стихотворения и поэмы,
которые вносят свою лепту в развитие современной
армянской поэзии. В армянскую поэзию
В.Акобян привнес в свое видение миру, идейную
глубину, художественной манеры. Он по своему
воспринимает то или иное явление, объясняет его,
делает своеобразные обобщения, стремится быть
еще ближе к сегодняшнему дню, чувствует пульс
времени. Будь его песня о родине, природе и любви,
он в постоянных поисках и не удовлетворяется
достигнутым, подчеркивая, что "поэзия, для кото-
рой родился человек, пока опаздывает". Это тре-
бование еще и еще раз подтверждает мысль, что,
независимо от его признанности как поэта, он посто-
янно стремится к высотам поэтического искусства.

Գրականություն

1. Ժան Անդրյան. «Մեր գրական օջախը», Ե., 1979 թ., էջ 130։
2. Նշված պոեմի եւ առեասարակ Վ. Հակոբյանի պոեզիայի մասին տես՝ Ս. Խաչյան. «Յավի եւ սիրտ պոեզիա», Մտ., 1991 թ.։
3. Տես՝ Վ. Հակոբյան. «Անդրադարձի տեսիլներ», Ե., 2002 թ., էջ 705։

ԱՐՑՄԽԸ ՊԼԱՏՈՆ ԶՈՒԲՈՎԻ «ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԵՏԸ» ՎԵՊՈՒՄ (ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱԶԱՐԻ (ՅԱՆ) ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՐՊԱՐԸ)

Զ. Վ. Առաքելյան-Քալայան

Գրականություն և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Հոդվածում՝ Պլատոն Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպի սյուժեի և կերպարների համակարգում, առանձնադիտված է մեկի Շահնազար(յան)ի կերպարը

Ներմենևիցի եւ արսեղոգիական հոլովոյթներում քննելով հայ գաղափարաբանության բարդույթը, դիտարկելով հայոց պետականության եւ պետական գիտակցության վերաբերյալ յուր հայեցումները Ս. Մարքիսյանը նկատում է մի կարծւոր հաճամանք. «...Դարեր շարունակ գրկված ենք եղել միասնական կենտրոնացված ազգային պետականությունից, սակայն մեր պետության դարերը մշտապես կապակցված են եղել ինքնիշխան միավորներով, որոնք կարծես արահայտում էին պետականության հույզ: Այս տեսակետից բացառիկ արժեք է ներկայացնում հատկապես Արցախի միջրդայինների պատմությունը...»:

... Արցախի միջրդայիններ ...

Երևույթ, որ թերևս հայոց ազատատենչ, տիեզերական ոգու, երբեմնի անկասկածաբան ողիսականի մի փայլուն էջն է ներկայացնում, որպես հայի արցախյան կերպի սուբստանցի հաստատում...

Արցախի միջրդայիններ... Հայկական

անկախ պետականության վերջին մոհիկաններ... պատմության փիլիսոփայության դառ ապրկազմ...

1881թ. ձմեռնային ճանապարհորդությունը, որի ընթացքում Րաֆֆին կըրգացայր Գանձակի, Սիսիանի, Բարգյուշատի, Չախնուրի, Ղափանի, Մուրիի, Օրդուբադի, Հին - Նախիջևանի ու հատկապես Ղարաբաղի, Սյունյաց գավառները, ստահոգված էր ուսումնասիրել Արցախի միջրդային ժամանակների պատմությունը: «Երկու ամիս Արգվանից եւ Սյունյաց աշխարհում» ուղեգրությունում ամփոփելով յուր տպավորությունները Րաֆֆին ուղղակի նշում է յուր պատմա-գեղարվեստական, գրողական նպատակը՝ «գլխավոր նպատակներից մեկը»՝ «հայոց հին միջրդայինների մասին պատմական տեղեկություններ հավաքելը»:

Վիպասանը հայտնի «Հատաբաբան»-ում, ավելի է հատակցեցում միտքը՝ Պատմական վիպասանին նյութ է մատակարարում ինքը պատմությունը եւ այն հիշատակարանները, որ պահել են իրանց մեջ անցյալի հիշատակարանները եւ ավանդել են ապագա սերնդին»:

Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը»

թարգմանելուց նա խոսում է յուր նպատակի շուրջ... «Ժամագրանցել հայ հասարակությանը այդ գեղեցիկ աշխատության եետ, որի նիսթը առնված լինելով Ղարաբաղի միջքների կենսաբից, հարկել, մեզ, հայերիս համար, պետք է շատ հետաքրքիր լինի...» Անմիջանդություն ու ներքին երկպառակությունները մահացու վերջեր ընդունելով հայկական միջրդական իշխանությունների անկման ժամանակ, Զուբով հնդի-նակը ընդհանրացնում է, որպես երկի գլխավոր գեղարվեստական, պատմական, փիլիսոփայական նպատակ ընդունելով հետևյալը՝ Վարանդայի մեկի Շահնազարյանի խորհրդածություններում. «Մենք, միայն Ղարաբաղի լեռնական մեկիքներս, պահպանեցինք մեր անկախությունը... եւ դա միայն նրանով, որ խառնալի բոլոր հինգ մեկիքները միացած էին բարեկամության եւ արմատ ամուր դաշնակցությունով: Նրանց յաջորդները հետեւեցին նախորդների օրինակին, եւ մեր հայրենիքի անկախությունը պահպանվեցաւ», այս դիտարկից Րաֆֆին եզրահանգում է. «Յոյց տալ դրանց վնասակարար հետեւանքները, և կացուցանում է «Ղարաբաղի աստղագետը» գլխավոր նպատակը»:

Պ. Զուբովի վեպի պատմական ժամանակների ամսիցական շարունակությունը համոզիսացող էր Արցախի «Վերք Հայաստանի»-ն եւս (հանձնիս մեծ լուսավորիչ, դեմոկրատ Խ.Արզումանի) ունի իր գեղարվեստական ծրագիրը և նպատակը գլխավոր հերոսը Աղասին, բացում է գրողի 30 տարվա փակ բնրանը... Արցախը շատ և շատ արժեքների հետ նկատում է. «Ով չի՝ ուղի լսիլ» թե մեր, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, գալվակը, մահը, կեփը ի՞նչ գատ են...»:

Անշուշտ, մեծ հայրենասերը նախանձախնդիր կերպով վնասում մեջիցնաստավորում է թվարկված արժեքները...

Հիշենք, Արցախը եւս անկախության ոգին ինքնիշխանության, պետականության բարձրակետ ընդունելով, վեպի էջերում օրինակ բնրելով հիշեցնում էր հայկական միջրդայինները, նրանց նրեւելի առաջնորդներին...

Հիշալի, պատմության փիլիսոփայության կարգն ուսուցանող է, եւ սկսած Պ.Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետից», ապա, աստիճանական

կարգով, Բաֆֆու «մասնաայի մեկիությունները»։ Մ. Բարխուդարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ից, Լեոյի «Մեկիքի աղջիկը» պատմական վեպից, մեր ժամանակներում Գր. Հիգակսի «Արցախիցիներ» վեպից, Վ.Օլյանի «Ղարաբաղի արքիթի» վեպից, ապա նաև Բակուր Կարապետյանի «Կարյուր տարվա մեծությունը» պատմական ուսումնասիրությունից, ուր հեղինակը փորձում է Բաֆֆու հետքերով ճանապարհորդելով 1-2 արյա հետախույզությունից վերականգնագրել Արցախյան (ու ոչ միայն), հայոց աշխարհի մեկիությունների վարքագրությունը, (նաև Բակուրի «Ուրի» քերականագրքը» նրկից և այլն) եզրահանգում ենք, այս հեղինակները նրկից վերինդրել և նպատակ են ընդունել դարերի հետախույզությունից վեր հանել հայոց պետականությանը մեկիքի մոտիվների արգելադրում մեկիությունների, բարոյական, քաղաքական վարքատիպերը և ցույց տալ նախնիների կատարած հերոսական առաքելությունը, նրանց հետնորդների անմիաբանության հետևանքով ստեղծված ծանր վիճակը, որոնք նախնիների ուղուց շեղվելով դարձան հայոց պետականության ձկնջնու վրթից շուտվեր կտրող թույլ օղակներ...

Մեծ ֆրանսիացին՝ Հյուգոյիտ Տենը, քրենիով գրողի գլխավոր խնդրի բարդությունը, իրավ, այսպիսի դրույթ է նշում։ «Գրողի գլխավոր խնդիրը կերպարի հոգիների պատկերումն է»⁶։ «Արևիկ, Ջուրով ստեղծել և հետևել է «կենդանի հոգիներ պատկերելու» սկզբունքին...

Մինչ «Ղարաբաղի ստուգագետը» վեպի կերպարների համակարգը ներկայացնելը, փորձեցինք ցույց տալ հեղինակի գլխավոր նպատակը՝ հարաբերության մեջ առնելով այլ հեղինակների, այլ գրողներ նա, այժմ քննենք նրկի գլխավոր գաղափարը, որ հոգացել է, այսինքն ցույց տանք նրա էական հատկանիշը... Սա այն վիճակն է՝ քննվող նյութի առաջը, որից բխում են նրկի մեացած բոլոր հատկությունները...

Իրիզոր Արծրունյան ազգասիրության ասպնկտը այսպես է մեկնաբանում. «Ազգասիրությունը այնպիսի գագաթն է, որով մարդը պարտավորվում է «օգտավետ» լինել յուր հասարակությանը... ազգին»⁷։ Դիտարկենք Ջուրովի հերոսների քննակարգը, պարզաբանենք, արդո՞ք, նրանք նույնքան փորձ են անում լինելու ազգասեր, և՛ արդյո՞ք, տնայն ուրույթով հեղինակին հաջողվե՞լ է պատկերել «կենդանի հոգիներ»...

Մինչ կերպարների քննական համակարգը շարադրելը, նենք Մարիյանի դիտույթը «1882»։ Բաֆֆին թարգմանում է ռուս հեղինակ Պ. Ջուրովի «Ղարաբաղի ստուգագետը»

վեպը։ Սա հիացմունքով է խոսում վեպի մասին, որը արտացոլում է Ղարաբաղի հայերի նահապետական կենցաղը, ազատասիրական ոգին և այն նրկապատկերումները, որոնք ջլատում են մեկիքների միասնությունը և յուր իսկ հարված հասցնում նրանց հզորությանն ու անկախությանը...»⁸։

Դե ինչ, պատմական նրկությունների ներքին բարդություն, նրա օրինաչափությունների ու օրենքների դրոպատոմաների քննությանը զուգահեռ դիտարկենք վեպի կերպարների համակարգը, որին անդրադարձել ենք մասնակիորեն նաև պոեմի համակարգի քննությանը գուգահեռ...

Մեկիք Շահնագարյան՝ Վարանդայի տիրապետող և վեպի տիպական համակարգի կենտրոնական հերոսը, պատմականորեն Ղարաբաղի Վարանդայի մեկիքության հերոսական այր Կուսինի որդի Շահնագար II, որը մի գիշերվա մեջ կոտորեց ավագույն ունեցող մեկիք «Նվախիկ» նորդը, և նրա գերդաստանը, որից մի մանուկի փախցրին խաչենի մեկիքություն, պապի հովանավորությամբ հասցնելով... Ջուրովի «Ղարաբաղի ստուգագետ»-ում չի նշված այս մասին։ Նշանակում է պատմական և վիպական փաստերը այս կարգում չեն հարաբերվում..., ինչպես նկատում ենք...

Վեպի առաջին մասից Ջուրովի քննմամբ մեկիքի հզորության բարդություն է ցուցված...

Մեկիք Շահնագարյանի աթոռանիստը պատմականորեն 1500-ամյա հնությանը Ալիտարանդն է, որը ներկայացված է որպես Չահախյ ընդ...

Շահնագարյանը յուր մեկիքական հզորությամբ հանդիմ, որ ներկայացվում է վիպական շրջափուլերում, առաջին իսկ պահից ցուցվում է որպես մի տիպ, որը անկարող է յուրովի, ինքն իրեն մշակել, ծանր ու թեթև անել որդակի գաղափարներ ու գործել անկախ գիտակցությամբ... Ամբողջ վեպի ընթացքում բնավորության այս գիծը անփոփոխ է նրա մոտ, և իր ներկայությամբ անցումները կերպարային վերիվերվումներ է ունենում։ Դա հեղինակի գրողական ոգի կանխատեսված ելադրույթ հանգամանքներից է, ցավալի է, բայց կերպարին պատմական կոլորիտ ստեղծելու ցուցվող միտում։ Գրողը ստեղծում է վիպական բարդ պահներ, հնարանքներ, և ընթերցողը հետամուտ է դիմաքրի գարգացման անցումներում գտնել յուր պատասխանները։ Դրանք Ջուրովի արագույն չի բացում...

Ջուրովի մեկիքի տիպային անցումներում նրբնամակի, ճիշտ դատողությունների է գնում իր իսկ հերոսի ներքին քննությամբ. օտարածին, օտարաշուրթ ամեն ինչ սաբանցուցիչ է ուրույն խառնվածք ունեցող, մակառարկի տվյալ դժվար

րագույն ժամանակի մեջ գտնվող հայկական մե-
լիքների, իշխանների համար, բայց որքան էլ դա-
ռ, պարարտորսը իրական է նույնքան, որքան որ
Հասանք մելիք Շահնազարյանի գուշակն է:
«Ահա՛ ինչ է նշանակում պարսիկների ազդե-
ցությունը, որը խիստ զգալի է դարձել Ղարաբաղի
վրա... Բրիտանացի լինելով հանդերձ, հաստատում
ենք նախասահմանություն... Այժմ մենք մեծ
չափով մասնավորապես նախապաշարքունիքների
ենք ընդունել և համարեա կէս մասնավորապես
ենք դարձել: Դրանով պարսիկները և թուրքերը
հայոց ամբողջ թագաւորութիւնը կարողացան
բաժանել իրենց մէջ: Մենք, հայոց մելիքներս,
միայն մնացել ենք անկախ մեր լծների մէջ: Այդ
խիստ ցաւալի բան է: Միշտ կորստաւթեր է լինում
այն թուլութիւնը, երբ մի ժողովուրդ ընդունում է սո-
վորութիւններ օտարներից»:

Թերևս, մելիք Շահնազարյանը, որ
ստանձնել էր նորոր որդու խնամակալությունը,
պառթելաց Ջուշուղի համառությունից.

-Ստիպել ինձ ներքնագանց լինել,
յալիտենա կտացնել ինձ կամայալի բոլոր
մէլիքների հետ,- այդ բոլորը քո աչքում ոչինչ բան
է նրեմլու,- պառթելաց մելիքը Ջուշուղի
անորոշության դնմ:

Մելիք Շահնազարյանի համար հաճելի է
զգալ, որ յուր նախնեաց արիությունը ժառանգել է
նաև Ջուշուղը.

«Ես մեծ բաւականությամբ եմ տեսնում,
սիրելի Ջուշուղ, որ հերոսների արիւնը վազում է
քո նրակների մէջ...»¹⁰

Ուրեմն, եթե հարկ պահանջվի, Ջուշուղը
կարող է նաև ձեռք բերել կլասիցիստական հերո-
սին հատուկ զօր, քանզի նա ունի նախնիներից
եկող հերոսականություն. կամայալանորեն
առաջադիմականացած պապը՝ մելիք Հյուսիսինը,
հորաքոյրը՝ Գայանեն, տատը՝ Աննա խաչունը,
նրա եղբայրը՝ մելիք Ավանը, բոլորեցյան՝ հայ-
րենիքի նվիրյալներ էին...

Ջուշուղը հաստատամիտ է, բայց... փի-
լիսոփայում է հորեղբայր Շահնազարյանը, այն
մելիքը, որի ավանդական հոգեբանությամբ՝ մեծ
արշաւահանություն կլինի, եթե տարիներ առաջ
տված նրդումը (Ջուշուղի համար հարս բերել
Թալիշի մելիքի աղջկան) չկատարի...

...Իսրաբանչիւր մարդ պետք է յարմարվի
հանգամանքների հետ,- իրոք, պատմականորեն
մելիք Շահնազարի հարվածները եղավ հանգա-
մանքների, հայրենիքի շահը ներկորդական
պլան մղվեց և մելիքներին հարվածելու համար
դաշնակցեց Փանանի հետ..., Ղարաբաղի ճակա-
տագրի համար դառնալով մեծ պատուհաս,- իսկ
վիպական համակարգում նրա խաքները այլ,
լնդիանորից օտարման շերտերով չեն հնչում:

- Երկպառակությունը և ներքին կռիվները
ոչնչացրին հայոց թագաւորութիւնը, որ մի ժամա-
նակ ծաղկած էր և կանգնած էր խիստ նշանաւոր
աստիճանի վրա՝ հին թագաւորութիւնների շար-
քում...,

-Արդ, ինչու հայոց այրերը չկարողացան
այս գեղի ազգածին պոռնեցիկը չկողմնել, վառ
պահելով ցեղի գաղափարական բարձրանելու
արիության ավանդույթը, քանզի, եթե արարվեց
հրաշակները, աստվածային բարձունքների տն-
գերական անժիրների հասալ ոգնեղն կայծ-
կտումներ ամփոփող ազգի հինգերորդ ավանա-
րանը՝ մշակույթը, հաճախակի զենք դառնալով
առաւ, պետք է հզոր վահագնից եկող արիությունը
աստվածային գայրույթը պահել, պահպանել ընդ-
դն թշնամեաց... Բայց, երբ հայր կարողանում էր
առաւիլին իր իմաստությանը, բնագոյն, ուժին,
հերոսությանը, քաղաքասիրությանը, ապա զորեղ
էր, գորեղ՝ հզորների մեջ, հզորների շարքում...
աստվածաստեղծ... «մենք պետք է դիմագրավենք
ճակատագրական աղետը, գաղափարորեն կրքեր
ցնդահանորդության դավանանքը...»,- դիմում է
Մարինայն արժանավերելով հայի միակ ճիշտ
դիմադիր, ցեղածին կերպը...

- Մենք, միայն,- շարունակում է վա-
րանդայի մելիքը,- Ղարաբաղի լեռնական մե-
լիքներս, պահպանեցինք մեր անկախությունը: Մեր
նախնեաց քաջագործությունները յարգված էին
մինչև անգամ Շահ - Ալեքս մեծից,- սրանք ճշմա-
րություններ են փաստացի, պատմականորեն հա-
րաբերվող բարոյալի, որին հանդիպում ենք հիշա-
տակարաններում, մատենագիրներին՝ Առ. Դավիթ-
ժեցու, Զ. Մարկամկազի, Գ. Դարանազու և այլոց
մոտ, քրոնիկներում, օտար աղբյուրներում...,- նա՛
Շահ-Ալեքսը, վարարողայի, Գիւլիստանի, Թալիշի
(այս սխալ դրոյթը՝ Թալիշը և Գուլիստանը նույն
աշխարհագրական սուբյեկտներն են, մենք քննել
ենք այսօրին համակարգում) և խառնային մնացած
մէլիքների անկի գերադասեց, քան ապա ժամա-
նակ Հայաստանը կառավարող հայոց միս իշ-
խանական տոհմերի ներկայացուցիչներն: Նա
թողւ էրուց մեզ մնալ անմատչելի, և շնորհեց
«մէլիք» - (թագաւոր), նշանաւոր կոչումը, որը մենք
այժմ կրում ենք,- հետաքրքիր հեղինակային
հայեցումների է մակնկում Ջուշուղը, այս քաջաշիկ
կարևոր պատմական ճշմարտությունները տեղա-
դրելով վիպական մի այսպիսի տիպիկ կերպա-
րային որակումներում, ինչպիսին է մելիք Շահ-
նազարյանը, թերևս այս դիտանցքը ունի հեղի-
նակային, յուր փիլիսոփայական հանգումներին
բնեւորող նպատակային կշռույթ... Այսպես դա-
տարը թերևս շատ զգվարթությամբ պիտի այլ հոգե-
բանական անցումի հանգի՝ ընդհուպ օտարման
շերտեր կրելով յուր հասարակական ու մասնավոր
ըմբռումներում, ...հնրոսի՝ մելիքի, հասար ևս

ննդկայի համամատույցությամբ պարադոքսալ է անց-
յալից նկող ընտրանքը. բայց ինչով մեր նախնիքը
կարողացան այնպես յաջողությամբ պատե-
րազմել այդ մեծ թագաւորի դէմ...» սա, սիւս-
մանակ, Ջուլյոյին ապացուցող կշռոյթի հա-
ջորդ նրանն է՝ մենք պետք է արյունով միանանք,
որ լմբենք մեր հաստատականութիւնը ընդհա-
նուրի հանդեպ. Միայն նրանով, որ խաւնայի
բոլոր հինգ մէլիքները միացած էին բարեկամու-
թեան և արյամ ամուր դաշնակցութեամբ: - Այս
տիպի, և ընդհանրապէս, մելիքական իշխանու-
թյունների բարոյական, սոցիալական, հոգեբա-
նական, տոհմային ննդքին որակների սուբստանց
են երևակում այս հիւները, այսպիսին է, իրոք,
պատկերը, որի հաջորդ միջանդիմի մասին խոսք
չի ատվում, ինչ եթե այս մելիքների հարաբերու-
թյուններում բացակայում են արյունակցական
կապերը, ապա պետք է մոռացվի՝ հայրենա-
սիրոյթյան, հայրենիքի փրկութեան կատեգորի-
ան. նրանց յաջորդները հետմովէին նախորդների
օրինակին և մեր հայրենիքի անկախութիւնը
պահպանվեցաւ...»- ահա մտահանգումը, որից
անդին ընտն ցուցում չունի այս տիպը, հնդկականը,
գտնում է, որ եթե այս չափանիշով գնահատեն
հայոց արցախական հատվածի մելիքների ամ-
բողջոյթները, թերևս, այս աշխարհագրական տա-
րածքում չհայտնվիր այնպիսի բախտախնդիրը,
ինչպիսին Փանահն էր և նրա նմանները...

Վերջապէս, կային ընտրագոյններ՝ ազատու-
թյանն ու հայրենիքի փրկութեանը որդեգրվածներ,
ատկետական դաժանութեամբ ուխտալներ,բայց...

Ջուլյով, իրոք, բարոյութամբ հանդերձ, մե-
լիք Շահնագարյանին դիտում է որպէս պետա-
կան իշխանական դասի մի անձնավորութիւն,
որի համար փոյթ չէ մելիքութիւնների միջև
եղած սուր վեճերը, տարածայնութիւնները:
Անշուշտ, Ջուլովը գիտեր պատմական մելիք
Շահնագարի տիպը, նրա ներպատասխանու-
թյան պատճառով մելիքական տների միջև ծա-
գած արյունահեղ ընդհարումները և... գուցէ խո-
հեմութիւնը է համարում, որ մելիքները այդքան
սուր չփորձեն պատժել մելիք Շահնագար-
յանին, առաջնային շահ ընդունին հայրենիքի
անդորրութիւնը... այո՛, հոգեբանական նման
անցումներով է ցանկանում վիպական ղեպքին
ընթացք տալ, սա Ջուլովի ընկալած պատմու-
թյան փիլիսոփայութիւնն է, չպետք է արյունը
արյունով մարդն, եթե խոսքը վերաբերում է
հայրենիքի բարօրութեանը, իսկ մնորդա քնա-
բանը լիիլիւն է և ներույթը գաղափարախո-
սութեան տանող ճանապարհը՝ ցուցող. «Մեր
ողբերգութեան գիտակցումը ցնդի ոգու ձգտումն
է՝ Միաջալ և Անկախ հայրենիքի ստեղծ-
ման...»¹¹: Մելիք Շահնագարյանը, որ պատմա-
կանորեն իշխանատնէ չէ, ինքնահա-

վան,ամբարտաւան, հարազատի արյուն թափող՝
ավագ մելիքութիւնը ստանալու համար, օտարին
գործակից է, մելիքների ամբողջութիւնը ջլատող:
Ջուլովի պատմավեպում նա ցալով է ընկալում
դնաքերի հնարավոր բարդացումները,նրանից
առաջացող վեճերը,դրանց հնետող արյունահեղու-
թյունները «Մեացած մէլիքները ստիպված կը
լինեն բռնել»՝ ոմանք մեր, ոմանք նրա /Թալիշի
մելիք/կողմը-շարունակում է համոզել Ջուլյոյին
մելիք Շահնագարյանը,- և Լարաբաղը կը դաշնա-
կերպին արյունահեղութեան ամբողջի մի հանդի-
սարան...»¹²:

Ամփոփում

*XIX դարի ռուս գրականութեան և մշակութային
նշանաւոր գործիչ Պլատոն Ջուլովի «Լարաբաղի
աստղագետը» պատմավեպը մեկնված է ար-
մըրաբանական և յայն պատմաբանասիրական ու
տնտեսական յույսի տակ, պատմական 1750-
1826-ական թթ. և 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական
պատերազմի ընդգրկումով:*

*Ռուսմասիրութիւնը կատարված է պո-
ետի ու կերպարների համակարգի համադրական ու
հակադրական բարդոյթի քննութեամբ, որի
առանձնաշիտված օղակներից է մելիք Շահնա-
գարյանի կերպարի վերահանումը:*

Резюме

*Роман известного писателя и деятеля
русской культуры XIX века Платона Зубова «
Карабахский астролог»» разячен и оценен в
историческом и филологическом аспекте в связи с
событиями русско-персидской войны 1826 - 1828гг.*

*Вромане изображены исторические со-
бытия 1750-1828гг.*

*Исследование проведено в рамках сю-
жетно-образной и сравнительно-противо-
поставительных аспектах, причем одним из
важных является анализ образа главного героя
романа Мелиха Шахназара.*

Ծանոթագրութիւններ

- 1.Մարիյանա Ս.,Հայկական գաղափարաբա-
նութիւն, Ե. 1998, էջ 284 :
2. « Լուսն », 1896, գիրք Ա, էջ 103 :
- 3.Դափնի, Հայ քննադատութեան քրնատմատիա, հ.2,
էջ 95:
4. Ջուլով Պ., էջ 1:
5. Արուսյան Խ, ԵՃԻ. հ. 3, էջ 2:
6. Տնն Հ., Գեղարվեստի փիլիսոփայութիւնը, էջ 9:
- 7.Գր. Արքունի, Իդեալիստներ, Հայ գրական
քննադատութեան քրնատմատիա, հ. 2, էջ 111:
8. Սարգիսյան Ս., Դափնի, էջ 211:
9. Ջուլով Պ., «Լարաբաղի աստղագետը», էջ 3,4,8:
- 10.Ջուլով Պ., էջ 12-13:
- 11.Մարիյանա Ս., Հայ գաղափարաբանութիւն, էջ
132:
12. Ջուլով Պ., էջ 16:

«ՄՈՏԵՑԻՐ ԵՐԱՆ. ԻՆՁԸ ԽՈՍՔԻ ՄԵՋ ԶԷ...»

Հ. Գ. Մուսայելյան

Գրականության և ժուրնալիստիկայի ամբիոն

Մոյն ուսումնասիրությունը նպատակադրված է արդի հայ բանաստեղծության գարգացման մի քանի առանձնահատկությունների բացահայտմանը: Իրականության գեղարվեստական յուրացման համապատկերի վրա ըննության են առնված ժամանակակից հայ պոեզիայի առաջատար դեմքերից մեկի՝ Արտեմ Հարությունյանի ստեղծագործության հիմնական դրույթները, որոնք առիթ են տալիս փորձադիտարկելու պոետական արվեստի օրինաչափությունները:

Մերօրյա իրականությունն այնքան խառն ու բազմազան է, որ գեղագիտական ընդգրկումների համար ուսումնասիրության օջևկետները ներքեմն դառնում են խիստ պայմանական: Գեղարվեստի սահմանների ընդլայնման ու նորացման նպատակով ժամանակաշրջանի ղեկավարումը դեռևս չի կարող լինել պոեզիայի գարգացման հիմնական նախապայման: Կարևոր է հաշվի առնել, որ իրադարձային պահի արժևորումը տակավին քիչ բան է ասում բանարվեստի իրական կոչման մասին: Եվ նթն վերօրյա անհատի հոգևոր պահանջները փոխվում են, ապա նրանց գուգահեռ արդի բանաստեղծությունը պետք է հետամուտ լինի նրևայնի ոչ թե տիպաբանական և կամ ձևաչափային փոփոխությունների, այլ նրա միջուկի բացահայտման գեղագիտական նոր չափորոշիչներին:

Վերոհիշյալ հարթության վրա 60-ական թվականների հայ բանաստեղծության ինքնահաստատման ճանապարհին մի հետաքրքիր տեղաշարժ կարելի է նկատել: Մերձից մտաբերված մտնելուն անմիջապես հաջորդեց այն տեսակետը, թե ժամանակակից բանաստեղծությունը կտրված է իրականությունից և ոչ մի ընդհանուր նշանակություն չունի կյանքի բնականոն ընթացքի հետ: Իսկ այսօր կարծես թե փոխվել է հիշյալ գուգահեռականի վրա սերնդի բանաստեղծությանը տրված գնահատականը, ըստ որի իրականությունն իր անմիջական արտացոլումն է գտնում բանաստեղծության մեջ: Ինչո՞վ բացատրել այս շրջադարձը: Մի՞թե կյանքի իրական ռիթմից կտրվելու քննադատության մտավախությունն էր, որ փոփոխությունը մրտցրեց իրերի ու գործողությունների դասակարգումներում: Արդյո՞ք ներք-շորս տաս-

նամյակի ընթացքում բանաստեղծության վերակառուցման փաստը բաղնալվման ինտելեկտից ու միտաֆորից անցում կատարեց ընդի կենսական դաշտ, ուր օրվա արձագանքը դարձավ պոեզիայի առանցքային նրակը:

Այս և նման հարցադրումների համատեքստում փորձենք քննության առնել սերնդի առաջատար ընկերից մեկի՝ Արտեմ Հարությունյանի ստեղծագործության մի քանի առանձնահատկությունները, որտեղ միանգամայն այլ դրսևորումներ են գտնում իրականության գեղարվեստական ընկալման նրանակները:

«Ա. Հարությունյանի բանաստեղծությունները, - գրում է Ալ. Թոփչյանը, - կարելի է քննորոշել զրպես անդադար ձգտում՝ հայտնիից ղեկի անհայտը և հակառակը» /Ալ. Թոփչյան, «Բառի սահմաններ», Երևան 1978թ. էջ 104/: Քննադատի այս նկատառումը փորձենք ընդհանրական ու քննորոշիչ չէ բանաստեղծի կերպի բացահայտման համար: Երևույթների առարկայական ընկալումն ու նրանց մակերևնային շերտերի պատկերակառուցվածքային դիտողականությունը հեռու են անհայտության բանաձևումների մշակման միտումներից: Նրանք նշանների տեսքով խորհրդանշում են նույն այդ երևույթները, որոնք ներքին տրամաբանության մեջ ընդհանրացնում են անհատի ու շրջակա աշխարհի լինելիության նախապայմանը:

Իր հեղափոխական կցկցաօրով ու անկաշկանդ մտածողությամբ Ա. Հարությունյանը փորձում է նոր հենակետներ հայտնաբերել աշխարհական ու իրական աշխարհների միջնորմներում, երևակայության փայլատուրմներում նոր որակներ վերագրել իրերի նախախնամությանը: «Զառարի գորշության մեջ խաշված պոետի ճախրող ալյուրը» նոր հորիզոններ է որոնում, ուր բանաստեղծի «չվերցնող նս-ը պատրաստ է նոր կյանքի, նոր փորձության»: Երբեմն կցկտար ու անավարտ թվացող պատկերներն ու տրամադրությունները իրենց մեջ կրում են թաքնված հոգեվիճակներ, որոնք կյանքի ահագնացող հոսքի մեջ մարմնավորվում են՝ հասնելով ներաշխարհային կատարյալ ուրույն ամբողջականության:

*Տխոր տաքվա սկիզբ,
ժյուր նոր է, կրանք՝ խիտ,
ինչ նդել է, կա՞ դառարել է լինել
հարստում է այն, ինչ անհայտ է նդել:*

*Չեն հաշվատում, որ ակնթարթ էր սլաքը գցում,
որ հյուսված ժայռը ճաքում է վերջում,
և ինքը՝ փորձող,
ղմբներով լեցուն, միլրած էր, լուսնի
արագ-անընդարարժում:*

Բանաստեղծի գեղարվեստական մտածողության այսօրինակ դրսևորումները շատ հաճախ բացասական արձագանք են գտել քննադատության կողմից: Ունանք այն կարծիքին էին, թե պատկերների ու տրամադրությունների անավարտվածությամբ ու հոգեբանական անցումների նմանօրինակ կիսատանայնությամբ Ա. Հարությունյանը չի հապնում բանաստեղծական կառույցի ներդաշնակության ու հայտնությունների անհրաժեշտ խորքայնություն: «Պատկերների միջև նդած տարածությունը շատ է կտրված, - գրում է Դավիթ Գասպարյանը,- տրամաբանական միացման կետեր թեև կան, այնուամենայնիվ, դրանք իրարից շատ են հեռու, այդ իսկ պատճառով մտքի և զգացմունքային անցումները ասեղիկի կտրել կտրելու աստիճան չափից դուրս շատ են վերացարկվում» /Դ. Գասպարյան, «Բանաստեղծությունը ոգին», Երևան 1980 թ., էջ 182: Բննադատի այս դիտարկումը փորքինչ վիճարկելու տեղիք է տալիս այն առումով, որ իրենց արտաքին տարանջատվածությամբ հանդերձ, այդ պատկերներն ու տրամադրությունները ձեռք են բերում յուրատեսակ ինքնավարություն: Երբեմն կրկնով առանձին խմատներ՝ նրանք ակնթարթային զգացմունքայնությամբ ու նրբերանգային հնարանքներով միաեղանակում են իրար՝ հասնելով տրամաբանական ներքին համահարթվածության: Իր պարած ժամանակի խոր ուսումնասիրման, մարդկանց ու հասարակական հարաբերությունների ներդրման, իրականության դիմապատկերի ընկալման իր ճշգրիտ հայտնություններում Ա. Հարությունյանը ձեռք է բերում գեղարվեստական խոսքի մարդագեղեցիկ այնպիսի մի վիճակ, «ուր այդպիսի սեղանվում է մահվան և կարծեցյալ կյանքի արանքում»: Մտքի ու երևակայության իր անակնկալ թռիչքներով բանաստեղծը հասնում է մի զգացմունքայնության, «ինչը խոսքի մեջ չէ», և նոր տարածություն է փնտրում վերադասավորելու իրեն ու վիճակները:

*Անուն, քեզ նորից եմ անվանում,
փոխելու համար տարածությունը այս
վիճակների,
որ չեն ճանաչում ու խում իրար:*

Պոեզիան իրական դաշտ տեղափոխելու Ա. Հարությունյանի պոետանախատական փնտրողություններն առավել հստակորեն դրսևորվեցին «Նամակ Նոյին» և «Հաղայի արձակուրդը» ժողովածուներում:

Իր ամբողջական տպավորությունը հայտնելով «Նամակ Նոյին» ժողովածուի առիթով, ահա թե ինչպիսի ընդհանրացում է կատարում Մևակ Արզումանյանը. «Մա խիզախ մարտահրավեր է և մեր պոեզիայի զարգացման այն միտումներին, որոնց զաղափարական ու գեղարվեստական պարագծերը շատ հեռու են Արտեմ Հարությունյանի լայնահուն ընդգրկումների հորիզոններից, որոնք թե մտածական, թե արվեստագիտական չափումներով այսօր համընթաց չեն քայլում եվրոպական ու համաշխարհային պոեզիայի գույառնականներում» /«Մեկախությունը հոր ձայն», «Հուլայի արձակուրդը», Երևան 2003թ. էջ 436/: Գրականագետի այս բնորոշումը թերևս առավել մարմնավորվում է, երբ այն փորձում ենք քննության առնել գերիարակաշտական պոեզիայից գեղի քաղաքացիական կատարած բանաստեղծի փորքինչ կարող 29-ական դարձի մեջ: Երևույթների ու գործողությունների թանձր համապատկերի վրա հեղինակը բացահայտում է մերօրյա անհատի հոգեբանական ներքին դրաման, իրականության բարդույթի մեջ խնամքով պատկաստում այն հարատրոփ կենսաառիթմը, ուր «անհանդուրժող տիեզերքի ոչինչ է խղճահարությունից ծնված գալի առաջ»:

*Այստեղ՝ Մտեփանակներում,
ավերված մետաքսի գործարանի շուրջ
նորակոծումից հետո շերտի հազարավոր
բոծծծեր կան սփռված՝
փորքիկ, դեղին թիթեղներ, ասես Աստծո
աչքից ընկած արցունքներ,
որ սառել, կառել են ցուրտ հողին:*

Պատկերացման գործողությունների համատեքստում Հարությունյանը ստեղծում է պոետկեղծ, մերկ ու անողոր, բայց միաժամանակ գեղեցիկ ու խղճահարյուն մի պատկեր, ուր երևույթի ընկալման հոգևոր տիրույթները հեղրում են այն տեսակետները, թե բանաստեղծը սահմանագատում է իրեն պոեզիայի ազգային ավանդանիցից: Դ նեւ, արցալայն հողի խորհուրդը մշտապես արթուն է եղել հեղինակի ներքալեցումներում, ինչը իրավամբ նկատել է նրա տաղանդավոր սերնդակից Դավիթ Հովհաննեսը. «Ջարմանալի մի «սեւեռն գաղափար», մի մղձավանջ, մի հապարաթյուն, մի հույս, մի տեսիլք միշտ հետապնդում է բանաստեղծին. դա Դարաբաղն է, արցալայն» կանաչ դրախտը«որի դնապանն է նա իրեն զգում ամենուրեք, աշխարհի որ ծայրում

ել լինի...)» /«Բանաստեղծություն» սահմանից անդին», «Գարուն», թիվ 2, 1999թ./:

Նյութականի ու եթերայինի համատեղումն ու արդյունքում պոետական նոր կուլտուրայի ձևավորումը Ա. Հարությունյանի ստեղծագործության առաջատար խնդիրներից են: Թմամտիկայի արդիականության, աշխարհաբաղդարական տնտաշարքների գերտեղեկացվածության, նրանց զուգահեռ ինտիլեկտուալ մտածողության ու բանաստեղծական հզոր պոթենցիալի փոխհարստացման շնորհիվ նա համարձակորեն առաջադրում է խաղի իր կանոնները, որոնք, Մարգրե Սահրինյանի ձևակերպմամբ, «առիթ չեն տալիս վերստին մտորելու իրական մի առեղծվածի մասին, թե ինչ է կատարվում արդի բանաստեղծության հետ» /«Արտնմ Հարությունյանի պոետական ավետարանը», «Շղիգի լույս», թիվ 11-12, 2003թ./:

Ժամանակը ղփվարությամբ է հարմարվում արվեստի նորամուծություններին: Մարդկության հոգևոր ընթացքը, ի տարբերություն մտավորի, դանդաղաշարժ է ի վերուստ: Աշխարհի արտաքին ձևությամբ հիմնականում խթանում է մտքի զարգացմանը: Հոգու համար այն դառնում է ածանցյալ, քանզի հոգևորի սահմանումներն առավել ճշգրիտ են, հետևաբար և՛ անտարբեր անակնկալների հանդեպ: Ժամանակակից աշխարհի հետ մարդը հարաբերվում է նախ և առաջ իր մտավոր էնթոփայով: Ուստի մրտրին թելադրած ամեն մի նորության նա արձագանքում է անմիջապես, քանզի հակառակ դեպքում իրականությունը չի կարող նրաշխարհում նրա փաստացի գոյությունը: Այլ է հոգու պարագայում: Նա չի ծրագրավորվում, ինչպես միտքը: Նա ունի բնության նախասահմանած իր ձևաչափը, որը արտաքին փաստերի ազդեցությանը ղփվարությամբ է ձևախմբվում, որտեղից էլ՝ նրա վերապահումը աշխարհիկ զարգացումների նկատմամբ: Այս առումով անմեղաշենակ ու դաժան են արվեստի օրենքները: Ժամանակակից իրականությանը համահունչ լինելու նպատակով նա /արվեստը/ պետք է գտնվի իրադարձությունների կիզակետում: Այստեղ, բնականաբար, նրանից պահանջվում են անակնկալ զարգացումներ, կայացման հարավափոխ դիրքորոշումներ, որոնց էլ հավելում է հոգևորի գործոնը: Հիմնավորումների այսպիսի դասակարգմամբ նորը արվեստում չի կարող ծնող բերել հանրաճանաչություն: Այն նրկող ժամանակ մնում է առանձին խավերի հետաքրքրությունների շրջանակներում: Այս-բանով ենթադրել կարելի է, որ

ժամանակակից արվեստից, մեր դեպքում՝ պոեզիայից զարգացման հիմնադրությունների այլընտրանք պահանջելը կլինի խիստ անտրամաբանական ու ժամանակավրեժ:

Տասնամյակներ առաջ, երբ նորի առաջադրած բանաձևումները տակավին անհամապատասխան էին դասական ավանդներով դաստիարակված քննադատության պատկերացումներին, բավական հոռետեսական էին կարծիքները պոեզիայի վաղվա օրվա մասին: Օտար արժեքների ներմուծման փաստը ներկայացվում էր խտացված գույներով, որոնք ահագանգում էին ավանդական, ազգային չափանիշների աղճատման ու անհետացման վտանգի մասին: Ասվածի առթիվ անհանգստության անաթ թե ինչպիսի ներքին լարումով է արձագանքում արձակագիր Ռուբեն Հովսեփյանը. «Ինտելեկտուալ շանտաժ» այնպիսի մթնոլորտ է հյուսում, որ մարդ հետադիմական, տգետ կոչվելուց վախճցած չի համարձակվում հարցնել Հ. Էդոյանին՝ թե ի՞նչ գործ ունես սուպերմարկետի ու Ալեն Գինզբերգի հետ կամ Ա. Հարությունյանին՝ ինչու՞ ես մտել «Բաբելոն» հյուրանոց... Չնիրհ Զրոս, Թրաֆալգաթ, Մենթալ Ֆինչիլ... Ի՞նչ են սրանք, ի՞նչ են տալիս ինձ՝ ընթերցողիս, որ հայ եմ, և ի՞նչ կտա անգլիախոսին, եթե մի օր «Բաբելոնը» թարգմանվի անգլերեն» /«Ղեկավարվել ձեր արյան մեջ եղածով», «Գրական թերթ», թիվ 7, 1985թ./:

80-ականներին գրական մթնոլորտում ձևավորված այս մտավախությունը ոչ միայն կանցքնց արդի բանաստեղծության գաղափարներ ընթացքը, այլև ժամանակի հետ առավել հստակեցրեց նրա ուղղությունը:

Փորձելով «շտկել նեյնիմ-մեյնիմից ծնրացած հայ պոեզիայի լքված մեջքը» Արտնմ Հարությունյանը ներկայացավ «Հուլիսի արձակուրդը» նոր ժողովածուով, որի համեմատ, ըստ Ս. Մարկիսյանի «Նամակ Նոյին» ժողովածուն սոսկ իրանդանք կարող է համարվել» /«Շղիգի լույս», թիվ 11-12, 2003թ./:

Իր թմամտիկ տարողունակությամբ ու հարցադրումների անսովորությամբ գիրքը շրջանցում է հայ պոեզիայի զարգացման միտումների վերաբերյալ քննադատության՝ արդեն իսկ ձևավորված պատկերացումները՝ նոր ընթացք հաղորդելով պոետական մտքի անակնկալ զարգացումներին: Ակնհայտ է մի իրողություն. գրքից հիշք Արտնմ Հարությունյանն ընդարձակում է բանաստեղծական իր տեսադաշտը, ուր խորհրդանշանին հետզհետե փոխարինելու է գալիս առաքելայականը՝ առավել դաժան գույներով ներկայացնելով աշխարհն ու նրանում տեղի ունեցող իրադարձությունները:

Ժողովածուի ամբողջական ընթերցումից հետո մի ցանկություն է առաջանում. պաշտպանել բանաստեղծի կողմից առաջա-

դրված «Տագնապի» կուսակցության ստեղծման գաղափարը, «որ հմտո երկիրը չդառնա քաղաքական քաղվանսարա»:

Տիեզերական այս հսկայածավալ խռովքի մեջ հեղինակն արծարծում է աշխարհահույզ խնդիրներ, քառասյան իրավիճակների վավերագրմամբ հասնում հոգեկան ծայրահեղ պրկման ընթերցողին փոխանցելով իր ներքին լարումը՝ միաժամանակ շթուլացնելով նրա երևակայական շղթան: Իր անհանդուրժողական կեցվածքով ընթերցողին է ներկայանում աշխարհաքաղաքական տարաբնույթ իրադարձություններով գերծանալի ժամանակակից մարդը, որը, քննելով աշխարհի բանը՝ գտնում է.

*2000 թիվն է,
հաջորդ սերնդի համար՝
համարյա ոչինչ չատող
չնչին մի բան:*

Թեմատիկ ընդգրկումների աննախահեղ տարրոգունակությամբ ու հարցադրումների սրությամբ հանդերձ՝ գրքում իշխող տրամադրությունները միայլաբ են: Որոշ ղեկավարում տալավորություն է ստեղծվում, թե ժողովածուում տեղ գտած բանաստեղծությունների մեծամասնությունը մեկ ընդհանուր վերնագրի տակ կարողալու ղեկավարել եկան ոչինչ չի փոխվի:

Իր խորքայնությամբ ու երևույթների ընկալման այլակերպությամբ գրքում առանձնանում են մի քանի գոյություն ունեցողություններ, որոնք լրջորեն խորհելու տեղիք են տալիս Ա. Հարությունյանի պոեզիայի գարգացման մասին: Ահա դրանցից մեկը.

*Օ, դու, վարանում,
Օ, իրագործում ու ծաղկում ծաղկի ...
Մոտեցիր նրան, ինչը խոսքի մեջ չէ...
Ներնչման պահը կայծակի նման
Լուսավորում է ներսը իրերի համար,
Բայց առաջընթացը մթնեցնում է բառը
Ու կապում թռիչքը թռչնի մահվան հետ:
Անտ գնտ, են հոտում են ջրիմուռների
գոյության վրայով,
Ես հետապնդում եմ բառը կորստի համար,
Ես ծնվում եմ նորից-
Դեռ մահը չի հավատում իր բախտին...
«Նետապնդում»*

1973թ. «Նշանների երկիր»
ժողովածուում հրատարակված այս բանաստեղծությունը, որը, ի դեպ, մի շարք ընդհանրություններով հիշեցնում է Ռիկկին,

ակամա ուշադրության ու խորհրդաբանության է հրավիրում. ինչպիսի՞ տեսք կու-նենար Ա. Հարությունյանի պոեզիան այսօր, եթե անցած շուրջ երեք տասնամյակների ընթացքում ունենար գարգացման նմանօրինակ հիմքեր... Դժվար է ասել: «Իսկ հայ պոեզիան //սովորության համաձայն, //նկատում է միայն// ծաղկած ծառերը...»,- կասեր բանաստեղծը՝ ընդհանրացնելով.

*Մեկ հրճվում եմ,
որ Հարաբադի խնձորենիները
լցվել են խիտ ծաղկունքով, և սարսափում
եմ, նրբ խում եմ
Թուրքիայի վաղապետ Էջլիթի ճառերը
Ընդդեմ հայերի ու փոքրամասնության:
Բայց պատկերացնում եմ.
Վերջին շրջանում միայն նման ճառերն են
քշում ինձ դեպի գրասեղան ...*

Ժողովածուի ամփոփ գրական մամուլում հանդես եկած մեր անվանի գրականագետների /Մ. Սարխյան, Ս. Արզումանյան, Դ. Գալստյան և ուրիշներ/ ընդհանրացված գնահատականը, կարելի է ասել, միանշանակ էր. ժողովածուն նոր հորիզոններ է բացում հայ պոեզիայի գարգացման համար, աննախադեպ թռիչքների է ոգեկոչում գեղարվեստական մտածողությանը և այլն: Չնայած գրքի վերաբերյալ հրատարակված բոլոր գրախոսականներում մատնանշվում են նաև որոշակի թերություններ, բայց, այնուամենայնիվ, չկա պոեզիայի վաղվա օրվա մասին խիստ մասնագիտական կատարածամտությունն ու միաժամանակ անկեղծ ու համոզիչ մտահոգությունը, որը, ըստ իս, բանաստեղծություն առ բանաստեղծություն, ուղեկցում է ընթերցողին: Այն փաստը, որ «Հուզայի արձակուրդը» ժողովածուն իր ամբողջության մեջ արդեն իսկ երևույթ է արդի հայ իրականության մեջ», երկրորդը, թերևս, չի կարելի: Մակայն բանավստների ուշադրությունից, թվում է, վրիպել են մի շարք նկատառումներ, որոնց անհրաժեշտ վերհանման ղեկավարում դժվար թե գիրքը երաշխավորվի որպես լիիրավ անցագրադեպ պոեզիայի գարգացման ճանապարհին: Այսպիսով, նորաբարակված ինչպիսի՞ սահմանումներ վերագրել այն հանգամանքին, որ բանաստեղծի կենսական տհաճությունների հետևանքով վերածվել են չափազանցությունների և ամենախորքային թափանցումների դեպքում անգամ, շատ քիչ քան են հուշում բոլոր ղեկավարի համար գեղարվեստի առաջին անհրաժեշտ դրույթների մասին: «Նյու Յորքում, Փիթեր Բալադային հետ, ծանոթանում էինք ժամանակի անտես մամուլի հետ» բանաստեղծության մեջ, օրինակ, հեղինակը

տասնհինգ ստվար էջերի վրա չկապակցվող ու անհետաքրքիր մանրամասնություններով նկարագրում է, թե ինչպես Նյու Յորքի փողոցներով ինքը շրջում է ամերիկահայ գրողի հետ, «որի կամքը անկողնում // հում նրշիկ է անբջում...» և որը «մասնագետն էր// դիմափռի քսած, համով-բորբոսնած// «Սալայմի» նրշիկի, որ պարելով հալչում էր // եվրոպական ձև ընդունած մարդու քիմրում...»: Այնուհետև ամբողջ բանաստեղծության մեջ նրկար-բարակ խոսակցություն է ծավալում նրշիկների, տասնյակ տեսականիների ու նրանց յուրօրինակ հատկությունների մասին, և քիմքիդ եվրոպական ձև տալու մեծագույն ճիգերն անգամ չեն կարողանում այնտեղ ի հայտ բերել գեղարվեստական որևէ լուրջ արժանիք: Նույն բանաստեղծությունը հեղինակն ավարտում է Փ.Բալարյանի «Հավատագրի սև շունը» վեպի հովանավոր և հրատարակիչ Լուիզ Սիմոն Մանուկյանի հասցեին արված գանգատով, որի համար առիթ է հանդիսացել վնասի հայտնի թարգմանության մեջ թարգմանչի իր անունը արժանիորեն չհիշատակելու փաստը:

... և անուն կհայտնի միայն գրքի վերջում՝
Փիթերի նրայտագիտությունն խոսքի
մատույցներում ...
Մի բան պարզ էր՝
գրքի հովանավոր և հրատարակիչ
Լուիզ Սիմոն Մանուկյանը
մեծահարուստներից շատերի նման
չէր գնահատել արվեստագետի աշխատանքը:

Կարծում եմ մեկնաբանություններ կարիք չկա: Միայն պետք է թուզիկ հիշեցնել այն ճշմարտությունը, որ ամենանեղ անձնական ու կենցաղային դետալներն անգամ կարող են թափանցել գեղարվեստական խոսք այն պայմանով, եթե ուղեկցվում են նույն այդ գեղարվեստական խոսքին առաջադրված ինտերքներով:

Մի հանգամանք ևս, որ չի հիշատակվել գրականագետների կողմից գրքին տրված գնահատականներում. այսպես կոչված, գեղարվեստի յույսի բացակայությունը: Ֆիուցե թե կարելի է վիճարկելով հանդերձ ընդունել ժամանակակից արեզիայի մատուցած բազմաթիվ անակնկալները, թայց «լույսի» բացակայությունը՝ բնավ: Թող այն լինի փորքինչ աղոտ, ներս թափանցի վարագույններից, ուղեկցվի թանձր ստվերներով, սակայն նրբեր չկորսնա այս համակ գորշության լուսա-նկարման ակնթարթային

պայծառությունից: Այս նկատառմանը թերևս չհամաձայնելու Սևակ Արզումանյանը՝ ասելով. «Ամբողջ նրա /Ա. Հարությունյանի-Վ.Մ./ ներքին ցատումը մի գերլսնդիր ունի՝ կյանքի աղտեղության վերացումը, գեղեցիկի ու ներդաշնակի հաստատումը /«Նա գիտի իր տեղն ու դերը», «Գրական թերթ», թիվ 40, 2003թ.՝: Արդարև: Բայց արդյո՞ք կյանքի աղտեղությունը վերացվում է նրա առարկայական ցուցադրմամբ, արդյո՞ք գեղեցիկն ու ներդաշնակը հաստատվում են միմիայն աղտեղության հակառակը լինելու հանգամանքով ...

Ամփոփում

Ա. Հարությունյանի ստեղծագործության միջոցով ժամանակակից բանաստեղծության մեկնությունը ցույց է տալիս, որ, համեմայնդեմք, անկանխատեսելի են գեղարվեստի զարգացման ուղիները: Մի հանգամանք, սակայն, պետք է անվերապաշորեն ընդգծել. բոլոր դեպքերի ու ժամանակների համար պոեզիան պետք է ունենա իր այն բարձրակետը, որտեղից հստակորեն նրկում է մարդկային հոգու անպարփակ յույսը:

Резюме

Комментирование современного стихотворения путем творчества А.Арутюняна показывает, что пути развития художественного искусства непредсказуемы. Однако, безоговорочно, следует подчеркнуть одно обстоятельство: для все времен и случаев поэзия должна иметь свою ту высшую точку, откуда ясно виден свет человеческой души.

Գրականություն

1. Ալեքսանդր Թոփչյան, «Բառի սահմանները», «Սով.գրող» հրատ., Երևան, 1978թ.
2. Արտեմ Հարությունյան, «Ընմ», «Սով. գրող» հրատ., Երևան, 1984թ.
3. Դավիթ Գառավարյան, «Բանաստեղծության ոգին», «Սով. գրող» հրատ., Երևան, 1980թ.
4. Արտեմ Հարությունյան, «Հուլայի արձակուրդը», ՀԳՄ հրատ. Երևան, 2003թ.
5. «Գարուն», թիվ 2, 1999թ.
6. «Եղիցի լույս», թիվ 11-12, 2003թ.
7. «Գրական թերթ», թիվ 7, 1985թ.
8. Արտեմ Հարությունյան, «Նշանների նրկիր», «Սով. գրող» հրատ., Երևան, 1973թ.

ԳՐԱՃԱՆԱԶՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԵՆ 19-րդ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ Մ.Բ. ՅԱՐԱՄԺԻՂՅԱՆ

Հայոց լեզվի և նրա դասականորման մեթոդիկայի ամբիոն

19-րդ դարի առաջին կեսի հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի ու մեթոդիկայի մասին, դժբախտաբար, պակասում են ստույգ, ճշգրտված ու հավաստի տեղեկությունները. տարբեր հեղինակների առանձին հոդվածներ, գրքերում, ինչպես և խիստ սակավ արխիվային վավերագրերում եղած տեղեկություններն ու գնահատականները հաճախ հակասական են ու մեկը մյուսին միատող: Սույն հոդվածում փորձ է արվում դույզնինչ լուսաբանելու նշված ժամանակահատվածից մի էջ գրաճանաչության ուսուցման պատմությունը:

Հայ դպրոցը և մանկավարժական միտքը անհամեմատ մեծ թափով են զարգանում 19-րդ դարում: Եթե մինչ այդ դարը կրթական գործը հայ իրավաբանության մեջ աշխուժանում էր ընդհատումներով, ժամանակավոր խաղաղության տարիներին, ապա 19-րդ դարում կրթությունը և արևելահայ, և՛ արևմտահայ հատվածներում հետզհետե դաժնում է մասսայական, իսկ մանկավարժական խնդիրները կենսական:

Հայտնի է, որ հայկական մշակույթը լուսավորությունն ու դպրոցը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի հանրահայտ յուրահատկության հետևանքով, մանավանդ առանձին ժամանակաշրջաններում, զարգացել են ոչ միայն և ոչ այնքան թույն Հայաստանում, այլև աշխարհով մեկ ցրված հայկական գաղթայայրերում: 18-րդ դարի վերջերին և 19-րդ դարի սկզբներին հայ մշակույթի աշխի ընկնող օջախներ էին Մոսկվան, Պետերբուրգը, Թիֆլիսին, Մատրախանը, Նոր Նախիջևանը, Գ. Դուլիսը, Վենետիկը, Լոպկաթան, Մադրասը և այլն:

Դեռ մինչև ռուսական տիրապետության հաստատումը Արևելյան Հայաստանում արդեն Հյուսիսային Կովկասում և Ռուսաստանի այլ հայաբնակ թաղաքային վայրերում ստեղծվել էին հայ դպրոցներ, որինսկ Մատրախանում, Նոր Նախիջևանում, Ղզաբում, Մոզդուկում և այլն: 1815թ. Մոսկվայում հիմնադրվում է Լազարյան նորայրների ուսումնարանը՝ հետագայի Լազարյան ճեմարանը, իսկ 1825թ. Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, որոնք իրենց 100-ամյա գոյության ընթացքում հսկայական դեր են խաղում հայ ժողովրդի կուլտուրալ-սոցիալական վերելքի գործում:

19-րդ դարի առաջին կեսը մեր դպրոցի զարգացման ամենաշնչանակալի փուլերից մեկն է: Այս ժամանակահատվածի հայ ժողովրդի կյանքում ամենակարևոր իրադարձությունը Արևելյան Հայաստանի ազատագրումն էր պարսկական դաժան լծից, որը տևի ունեցավ ռուս-պարսկական պատերազմում /1826-1828/ ռուսական բանակի տարած

հաղթանակի շնորհիվ: Արևելահայերը իրկվում են ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից, հնարաժողովություն են ասանում իրենց ժողովրդի ազնվագույնները: Առաջընթաց քայլեր կատարել տնտեսական ու մշակութային կյանքում, ինչպես նաև ավելի եռանդագին մասնակցելու թուրքական ապուրտ լծից իրենց հայրենակիցներին՝ արևմտահայերի ազատագրման պայքարին:

Խոսելով դպրոցական գործի մասին՝ ամենից առաջ պետք է նշել, որ, դժբախտաբար, պակասում են այդ առթիվ քննարկվող ժամանակաշրջանին վերաբերող ստույգ, ճշգրտված ու հավաստի տեղեկությունները. տարբեր հեղինակների առանձին հոդվածներ, գրքերում, ինչպես և խիստ սակավ արխիվային վավերագրերում եղած տեղեկություններն ու գնահատականները հաճախ հակասական են ու մեկը մյուսին միատող:

Լուսավորական շարժումը, որ սկսվել էր դեռ 1770-1780-ական թվականներին, նոր թափ է ստանում 19-րդ դարի առաջին կեսին: Լույս են տեսնում մի շարք լրագրեր, պարբերականներ: Գործում են զանազան կրթական օջախներ՝ առեմին ու եկեղեցական դպրոցներ, թեմական ուսումնարաններ, ճեմարաններ և այլն: Դպրոցական, այսպես կոչված, «հանրային» ուսուցման կողմին թերևս ավելի մեծ շարժով գոյություն է ունեցել նաև տնային, անհատական ուսուցման կարգը, որն առավել ևս ենթակա չի եղել որևէ հսկողության ու հաշվառման: Դպրոցական գործի կազմակերպումն ու ղեկավարությունը, չնչին բացառությամբ, շարունակում են մնալ հայ եկեղեցու մասնաշրջի:

Բնորոշ վայրերի (հատկապես Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող) հայկական դպրոցների կյանքում ուսման ու դաստիարակության ոգու, ուղղվածության, բովանդակության ու մեթոդների մեջ գերակշռող եղել է միջնադարյանը կրոնական-վերադարձիկականը, դոգմատիկականը: Այս պատճառով էլ ուսուցումը ծանր էր ու

ղծվարին: Ահա այդ մասին մի վկայություն: Պ. Պոռ-
յանը իր «Մանկական հուշատետրից» վերտառու-
թյանը հիշողություններում այսպես է նկարագրում
19-րդ դարի 30-40-ական թվականների հայ ուսում-
նաբարձը: «Ուսումնատունն տեսած հաստատություն
այն ժամանակ մեր գյուղում չկար. տնրտնիքներն էին
իրենց տներում ձմեռները թուրքիների տակին, գաղ-
նանր՝ բակներում քարերի վրա մի քանի երկվեր
ժողովում և տնտր ու ազդմուղ ժամգիրքը շարակները
տարիներով զգճզել տալիս: Ի՜նչ սուրբ գործ, ի՜նչ
սրբազան ավանդապատկություն»:

19-րդ դարի առաջին կեսի հայկական դպրոցի,
կրթության վիճակի և ուսուցչության կազմի նկարա-
գիրը գալիս են լրացնել: Րաֆֆու, Պետկանյանի,
Մուրազյանի, Ղ. Աղայանի և հայ գյուղագիրների հի-
շողություններն ու երկերը:

Շատ հոգևաւ էր տվիրտնիքի համար դժվար
համարանդի գրաբար լեզվի քերականության ուսու-
ցումը: Նրանք թեպետ գործադրում էին գերմարդ-
կային ջանքեր, բայց կանքի համար օգտակար գի-
տելիքներն ու հմտություններ ձեռք չէին բերում: Ռժտի
դպրոցը նրանց համար տանջարան էր, իսկ ուսումը
տառադարձ:

Միաժամանակ պետք է հիշել, որ քննարկվող
ժամանակաշրջանի հայկական դպրոցները, գտն-
վելով տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական
բոլորովին տարբեր պայմաններում ու միջավայրում,
միառայուն ու միատարր չեն եղել: Միջնադարյան
սկստաստիկական դպրոցի ընդհանուր մայր ու գորշ
ֆոնի վրա սկսում են երևալ առանձին լուսավոր կե-
տեր պայմանավորված ավելի առաջավոր հասա-
րակական խավերի ու նոր գործընթացների՝ երևան
գալու հետ:

Ցարական կառավարությունը իր տրեկյան
քաղաքականության մեջ հայերին առանձնապե-
սապես տեղ էր հատկացնում: Նա նպատակ ուներ շու-
տակա կրթություն ստացած հայերի միջոցով նախ
ամրապնդել իր իշխանությունը Ռուստատանի հայու-
թյան շրջանում, ապա՝ իր ազդեցությունը տարածել
արտասահմանում քնակվող հայերի վրա: Այդ նպա-
տակով նա Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու
սկզբնական շրջանում (մինչև 1860-ական թթ.) ուղ-
ղակի օգնություն էր ցույց տալիս Հայաստանում և
Ռուսաստանի տարածքում հայերի կրթության գոր-
ծի կազմակերպմամբ: Խրախուսելով մասնավորա-
պես հայոց լեզվի և ժողովրդի ուսուցումը ցարական
կառավարությունը նպատակ ուներ քաղաք դառնալի
հայ ներկայացուցիչներից պատրաստել թարգմանիչներ,
պետական աստիճանավորներ, դիվանագիտական
գործիչներ՝ նրանց ծառայեցնելով Անգլոպերկալում և
ընդհանրապես Արևելքում իր ներքին ու արտաքին

քաղաքականության խնդիրների կենսագործման հա-
մար:

1829 թվականին հրատարակվում է Անդրկո-
կասում դպրոցական գործի կարգավորման առաջին
կանոնադրությունը, որի համաձայն ծխական
ուսումնարաններում կրոնի, ռուսաց լեզվի ու թվա-
բանության հետ մեկտեղ պետք է ուսուցանվեր նաև
տեղական լեզվով գրաճանաչություն ու ընթեր-
ցանություն, ինչպես նաև հայոց լեզու: Անդրկոկասի
գավառական հայկական ուսումնարաններում:

Երևանի առումից մոտ մեկ տասնամյակ հետո
1836թ. մարտի 11-ին ռուսական կառավարությունը
հրատարակում է «Հայ լուսավորչական հավաքի
հոգևոր գործերի կառավարման կանոնադրությունը»,
որը հայտնի է «Լոյոժմենի» անունով, որով հայերին
թույլատրվում է մայրենի լեզվով կրթություն ստանալ և
նրանց կրթության ու դպրոցի ղեկավարությունը հան-
ձնվում է հայոց եկեղեցուն: Դա, անշուշտ, նպատակ
դպրոցների թվի ավելացմանը, սակայն այդ կանոնա-
դրությանը որոշակիության ու միասնականության
չնոցվեց հայ դպրոցների ներքին բովանդակության,
ուսումնական պլանների ու ծրագրերի մեջ:

Կանոնադրությամբ թույլատրվում էր յուրա-
քանչյուր թեմում ստեղծել մեկական թեմական դպրոց,
որ մինչև այդ գոյություն չուներ: Էջմիածնի կաթողի-
կոսարանը իրավունք է վերապահում բոլոր գործող հայ
եկեղեցիներին կից հիմնում մի-մի եկեղեցական ծխա-
կան դպրոց: «Չկայա կանոնադրության համաձայն
Անդրկոկասի հայաբնակ շատ վայրերում հենգիտեն
բացվում են եկեղեցական ծխական դպրոցներ: «Պոռ-
ժենին»-ից մեկ տարի հետո: 1837-38 թթ. բացվում են
Երևանի և Դարաբաղի Շուշի, իսկ ուր՝ 1881թ. Նոր
Նախիջևանի թեմական դպրոցները: Կրթական այդ
հիմնարկների բացումով սկսում է աշխուժանալ ման-
կավարժական միտքը:

1836 թվականի կանոնադրության հրապարա-
կումից հետո հայ իրականության մեջ աստիճանա-
բար բացվում են մեծ մասամբ տարրական դպրոցներ,
որտեղ մայրենի լեզվի ընթերցանության ուսուցումը
բռնում է առաջնակարգ տեղ:

Շուշյան դպրոցական առանձին գործիչների
ցուցաբերած ջանքերով՝ այնուամենայնիվ, 19-րդ դա-
րի առաջին կեսին հայկական դպրոցներում մայրենի
լեզվի ու գրականության ուսուցումը ընդհանուր առ-
մամբ գտնվում էր անմխիթար վիճակում. չկային մի-
ասնական ուսումնական պլաններ, ծրագրեր, դասա-
գրքեր, ավանդվող առարկաների թվանդակությունը
մեղմունքներ ու ձևերը կախված էին դպրոցի
տնօրենների քմահաճ վերաբերմունքից, ուսուցիչների
պատրաստության մակարդակից:

Դպրոցների մեծ մասում կարողալ ավարտում էին ոչ թե միասնական դասագրքերով, այլ ձեռք բնական հատկապես կրոնական գրքերով, ուսուցչի թվադրությամբ, միջնադարյան բովանդակված մեթոդներով, իսկ առաջադեմ ուսուցիչները ներառվելով էին հալածմանը:

Այս ժամանակաշրջանի վերաբերող աղբյուրներից մեկում կարդում ենք. «Հասարակական ծրագիր ոչ մի ժամանակ չի եղել, այլ՝ կամ յուրաքանչյուր ուսման տարվա ուսուցչական խումբն իր համար ծրագիր է կազմել ավելի պարզելու: Այն առիթունը, թե ինչոր որ դասարանում ինչ հանգամանքների մեջ և որքան կարող է անցնել իր առարկայից, կամ տնային է պահանջել, որ մինչև իսկ տարին երկու անգամ ծրագրեր տան ուսուցիչներն իրենց անցածի և անցանելիքի համար»:²

Իսկ դասագրքերի անմիջիպա միմեկի մասին Ղ. Մարտանյան այսպես է գրում. «Հայ ժամանակ մեծը չունենիք ավանդելի առարկաների համար դասագրքեր, չունենիք մի որևէ օրինակների և կարգին դպրոց, ասին ինչ նոր էր սկսում բուսնել այս ու այնտեղ... Ուսուցչական ժողովներ չէին լինում, ոչ էլ ուսման ծրագրեր չունեին: Տխմա էլ, որ միտս է գալիս, միտս ապրառում, մեզներս փշաքաղվում են»:³

Այդ միանակի նպատակում էր ցարական կառավարությանը քաղաքականությունը, որ մտահոգված էր սոսկ նրանով, որ իր նկատմամբ գաղութային ժողովուրդները իր ոհմադանը ներթափվելին իրեն: Իսկ լուսավորությանն ու կրթությունը պարզ է, որ կազմելին նրանց աչքերը ուստի և ցարական կառավարությանը ձեռնառն չէր լուսավորել գաղութային ժողովուրդներին:

Դպրոցներում նկատելի չէին առնվում աշակերտների տարիքային տարբերությունները. հաճախ 5-7 տարեկան երեխաների հետ մինևույն դասարանում սովորում էին 40-50 տարեկան հասուն մարդիկ: Այսպես. Ախալցխայի հոգևոր դպրոցում, 1837-1841 թվականների տվյալներով, սովորում էին 5-50 տարեկան անձինք: Նույն պատմական կտնմանք նաև Ալեքսանդրապոլի ծխական, Գորիսի հայոց հոգևոր, Թիֆլիսի Մեթոդիական և շատ ուրիշ դպրոցներում, որտեղ 5-7 տարեկան մանուկների հետ սովորում էին ամուսնացած անձինք:⁴

Ինչպես տեսնում ենք, հայ դպրոցի ու մանկավարժական-մեթոդական մեղի գաղափարը Արևելյան Հայաստանում, Անդրկովկասում և Ռուսաստանի մյուս հայաբնակ վայրերում 19-րդ դարի առաջին կեսին տեղի է ունենում յուրահատուկ, բավական բարդ ու հսկայական պատմական, քաղաքական և կուլտուրական իրադրության մեջ, քաղաքական ու կուլտուրական քաղաքական գործունեիքի ազդեցության տակ, որովհետև, ներգործելով տարբեր միտում-

ներով ու ձևերով, ոչ միայն լրացրել ու օժանդակել են մեղի մյուսին, այլև հաճախ խաչաձևվել, հակադրվել են միմյանց: Ռուսաստանից եկող ազդեցությունը մասնավորապես հայ դպրոցի ու մանկավարժական մեղի վրա եղել է մի կողմից դրական ու առաջավոր, որը եկել էր ռուս առաջավոր մանկավարժական մեղից ու դպրոցից, մյուս կողմից՝ քաջասական ու ռեակցիոն, որը եկել է պաշտոնական Ռուսաստանից, նրա դպրոցական իշխանություններից ու լուսավորական քաղաքականությունից:

Մանկան որչափ էլ ցարական Ռուսաստանի կառավարողները ջանային կասեցնել կուլտուրայի ու լուսավորության գաղափարը, այնուամենայնիվ, դժվարին ու համառ պայքարի միջոցով նորը կենսունակն ու առաջնորդականը իրենց ուղին էին հարթում նաև այս բնագավառում:

Ռեակցիոն ուժերի, առաջին հերթին ճորտատիրական կարգերի շահերն արտահայտող ցարական Ռուսաստանի՝ պաշտոնական, մանկավարժական, լուսավորական քաղաքականության և դպրոցական համակարգի կողքին և ի հակադրություն դրանց՝ ձևավորվում ու զարգանում էր առաջավոր, դեմոկրատական մանկավարժական միտքը, որը սակայն, չէր մտնում լոկ տնական պահանջների առաջարկում, այլ անգամ ռեակցիայի ամենամոտայի տարիներին, հաղթանաբերվելով տան տնական արգելափակեր, այս կամ այն չափով ազդում էր նաև լուսավորական, դպրոցական պրակտիկայի վրա.ինչպես ամեն տիպի մասնավոր դպրոցներին, մասնավոր ուսուցչական միջոցով, այնպես էլ, անգամ, արքունական դպրոցները թափանցելու միջոցով:

Միջնադարյան սխոլաստիկական դոգմատիկ ուսուցմանը զուգընթաց՝ ուսուցչության առաջավոր ներկայացուցիչների կողմից կիրառվում էին առաջադեմ, առաջավոր մանկավարժության, դիալեկտիկայի, մեթոդիկայի պահանջները, գրաճանաչության հնչյունային մեթոդը, գնահատականության սկզբունքը, երեխաների ինքնուրույն մտածողության խթանման պահանջը, ուսուցման կապը շրջապատող իրականության հետ և այլն:

19-րդ դարի առաջին կեսին արևելահայ ակադեմիկ մանկավարժները բոլորն էլ արժանում են ընդհանուր ամումն առաջադիմական գաղափարներ՝ համակված իրենց ժամանակի եվրոպական և ռուսական առաջավոր մանկավարժության գաղափարներով:

Այդ գաղափարների պաշտպաններից մեկն էր հուսարակական գործիչ Մռ. Նազարյանցը՝ Նու, ինչպես Աբովյանը, ավարտել է Թիֆլիսի նորաբաց Ներսիսյան դպրոցը, ուսանել Դոդախանում, այնուհետև հեռու Ռուսաստանում՝ Լազանում և Մոսկվայում.

բայց, Աթոլյանի նման, հմիլրվում է մանկավարժական աշխատանքի, այն տարբերությամբ միայն, որ Աթոլյանն աշխատում էր տարրական, իսկ Նազադարյանը՝ բարձր ու բարձրագույն դպրոցներում:

Մեծ լուսավորչի նման նա ևս ժողովրդի առաջընթացի կարևոր գործոնը համարում է լուսավորությունը, իսկ վերջինի գլխավոր օջախը՝ ժողովրդական դպրոցը: Անհրաժեշտ է ստեղծել ազգային դպրոց, որտեղ պետք է ծաղկի ուսնահարված հայ լեզուն, որտեղ մանուկ սերունդը ուսում ստանա մայրենի լեզվով, խոսի ու մտածի հայեցի:

Մինչև մայրենի լեզվի ամուրի հիմքը չդրվի, օտար լեզվի և օտար լեզվով ուսուցումը հարկավոր չէ դպրոցում: Այդ լեզուն անհեղափառ կլինի և դժվար յուրացվող, մյուս կողմից օտար լեզվով ստացած կրթությունը սովորողների մեջ չի դաստիարակի ազգային ոգի, զգացմունք: Հայոց կյանքի վերանորոգությունը պետք է սկսվի ժողովրդական դպրոցից, որն արմատն է ազգային լուսավորության: Իսկ ազգային լուսավորությունն էլ պետք է լինի մայրենի լեզվով, որպեսզի նրա ծառք արմատ արձակի, ավելի գործառ, ծաղկագարդվի, պտղաբերի:

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում նրկար տարիներ լինելով մանկավարժական գործունեության մեջ՝ Ստ. Նազադարյանը մտահոգվել է նաև մայրենի լեզվի դաստիարակման հարցերով և շարժարդել է մի քանի դասագրքեր ու ձեռնարկներ: Այդ դասագրքերն են «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի մանուկների համար» /Մոսկվա, 1853թ., 103 էջ/, «Հանդես նոր հայախառնության», մասն առաջին /Մոսկվա, 1857 թ., 503 էջ/, «Հանդես նոր հայախառնության», մասն երկրորդ /Մոսկվա, 1857թ., 502 էջ/, «Տեսական և գործնական առաջնորդ օտա լեզվի ի պնես հայկազյան մանուկների» Թիֆլիս, 1871թ., 317 էջ/:

Այս գրքերից առաջինին բախտ է վիճակվել դաժնալու պաշարիաբար լեզվով հրատարակված առաջին դասագիրքը մայրենի լեզվի ուսուցման համար: «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երեխաների համար» դասագրքի այբբենական մասը լիարժեք է լեզվի տեսակետից, այսինքն՝ աշխարհաբար է, իսկ մեթոդը նույն հեղեղով, վանկերով վարժելու մեթոդն է, որի դեմ այնպես նախնույն ազգաբարում էր Աթոլյանը:

Հիշտ է, Ստ. Նազադարյանը վճռալիմ մերժում էր դոգմատիկական մեթոդը ուսուցման գործընթացի մեջ, համեմատաբարում էր մայրենի լեզուն ուսուցանել գործնական մեթոդով՝ գտնելով, որ քերականական կանոնների պահպանման հետ միասին հարկավոր է կատարել նաև վարժություններ, որոնք մեծապես կնպաստեն այդ կանոնների ամրակայմանն ու գործնական կիրառմանը:

Ստ. Նազադարյանը ճիշտ է նաև, երբ կարծում է, որ լեզուն մի «լեռնաբնի, դաշար բուն է» և ամեն մարդ պետք է կարողանա իր միտքը նրա միջոցով պարզ, ազդու կերպով և տրամաբանորեն արտահայտի որիչներին: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ են ինչպես գրավոր, այնպես էլ բանավոր վարժություններ:

Նրա կարծիքով՝ ով լավ է խոսում, չի կարող վատ գրել: Լճիմնակով նման Ստ. Նազադարյանը ուսուցման համար կարևոր է համարում լեզվի և մտածողության փոխկապակցությունը և առում. «Լեզուն է առաջին ճարտարապետական գործը մարդկային հանճարի և պարունակում է բոլոր պաշարը մեր մտածողության ընդհանուր գաղափարների ու ձևերի»: Մի ազգի բոլոր հոգեղեն ճոխությունն ամփոփված է նրա լեզվի մեջ, և լեզուն է բանալին այդ մեծ գանձարանի: Մարդն է մի մտածող էակ, ինչ բանով որոշվում է մարդու շնչավորից և ստանում է մի սնմանական գոյություն, ինչ բան անչափելի բարձր բարձրացում է նորան բոլոր արարածներից վեր և ունի յուր մեջ անմահություն, դա է մտածությունը: Հայց մտածությունը գործունեա է լեզվի մեջ: Միտքը կենդանի է խոսքի մեջ, խոսքն է մտքի հայտարարը, մի ազգի բոլոր հոգեղեն գանձերի և բոլոր մտածության նկարագիրը»:

Սակայն ակամավոր մանկավարժը, որ շատ տեղին ու ճիշտ է բնութագրում լեզվի դերն ու նշանակությունը, չկարողացավ նոր ուղի բացել կամ թնկուղի զարգացնել ուսուցման մեթոդը, ցույց տալ այն ռացիոնալ, արդյունավետ ճանապարհորդով կարելի կլինի աշակերտին սնով ժամկետում գրել կարգալ սովորեցնել, գրագետ դարձնել, հայեցի դաստիարակել:

Այս հանգամանքը կարելի է քաջատեղի հետևյալ կերպ: Նախ՝ Նազադարյանն իր մանկավարժական գործունեությունը ծավալում էր այն ժամանակվա դպրոցական համակարգի բարձր և բարձրագույն օղակներում և, բնականաբար, ուշադրությունից զերծ էր պահում տարրական կրթությունը: Ինչ վերաբերում է տարրականի հետևյալ հրատարակած «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի մանուկների համար» դասագրքին, ապա, մեր կարծիքով, այս գրքի յույս աշխարհի գալու ատաղձն և իմնական պատճառը աշխարհաբար լեզվով գիրք ունենալու ցանկությունն էր: Ահա թե ինչու:

Աշխարհաբար լեզվով ուսուցումը դժվարանում էր նրանով, որ դեռ չկային դպրոցական դասագրքեր: Այդ պատճառով շատերը աննպատակ էր անհնարին էին համարում աշխարհաբար լեզվի ուսուցումը դպրոցում: Ստ. Նազադարյանն այսպիսի անձանց ամենամոտ էր «խախտալու», իսկ նրանց կարծիքը հիմնադրով, անիմաստ: Նա գտնում է, որ դպրոցում հայոց լեզուն կարելի է սովորեցնել գրական ընտիր

երկիրն ուսումնասիրելու, դրանք աշակերտներին կարողացնելու և լեզվական կանոնները բացատրելու միջոցով:

Պատմական փաստերը վկայում են, որ հնում էլ, մինչև դասագրքերի ստեղծումը, ուսուցումը տարբեր էր գրական անուշների, երկերի ընթերցանության միջոցով: Իսկ այդպիսիք, աշխարհաբար լեզվով, դեռևս չկային: Սուրճագարյանը հենց այդ նպատակով էլ կազմում է իր «Առաջին հոգեղեն կերպարի հայագի նրբխանների համար» և «Հանդես նոր հայախոսության» ընթերցարանները, որոնցում զետեղված են աշխարհաբար գրված նյութեր:

Այս ընթերցարանները լայն տարածում են գտնում ամենուրեք և մեծապես նպաստում հայոց նոր գրական լեզվի ուսուցմանը, ժամանակին հանդիսացել են արժեքավոր ենթոքում հայ դասագրքային գրականության մեջ, գալիք են տվել հայ դպրոցներում մայրենի գրագիտության դասավանդմանը և ընթացիկ նրկար կյանք չեն ունեցել և մնալուն հետք չեն թողել մեթոդիկայի պատմության մեջ, քանի որ «Առաջապարհ» Նազարյանի այս գործը / «Առաջին հոգեղեն...» - 3.17 / անհաջող էր իբրև դասագիրք»:

Սուրճագարյանի դասագիրքը տպված էր մանրատառ, սղակառուցում էր բազմաթիվ այնպիսի նյութեր, որոնք անմտացել էին այբբենաբանով աղբորոշ նրբխանների համար:

Ռակայել Պատկանյանը, որին պակաս չէին հաստատրքում և հուզում խաղվող մեջ գրագիտություն տարածելու հարցերը, այս գործում ամենագլխավոր բանը համարում էր մի լավ և հանրամատչելի այբբենաբան ունենալը: Սուրճագարյանի գիրքը նա համարում էր / և իրավամբ / թե՛ չափազանց ընդարձակ և թե՛ թանկ ժողովրդի համար: Հիշտ է, ինքն էլ երատարվում է իր այբբենաբանը, քայք... գրաբար, մի բան, որ մի քայլ ետ էր Նազարյանից: Ռ. Պատկանյանի գրքի նորությունն այն էր, որ նրա մեջ հայերեն ու լատներեն լեզուներով բացատրություններ ու երանգներ էին տրվում:

Այսպիսով, գրամանաչություն մեթոդի գարգացման ու բարելավման ճանապարհին որպես մեթոդիստ Սուրճագարյանը հանդես եկավ իր «Առաջին հոգեղեն կերպարի հայագի նրբխանների համար» դասագիրք-ընթերցարանով, որի հիմքում ընկած էր սերտելու, հեզելու և վանկերով փարժելու մեթոդը, գրված էր աշխարհաբար հայերենով և չնայած իր մեթոդական լուրջ թերություններին, մի քայլ առաջ մղեց մայրենի լեզվի ուսուցումը, հատկապես դասագիրք այբբենաբան կազմելու հարցում: Տարրական ուսուցման ավելի կատարյալագործված ձևի անհրաժեշտությունը շարունակվում է գզացվել:

Հանուն աշխարհաբար լեզվի, դեմոկրատական մանկավարժության, ուսուցման մեթոդների բարելավման ու հեշտացման և ժողովրդի լուսավորության մեծ ապրքար է կազմակերպվում նաև Արևմտյան Հայաստանում: Մեր նպատակից դուրս համարելով ուսումնասիրել տարրական կրթության գործը արևմտահայ հատվածում, այնուհանդերձ մի նրկու խոսքով ցանկանում ենք շեշտել այն տեղն ու դերը, որ ունեցավ մանկավարժ հոգեղեն Նիկողայոս Ձորայանը մեր կողմից ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում մղվող ապրքարում:

Ն. Ձորայանը /1821-1859/ այդ ապրքարի առաջնեկներից ու դրշշակալիկներից է: Նրա «Վարժատուն ընթերցանության ի պետս դպրոցաց» աշխատությունը նույն դերը կատարեց արևմտահայության մեջ, ինչ դեր խաղաց ևս Արքովսի «Նախաշխմիր» արևելահայ հատվածում:

Ն. Ձորայանը խիստ քննադատում ու մերժում է իին դպրոցը, ուր տիրում էին կրոնական ոգին, դոգմատիկական մեթոդը և անկալի պատիժը: Մեծ լուսավորչի օրինակով նա առաջարկում է. հիմնել նոր աշխարհիկ դպրոց և նրանում առաջավոր մեթոդներով ավանդել գործնական նշանակություն ունեցող առարկաները, որոնց շարքում կարևոր տեղը հատկացվում է հայոց լեզվին, քայք ոչ գրաբար, այլ աշխարհաբար հայոց լեզվին:

Ն. Ձորայանը մայրենի լեզվի համար կարևոր է հետմարում ոչ միայն քերականությունը, այլև ընթերցանությունը, նա կարողացել էր համարում էր «նախնական կրթության ամենակարևոր մասը», «թուր իմաստությանը բանալին», նրկխայի կարողությունները գարգացնելու համար գործածված «ժնադրենքումն ալ առաջինը»:

Լավատեղյակ լինելով ներկայական ու արևմտահայ դպրոցների փնտխին՝ նա գտնում էր, որ «մեր ազգային մանկաց դասագրքերը ու կարգալ սորվելու նդանակը շատ ուղորթան ու փոփոխության կարող են»:⁷ Ամենից առաջ Ձորայանին մտահոգում էր դասագրքերի լեզուն, քանի որ «միտք» այն ժամանակի միայն հաճությամբ ու շահելով կգործե, երբ որ իրեն ներկայացրած իրերը դյուրությամբ բավական էր հասկերնա: Ուստի, ուսուցիչներին օգնելու, նոր կարգալ սովորող նրկխանների «դրշնոցացած ժամանակը շահելու» և ուսման մեջ առաջին քայլերը «շահավետ, զվարճալի ու ասլախով ընելու» համար կազմում է վերոհիշյալ դասագիրքը «աշխարհաբար կտմ տղայոց իրենց հասկալացած լեզվով»:

Նա այն համոզմանն էր, որ նոր կարգալ սովորող նրկխայի գլուխ անհատկանակի բաներ լցնելը նրան «ապրել ընելու ջանակն ուրիշ չէ»: Եթե ցանկանում են, որ նրկխան կարողալ շուտ սո-

վորի և ուղիղ արտասանի, պետք է «իրեն հասկերցած լեզուն դաս մը տաս ու դուն ուղիղ և ընտիր ոճով արտասանես»:

Ն. Ջորայանը չի բավարարվում միայն դասագրքի լեզուն աշխարհաբար դարձնելով: Նա ոչ պակաս կարևորություն է տալիս նաև ուսուցանվող նյութի ընտրությանն ու արտահայտած գաղափարին: Այս առիթով գրում է. «Լեզուն մտ երկրորդ գլխավոր եզգս այն նկատ, որ մեջի գաղափարները պիտանի, ոչուրին ու զուարճալի ըլլան, ու միայն նյութական ու հասարակ իրերու գաղափարներ ըլլան, որ պնդի կարող ըլլան այն իրերու ուզած ատենին գտնվու»: ⁸

Գաղափարներին և դասագրքերին ներկայացվող պահանջների ինչպիսի նմանություններ կան մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանի և մանկավարժ Ն. Ջորայանի միջև: Անցյալ դարի առաջին կեսում նրանք երկուսն էլ, ասես նախապես պայմանավորված, մեկը՝ Թուրքահայաստանում, մասնավորապես պոլսահայ իրավաբանության մեջ, զինված ու համակված եվրոպական կուլտուրայով, հանգիստացան առաջին մոնետիկները այդ կուլտուրայի և ընդհանուր առմամբ առաջավոր լուսավորական մանկավարժական հայացքներին:

Խ. Աբովյանի նման Ն. Ջորայանը ուսուցվող նյութի բովանդակությունը որոշեցիս կանգ է առնում «բնական պատմությանց» վրա, քանի որ դրանք «մեր գգայարանաց տակը կիյնան»: Սակայն այս ընտրության մեջ Ջորայանը բնական պատմությունը սովորեցնելու նպատակ չի հետապնդում, նրա նպատակը երեխաների «հետաքրքրությունը արթնագոյնել ու իրենց ավելի հաջող հասակին համար ակորժակ մը տալ է»:

Ինչպես գիտնք, Խ. Աբովյան էլ իր «Նախաշավիգում» մեծ տեղ էր տալիս առակներին՝ որպես ընթերցանության նյութերի, իսկ նրա «Պարապ վախտի խաղալիքը» փաստորեն դարձավ «Նախաշավիգ» դասագիրք-ընթերցարանի օրգանական շարունակությունը: Ջորայանը նույնպես մեծ նշանակություն էր տալիս առակների ուսուցմանը: «Առակները, գրում է նա, երբ-որ բարոյականի վրա իմնելով ըլլան, մարդուս աշը կբանան և խնլը սարվեցուցած ժամանակին միանգամայն կգուրաբացուին»:⁹ Այնուհետև. «Առակը աներևոյք ու ճարտար վարպետ մըն է, որ առանց իր խիստ զմեքը օրցանելու մեզ կը կողքն առանց մեր անձնական սերը վշտացունելու, հազարումեկ ձև-

երով ու հնարքներով մեր ուշադրությունը կը գրավե ասանց մեզի գիտցունելու»:¹⁰

Ն. Ջորայանի «Վարժատուն ընթերցանության ի պեսո դպրոցաց» գիրքը տարբերվում է մնացած բոլոր ընթերցանության դասագրքերից, յուրահատուկ է նրանով, որ կարգավ սովորեցնելու համար հեղինակը տալիս է քան վարժություն, որից յուրաքանչյուրը կազմված է հինգ մասից.

1. ընդհանուր տեղեկություններ մարդու, բնության և հասարակության մասին,

2. բնական պատմություններ, որոնց նյութը մեծ մասամբ կենդանիներն են,

3. առակ, որի կենտրոնական հերոսը բնական պատմության առարկան է (կենդանին),

4. վարժություն գրաբար բառերի (այսինքն «ըժվար» բառերի և

5. հարցեր, որոնցով ամփոփվում է նախորդ մասերի բովանդակությունն ու ստուգվում դրանց յուրացումը: Հնդինակի իրահանգով առանց տվյալ վարժությունը լավ յուրացնել տալու, ուսուցիչը չպետք է անցնի հաջորդին:

Թվում է, թե դասագրքին ներկայացվող այսպիսի պահանջներ առաջադրելուց և իր առաջ քաշած պահանջները թավարարող դասագիրք կազմելուց հետո Ջորայանը, որպես իսկական մանկավարժ, պետք է առաջ քաշեր նաև աշակերտին գրել սովորեցնելու հարցը, որովհետև, ինչպես գիտնք, լիարյուն գրագետ աշակերտ ունենալու համար բավական չէ միայն կարդալը, նա պետք է նաև իր կարգադրած գրել իմանա, կարդալ ու գրելը գրագետ լինելու երկու պարտադիր պահանջներն են: Սակայն այդպես էլ որոշակիորեն չի հասկացվում, թե ո՞րն է արդյոք Ջորայանի գրաճանաչության ուսուցման նախասիրած մեթոդը:

Ն. Ջորայանի դասագրքի կառուցվածքից հասկանալի է, որ կարդալ սովորեցնելուն ուսուցիչն անդադառնում է միայն այն ժամանակ, երբ երեխաները գրաճանաչ են: Իսկ մինչ այդ, ըստ երևույթին, նա կողմնակից էր հնչական մեթոդին, քանի որ բացեփրաց իր համակրանքն էր հայտնում այդ մեթոդի նկատմամբ հետևյալ մեջբերումում. «Եվրոպայի մեջ տղաք կարդալը ու գրելն մեկտեղ կը սորվին, այսինքն բոլոր գիրն ու նոտր գիրը մեկ տեղ կը սորվին, ասիկա տղան ժամանակը չկորսնցնելու շատ կօգնի ու մասնավորապես կարդալ սորվելու աշխատած ժամանակը՝ լսածը գրելու կարող ըլլալով իր հիշողության գորավար օգնական մը ունեցած կրլա»:¹¹

Այդ, սա հնչական մեթոդն է, որը, ցավոք, իր հետագա զարգացումը չունեցավ Ջորայանի մոտ, և դրանով նա տարբերվեց Խ.Աթուկյանից: Ջորայանը դպրոցականներին, նույնիսկ մեծահասակներին աշխարհաբարով գրել, կարդալ ու խոսել սովորեցնելու մեթոդական հրատարակած իր գրքով փաստորեն փորձեց հին ու նոր մեթոդներն իրար մերձեցնելու ներքին գտնել:

Իսկ դա բավարար չէ կթական գործի նկատմամբ դեմոկրատական հայացքներ ունեցող մանկավարժի համար, մանավանդ այնպիսի առաջադեմ մանկավարժի, որը կրթությունը համարում է մի բարիք, որից, տարրական դպրոցի սահմաններում, պետք է օգտվեն հասարակության բոլոր խավերը, ուրեմն և աշխատավորական ծագում ունեցող բազմաթիվ նրեխաները, որոնց չբավարարյալն ու սոցիալական խնդիրն է պայմանավորված է նրանց դժբախտ կացությունը:

Այդուհանդերձ հրապարակախոս-մանկավարժ Նիկողայոս Ջորայանը մեծ դեր է կատարում հայ լուսավորական շարժման, կրթության ու դաստիարակության բնագավառում:

Ինչ վերաբերում է գրաճանաչության պատմության մեջ ունեցած Խ. Աթուկյանի ներդրումին, ապա նա մշակել և հետագա սերունդներին ժառանգություն է թողել մանկավարժության մի ամբողջ կամակարգ, որի մասին կխոսվի առանձին:

Ամփոփում

19-րդ դարի առաջին կեսը հայ մանկավարժության պատմության բնորոշ ժամանակաշրջանն էր: Այս էտապում հանդես եկող շատ թե քիչ նշանավոր դեմքերը ուղղակի կամ անուղղակի կապ են ունեցել դպրոցի, մանկավարժության հետ, քանզի այս հարցերը նրանք ազդի են ազդի գոյապահպանման հիմնարարները: Ոչ բոլորն են նրանք մանկավարժ մասնագիտական նեղ առումով, շատերն էլ պարզապես չեն հետաքրքրվել դպրոցի, ուսուցման մեթոդների ու հնարների ստեղծման, զարգացման ու կատարելագործման հարցերով, սակայն, ելնելով դեմոկրատական գաղափարախոսության դիրքերից, մեծամասամբ հետաքրքիր ու արժեքավոր մշտ-

ներ են արժարժել մշակույթի, լուսավորության կարևորագույն խնդիրների մասին, արմատական պրոբլեմներ առաջադրել:

Резюме

Первая половина XIX века была плодотворным периодом армянской педагогики.

Проявившие на этом этапе более или менее знаменитые лица прямо или косвенно имели связь со школой, педагогикой, ибо эти вопросы были краеугольным камнем существования нации. Не все были педагогами в узком профессиональном смысле, многие просто не интересовались вопросами создания, развития и усовершенствования школы, методов и приемов обучения, но исходя из позитивной демократической идеологии, в большинстве случаев развили интересные и ценные мысли о важнейших задачах культуры, просвещения, выдвигали коренные проблемы.

Գրականություն

1. Պ. Պաշյան. Մանկական հուշատետրից, Երևան, 1964 թ., 587 էջ:
2. Հիստորիայի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի, Երևանայ, 1837-1887, Տիֆլիս, 1888, 264 էջ:
3. Ղ. Աղայան, Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը, Երևան, 1963 թ., 125-126 էջ:
4. Ն. Մալխասյան, Հայ գրականության ուսուցման մեթոդիկա, Երևան, 1979 թ. 37 էջ:
5. Հայ մանկավարժները, Գիտք Ա, Երևան, 1958 թ., 220 էջ:
6. Լ. Է. Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, 1888-1913, Թիֆլիս, 1914 թ. 234 էջ:
7. Ն. Ջորայան - Վարժությունը ընթերցանության ի պետու դպրոցաց, Պոլիս, 1851 թ. Ա էջ:
8. Նույն տեղում Ջ է էջ:
9. Նույն տեղում Ժ է էջ:
10. Նույն տեղում Ժ է էջ:
11. Նույն տեղում Լ է էջ:

ՀՈՄԱՆԻՇԱՅԻՆ ՇԱՐԲԵՐԸ ՊԵՐՃ ԶԵՅԲՈՒՆՅՅԱՆԻ «ԱՐՇԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴԸ» ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ

Շ.Պ.Սաղյան

Հայոց լեզվի և նրա գառմեթ. ամբիոն

Պ.Զեյթունցյանի «Արշակ Երկրորդ» պատմավեպում կան զգալի բովո՞ւ հոմանիշներ, որոնք նպաստում են երևույթը համակողմանի ներկայացնելուն, միտքը շեշտելուն, կրկնությունից խուսափելուն: Հեղինակը գործածել է հոմանիշների երկու տեսակներն էլ՝ համանիշներ և նույնանիշներ, որոնցից, ինչպես և բոլոր գեղարվեստական երկերում, գերակշռում են համանիշները: Առկա են նաև հեղինակային հոմանիշներ:

Ըստ կազմության կան տարբեր տիպի հոմանշային շարքեր՝ բառային, բառակապակցական և խառը: Ըստ խոսքի մասային պատկանելության գերակշռում են բայական շարքերը, որը բխում է հեղինակի ոճի յուրահատկություններից:

Արձակագիր, դրամատուրգ Պ.Զեյթունցյանի «Արշակ Երկրորդ» պատմավեպը լույս է տեսել 1977թ.՝ ինքնատիպ գործ դասնալով հայ պատմավիպասանության ասպարեզում: IV դարի անկախատեսելի իրադարձությունները, Արշակ Երկրորդի ողբերգական կյանքը, դինամիզմով օժտված մենախոսություններն ու նրկխոսությունները, մարդու հակասական ու բազմերանգ ներաշխարհը ներկայացնելու համար Զեյթունցյանը գործածել է լեզվառական հարուստ համակարգ, որտեղ իրենց ուրույն տեղն ունեն հոմանիշները:

Հոմանիշները ձևով տարբեր, իմաստով մոտ կամ նույն բառերն, որոնք հակադրվում են նրբիմաստային ու ռճական կողմով: Ստեղծագործողը սրանք մեծ մասամբ կիրառում է մի շարք նպատակներով՝ երևույթը համակողմանիորեն, ինքնատիպ ներկայացնելու, միտքը շեշտելու, տեքստի ճանաչողական արժեքն ընդգծելու կամ էլ կրկնությունից խուսափելու համար: Լեզվաբանության մեջ հոմանիշների հիմնական տեսակներն են համարվում համանիշներն ու նույնանիշները: Բանականի տեսակետից

բնականաբար գերակշռում են համանիշները, որոնք իմաստային, ռճական տարբերությունների շնորհիվ բազմազան դրսևորումներ ունեն և հեղինակի ոճի յուրահատկության անմիջական կրողներից են:

Պ.Զեյթունցյանի գործածած հոմանիշների շարքում մեծ թիվ են կազմում համանիշները, որոնք նա կիրառել է հիմնականում միտքը շեշտելու, երևույթը համակողմանի, մանրամասն ներկայացնելու համար, օրինակ. «Դաշտն արծալ էր, օդը՝ հրաշալի, ջուրը՝ գուլալ, երկիրը՝ հանգիստ, հաղա՛ր...» (121): «Որովհետև գեղեցկությունը բախտավորության հեշտ ճանապարհն էր՝ անարգել, անխոշորոքոտ» (199): «Եվ արքան, որ ինքը մառոսապանն էր, մահաբերն ու մահատուն,... հանկարծ թվաց միակը, որ կարող էր ազնվորեն պաշտպանել նրան...» (155): Այս վերջին նախադասության մեջ մահաբեր և մահատուն հոմանիշները բնութագրում են արքային նաև որպես առհասարակ ամեն տեսակի վտանգի աղբյուր լինողի: Աստիճանականության նրանց ունեն կոռչել-ոչնչանալ, սնոմել-ճօմել շարքերը. «Եթե հանկարծ վառեր, ու հանկարծ պարզվեր, որ անգամ մի չնչին մանրուք սխալ էր տեսել, այլ կերպ պատկերացրել, նա լրիվ կոռած էր, լրիվ ոչնչացած» (118): «Զորս կողմից սնոմում են ինձ, ճգմում» (15):

Նույնպիսի օրինակներում արքա-թագավոր հոմանիշները գործածված են կրկնությունից խուսափելու նպատակով: «Արշակին թագավոր էր կարգել պարսից արքան» (171): «Այնպես որ այս ողբագործությունն ի վերջո նրկի բախտի համար կատարվեց: Արշակավանի ախտով վարակված թագավորի փոխարեն մի առողջ արքա ունենալու նպատակով» (179):

Կերպարների խոսքում գործածված հոմանիշները նաև նպաստում են հույզերի, ապրումների ներկայացմանը. նույն միտքը

տարբեր բառերով տալը հուշում է, որ խոսողը չի կենտրոնացել, բառերի բազմազանության մեջ փորձում է գտնել այն միավորը, կատարյալը, որը լավագույն կերպով կներկայացնի իր ներաշխարհը, ապրումները: Օրինակ. «Փառք աստուծո, որ ստիպված չնդավ այս միմոսի հետ հաշտվելու, այս ապաշխարի ղերասանի, այս ցածրորակ ծաղողածուխ, այս...» (161): «Որովհետև դա ոչ միայն դիրքի, ոչ միայն հարստության, ոչ միայն ուժի, այլև միջոցների տարբերություն է, իմ նենգությունն էլ է քոնից շատ, իմ ստորոշությունն էլ, իմ անազնվությունն էլ...» (232): «Կամ կյանք, կամ մահ,- հուզված ասաց վասակը:

* Ոչ, միայն կյանք, միայն ու միայն կյանք:

- Ինչ գնով ուզում է լինի՞:

- Այո, ինչ գնով ուզում է թող լինի:

- Ստոռամա՞ն:

Եվաստացմա՞ն...» (227) և այլն:

Ընկալաբանության մեջ տարբերում են նաև լեզվական և խոսքային ինչպես նաև անհատական կամ հեղինակային հոմանիշներ:

Ընկալական հոմանիշները, ի տարբերություն այս վերջինների, համընդհանուր ճանաչում են գտել և խոսքից դուրս էլ իրենց կայուն հոմանշային կապերն ունեն: Մրանք մեծ մասամբ հաճախ գործածվող միավորներն են և գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ գերիշխող են: Խոսքային հոմանիշները խոսքային համակարգում են ստանում հոմանշային արժեք և մեծ մասամբ փոխաբերական իմաստով են գործածված լինում:

Պ.Ջնյոնյացանը գտնել-հայտնաբերել-հայտնագործել լեզվական հոմանիշների հետ գործածել է նրկնել բառը՝ նրան փոխաբերաբար տալով նշված հոմանիշների արտահայտած իմաստը: «Ես քեզ գտա, հայտնաբերեցի, հայտնագործեցի, նրկնեցի քեզ, և դու արդեն ազատում չունես ինձանից» (68):

Նեղինակը նո գալ-թշալ-փոփոել խոսքային հոմանիշները գործածել է որպես դարձվածի բաղադրիչներ և արյունոտ եռալ/նո գալ/ նի գալ/նիփել դարձվածին հոմանիշ կառույցներ ստեղծել՝ արյունոտ թշալ, արյունոտ փոփոել¹, նեանդով լեռուն լինել իմաստն արտահայտող դարձվածների շար-

քը հարստացնելով: Նեղինակը տեքստում նշված խոսքային հոմանիշները գործածել է առանց արյուն բաղադրիչի՝ անկախ նախադասությամբ՝ ևս մի անգամ ընդգծելով այն գործածող կերպարի (Վասակ սպարապետ) հույզը, ներքին խռովքը: «Արյունը եռ է գալիս նրանց (Մամվել և Մուշեղ Մամիկոնյաններ – Ս.Ը.) մարմիններում: Թող նո գալ, թող թշալ, թող փոփոել» (34): Շաղ տալ հարադրությունը հոմանիշ է դարձել դատարկել, դուռս թափել բառերին՝ տեքստում հոգում ունեցած-յունեցած կապակցության հետ գործածվելով: Այսպիսով նեղինակը ստեղծել է սիտոտ դատարկել դարձվածին հոմանիշ կառույցներ. «...լսե՛ղ ու անօգնական հայացքը հառեց նրան և ինչ որ ուներ-չուներ իր հոգում դատարկեց, դուռս թափեց, շաղ տվեց նրա առաջ» (117): Նեղինակը անայր բառին հոմանիշ է դարձրել անյուսամուտը²՝ հիմք ընդունելով այր բառի փերկի բաժին իմաստը. «Խուլ փողոցներ էին դրանք՝ անայր, անյուսամուտ» (136):

Անհատական կամ հեղինակային հոմանիշները նույնպես խոսքային են և կրում են որևէ ստեղծագործողի անհատականության կնիքը: Վերսում բերված կառույցներից որոշները կարելի է համարել նաև անհատական, որովհետև դրանք կամ նորաստեղծ են³ (արյունը թշալ), կամ էլ նոր իմաստ են պարունակում (արյունը փրփրել, նրկնել, անաչք):

Պ.Ջնյոնյացանի գործածած հոմանշային շարքերն ըստ կառուցվածքի ունեն հետևյալ տեսակները՝ 1) բառային, 2) բառակապակցական, 3) խառը⁴:

1) Հոմանշային շարքը բառային է, եթե նրա անդամներն արտահայտված են մեկ բառով: Մա տարածված ձևն է և Պ. Ջնյոնյացանի նշված երկուսն նույնպես գերակշռող է. «Նա մոռանում էր իր ուժ լինելը և այդ փոքր ու չնիհ առավելություններով հալարտանում: Երբեմն նույնիսկ դիտմամբ որևէ անտրամաբանական քայլ էր անում և ուղղակի ցնծում, որ իր խոշոր և հաղթանդամ սենեկապետը՝ իր սիրելի Դրաստամառը, խճճվել է ու գլուխ չի հանում» (15): «Նա վեր կացավ, անտեղի ու անհատկի բծախնդրությամբ մաքրեց ծնկները...» (160) և այլն:

2) Բառակապակցական շարքերում հոմանիշներն արտահայտված են բառակա-

պակցություններով, որոնք մեծ մասամբ դարձվածներ են: Օրինակ. «Մարդը ևս գնում էր իր ցեղակիցներին որոնելու,.... ապա-բարձրու մի կտոր հագի համար, պնդելու իր գոյութան իրավունքը, կյանքում առաջին անգամ իր սեփական ուժերով իր տունը հիմնելու...» (121): «Որքան ճիգ ու քանք պիտի թափե՞ր, որքան նրանք պիտի ծախսե՞ր, որպեսզի կամաց-կամաց նրա մեջ սեր արթնացներ դեպի իշխանությունը...» (268):

Հետևյալ շարքում հոմանիշներ են դարձել երկու ազատ և մեկ կայուն բառակապակցություններ. «Եվ նա... մինչև վերջ հասկացավ, մինչև խորքը կրահե՞ս, մինչև ուռնուծուծը գլխի ղեկավ, թե ինչ երջանիկ էր այն պահը...» (337):

Առաջին կինտիկնանց տիկին շարքը կազմվել է շրջասույթից և հարադիր բարդու-թյունից. տեքստում սրանց կիրառությունը զուտ ճանաչողական նշանակություն ունի. «Դարձավ Հայաստանի առաջին կինը, հայոց աշխարհի տիկնանց տիկինը» (298):

3) Խառը տիպի շարքերում զուգահեռ գործածված են նշված երկու տեսակներն էլ: Օրինակ՝ բառերից և բառակապակցություն-ներից են կազմված հետևյալ շարքե-րը «...չէ՞ որ այդ բարձրագույն անուններից բացի կա նաև արուս կապ, մոտիկ ազգակցություն, տնական նույնություն» (83): «Բանի Հայր Մարգարեյն ապրում է, քանի գոյություն ունի, զարմիկի կնոջ վրա աչք տնկողն ու նրա դեմ ոճիր գործողը չի նստի հայոց գահին» (178):

«Հայոց արքայի դաշնակցությունից ավելի ձեզ հետաքրքրում է խոռհոռավոր ու զատտհոքնոով լեցուն իմ քաղաքը» (259): Խոսքին առավել արտահայտչականություն են տալիս բառերի և դարձվածների զուգորդումը. «Ու էլ մի փոռձոր, մի՛ ճգնիդ, կաշվիդ ղուռս մի՛ նկ՛՛ն՛՛ ճշմարտությունն ինձ բազատելիտ համար» (300): «- Եթե խնորհմ, աղոթսմ, ոտքոռո ղոննսմ...» (427): Այս երկու օրինակներում կա նաև աստիճանավորում:

Բառերի և շրջասույթների միջոցով են կազմվել հետևյալ հոմանշային շարքերը. «Սա է Մեծ Հայքի կաթողիկոսը, ամենայն հայոց հարապետը, ամենասուրբ հա-լը...» (26): «...այս ինչպե՞ս է լինում, որ անձամբ ինքը՝ առօան, նոկրի առաջին

ղեմրը, ծիռանակիրն ու ծիռանավորը, ամենահզոր հայր, ուշի ուշով հետևում է Արշակավանի կառուցմանը, բայց էլի գործը տնդից չի շարժվում...» (246):

Հետևյալ հատվածում կանանցում առաջինը (իհնե) - տիկնանց տիկին - թագուհի շարքը ծառայում է նաև կերպարի տիպականացմանը: Փառանձմեն Արշակ Երկրորդի հետ գրուցելիս գործածում է առաջին նրկու հոմանիշները, որով ցանկա-նում է ընդգծել ոչ միայն իր բարձրատոհմիկ լինելը, այլև իր կանացի առավելությունն արքայի բոլոր կանանց ու հարձերի նկատմամբ. «Միայն մի պայմանով, արքա՛, - չոր ու գործնական տոնով, առանց ամոթի նշույլի, նրան դիմեց Փառանձմե՛ր: - Եթե ես առաջինը (իհնե) կանանցում:

- Այսինքն թագուհի՛:

- Եթե ինձ կոչեն տիկնանց տիկին:

- Համաձայն եմ: Թագուհի և տիկնանց տիկին» (194): Այս նրկախոսության մեջ թագուհի և տիկնանց տիկին հոմանիշները ձեռք են բերել իմաստային նուրբ տարբերություն. առաջինն ունի արքայի կին, որ բարձր խավիզ է սնոված իմաստը, իսկ երկրորդը՝ արքային աատկանող կանանցից առաջինը՝ ռստ հո կանացի բոլոր հատկանիշները:

Պ.Զյուրաբյանը նշված տիպի հոմա-նշային շարքերից երկուսը կամ երեքը երբեմն գործածում է նույն նախադասության մեջ. նման դեպքում ակնառու է հեղինակի կողմից նրկայա-նառվել համակողմանի ներկայացնելը, օրինակ. «Նևորոսկանքի, ցալի, չարախոտության ու զրպարտանքի շշուկներ էին դրանք» (31): «Ուրեմն ի՛նչ, մինչև մոտին շունչը մինչև մահկանազուն կնքըր սրբություն՝ մարի, ատրի անանձնական կյանքով, իրեն նվիրածների ղուհնշնդի՞ն...» (57): «Իսկ թագավորը պետք է հայացքն անընդհատ աչ ու ձևս թեքի, բռնի փախչողների փեշերից, խնցքի, աղբրսի, քառատոռ, հասկացե՛հ, սառնա, վախեցե՛հ...» (105): Այս վերջին օրինակում հոմանշային երեք շարքերի առկայությունը՝ արտահայտված բայերով, օժանդակում է գործողության անընդհատականությունը, դժվարությունը ներկայացնելուն:

Նման օրինակները չափավոր են գործածված և չեն ստեղծում հոմանիշներով ծանրաբեռնված, դժվարընկալի տեքստ:

Ինչպես օրինակներից երևում է, հոմանշային շարքերը կապակցված են շաղկապանքով կամ շարահարությամբ: Գնրակը շուտ է վերջին միջոցը, որով կապակցվում են մեծ մասամբ բայերը: Սա նպաստում է հորդափես հույզների, ապրումների վերհասմանը, ինչպես. «Թե տղամարդ են, հոսցիք, ծնիք, նրկնիք այդ ստուրը» (22): «Պիտի՞ արքան մի բան ձեռնարկի, թեկուզ յնին, թեկուզ անշահն մի բան որոշի...» (115): «Եվ տես, թե ուրիշ են սկսել, տնեցուց, արյունակցից, որպեսզի ուստմի, կոռուկի, խանձմի արքայի սիրտը» (158) և այլն:

Կապակցման բառային միջոցներից գործածված են միավորական և ու շաղկապները: Գնրակը շուտ է վերջինը, քանի որ այն ազդել է օժտված փորրո միավորները կապակցելու դերով և դրանով իսկ կարծես ամբողջացնում ու շնչոտում է առարկայի բնութագրությունը տրված հոմանիշների սահմաններում: Այս իսկ պատճառով նշված միջոցներով կապակցված են մեծ մասամբ առարկայի հատկանիշ ցույց տվող բառերը. «Ու նրա և աշխարհի դիմաց՝ ներք անօգնական ու անպաշտպան էակ» (347): «Իսկ որ դրանք փուլ էին ու սին, վկա այս հսկա գլեղեզմանատուներ...» (495): «Տեսնես ի՞նչ է երազում գետնին պարկած այս թշվառ մարդը, միակը իր խնայած ու ճանաչած բոլոր մարդկանցից, որ անցյալ չունի» (353): «Թող նա էլ ծառայի անծանոթ մարդկանց, թող իմանա մերստական և անհասցե՝ մառախուղյալ ամբողջ ահավորությունը» (17) և այլն:

Ինչպես որոշ օրինակներից երևում է, հեղինակը ներքին հոմանշային շարքն առանձնացնում է, դարձնում անկախ նախադասություն: Սա ևս օժանդակում է մտքի ընդգծմանը, օրինակ. «Թեև հալածակը պիտի լիներ: Չառովմը պիտի, փշովմը պիտի» (189): «Արքան լիովին հատուցում էր իր պատճառած վնասները: Օստորոնքն, առատաձեռնորեն» (297): «Նույնպիսի նախադասության մեջ Պ. Ջեյթունցյանն առանձնացրել է հոմանիշներից մեկը. «Ես ամուլ եմ արքա... Չերը...» (254):

Խոսքի մասային պատկանելության առումով նշված երկուսն գերակշռում են բայով արտահայտված հոմանշային շարքերը, այնուհետև՝ գոյականներով ու ածականներով արտահայտվածները:

Անկոտրում

Պ. Ջեյթունցյանի «Արշակ Երկրորդ» պատմավեպում կան զգալի թվով հոմանիշներ, որոնք նախատում են երևույթը համակողմանի ներկայացնելուն, միտքը շնչեղուն, կրկնությունից խուսափելուն: «Նեղիսակը գործածել է հոմանիշների երկու տեսակներն էլ՝ համանիշներ և նույնանիշներ, որոնցից, ինչպես և բոլոր գեղարվեստական երկերում, գերակշռում են համանիշները: Առկա են նաև հեղինակային հոմանիշներ:

Резюме

В историческом романе „Аршак II „ П. Жейтунян использовал синонимы для всеобщего, своеобразного представления реальности, раскрытия основной идеи, придания произведению познавательного значения, а также для избегания повтора.

Автор использовал разные виды синонимов: языковые, речевые, индивидуальные и т.д.

Ծանոթագրություն

1. Ա. Սուքիասյանի, Ս. Գալստյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան»-ում առտորն փրփրոն դարձվածին տրված է մեկ իմաստ՝ զարմանալ.

2. Համեմատված են արդի հայոց լեզվի համապատասխան բառարանների հետ:

3. Վ. Առաքելյանի, Ա. Խաչատրյանի, Ս. Էդյանի հեղինակած «Ժամանակակից հայոց լեզու» (հ.1, Ե., 1979թ.) աշխատության մեջ համանշային շարքերն ըստ կազմության ունեն հետևյալ տեսակները՝ բառային, բառային և դարձվածային, դարձվածային, Նախադասաբանար ենք գտել դարձվածային բառի փոխարեն գործածել բառակապակցական անվանումը, քանի որ նշված տեսակի մեջ ներառված են ոչ միայն դարձվածները, այլև այլ տիպի կայուն բառակապակցություններ, ինչպես նաև որոշ ազատ բառակապակցություններ: Եվ համապատասխանաբար էլ բառային և դարձվածային անվանումը փոխարինել ենք խառը բառով:

4. Արշակ Երկրորդի ներքին խոսքում գործածված այս բառը ժամանակավիշակության օրինակ է, քանի որ վեպում նշված ժամանակաշրջանում այն քայսոճն էր և չուներ այժմ գոյականի վերածված խառը բառի իմաստը:

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ (ՏՄԲԼԱԶԻ ԽԱԶԱՆ) «ԶՈՒՆԱՆ-ՏՄԲԼԱԶԻ» ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՅՅԵՐ

Ե.Ա. Միրզոյան

Հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

Ղարաբաղի բարբառով գրված «Ջուռնա-Տմբլա» ֆեյիկտոնների ժողովածուն լավագույնս արդարացում է հեղինակի նպատակադրումը՝ նրգիծանքի միջոցով պատկերել հայ հասարակական կյանքը Շուշում և մոտացությունից փրկել Ղարաբաղի բարբառի հարուստ բառապանդ:

Բարբառները եղել են և մնում են գրական լեզվի հարստացման աղբյուր, և դա առավելագույն կատարվում է գեղարվեստական խոսքի միջոցով:

XIX դարավերջին և XX դարի առաջին տասնամյակում Ղարաբաղի բարբառով հրատարակվեցին մի շարք գործեր¹:

Համեմատելով այդ գրվածքների լեզուն և ոճը՝ գալիս ենք այն ներկայացության, որ այս նրկների լեզուն իրենց բառակազմական ու ձևաբանական իրողություններով, ներկայացնում է Ղարաբաղի տարբեր շրջանների խոսվածքները և արտասանությունը:

Հրատարակված նրկների լեզվին գերազանցում է Մելիք-Շահնազարյանի ֆեյիկտոնների լեզուն՝ հյույժող, հարուստ բառապաշարով, բառակազմական հետաքրքիր կառույցներով:

Մեծ է Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ներդրումը արևելահայ նրգիծական գրականության, ազգագրության և բանահյուսության, բանասիրության, գյուղատնտեսության և մանկական գրականության զարգացման գործում:

Բազմավաստակ գրողը և մանկավարժը ունի տպագրված 60-ից ավելի աշխատություններ և անտպագր 72 գրական, բանասիրական, մանկական գրվածքներ, որոնք, նրա կտակի համաձայն, պահվում են Հայաստանի Եղ. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդում:

Բանահյուսական և բանասիրական մեծ արժեք են ներկայացնում Ղարաբաղի բարբառով գրված անտիպ «Ղարաբաղցիներն օրինաբաններ և հայիայններ», «Հանելուկներ», «Պեզվիր» ենթավերնագրով, «Շուտասնյուկներ...», «Առաւելներ, առած-

ներ», «Տնային բժշկությունը Ղարաբաղում» աշխատությունները:

Մելիք-Շահնազարյանը «Ջուռնա-Տմբլայի» առաջին հատորի (1907թ.) առաջաբանում գրել է. «Հրատարակչության տպով Ղարաբաղի լեզվով մեր գրած ֆեյիկտոնները, մենք նպատակ ենք ունենցել ի մի ժողովել այն հատ ու կտոր հողվածները, որոնք լույս են տեսել այս ու այն թերթերում¹, որպեսզի թերծնագրած լինենք Ղարաբաղի լեզվով հետաքրքրվող բանասերների գործը և միևնույն ժամանակ նրեան հանած լինենք մեր ընտանեկան նկատ ու կացի ու հասարակական գործերի ու գործիչների աչքի ընկնող պակասությունները» (1-2):

Հեղինակի այս խոսքից եւ հողվածներից նրեում է, որ Կ. Մելիք-Շահնազարյանը իր առաջադասերը նպատակը համարել է լեզվական խնդիրը և ավստում էր, որ Ղարաբաղի բարբառը, որ իր առանձնահատկություններն ունի, իր դարձվածները, ընտիր և ճոխ բառերը, դեռ լուրջ ուսումնասիրության նյութ չի դարձրել, այնինչ «այս ու այն հանգամանքների շնորհիվ հետզհետե մոռացության է տրվում, աղավաղվում և իր նախնական վիճակից հեռանում» (1-3)

Ավելի քան մեկդարյա հեռավորությունից ուսումնասիրելով բարբառով գրված նրա ստեղծագործությունների բառապաշարը, նկատում ենք, որ տեղին էր հեղինակի մտավախությունն այն առումով, որ այսօրվա նոր սերունդը, խոսելով Ղարաբաղի բարբառով, չի օգտագործում շատ այնպիսի բարբառային բառեր, որոնց իմաստը չի գիտակցում, շատ արտահայտություններ ու դարձվածներ, փոխադրել բառեր ու օտարաբանություններ, դուրս են մղվել բարբառախոս նրիտասարգության բառապաշարից, թվում է, թե բարբառը աստիճանաբար կորցնելու է ձևաբանական ու քերականական շատ կառույցներ:

¹ Իր ֆեյիկտոնները եւ գյուղատնտեսական հողվածները Մելիք-Շահնազարյանը տպագրել է «Նոր դար» թերթում: Ընթերցողները անհամբերությամբ էին սպասում Տմբլաչի խաչանի զրույցներին:

Այդուհանդերձ, Կ.Մելիք-Շահնագարյանը նույնպիսի հստոյթամբ է օգտվել Ղարաբաղի բարբառի հարուստ բառապաճծից, արտահայտչական միջոցներից ու պատկերավորման հնարավորություններից, ինչպես Պարոնյանն ու Օտյանը Պոլսի բարբառից, Սայաթ-Նովան ու Մուսղուկյանը թիֆլիսահայ բարբառից: Եվ նրան այսօր Կ. Մելիք-Շահնագարյանի անունը թիչ է հայտնի մեր հասարակությանը. պատճառը այն է, որ բարբառով գրված նրա գրական աշխատությունները այնքան էլ մատչելի չեն հայ ընթերցող հասարակայնության բոլոր խավերին, ինչպես նաեւ այն, որ առաջին հրատարակությունից հետո այլեւս չեն հրատարակվել, եւ պահպանվել են բնագրի միայն եզակի օրինակներ:

Ֆինիտոնների այս շարքը գրված էր լրագրի համար: Առօրյա հարցեր շոշափնվով գրողը աշխատել է իր ներգծանքով ուժ տալ լրագրի առաջնորդողին: Եվ բնական է, որ առօրյա հարցերը, կորցնելով իրենց հրատապությունը, կորցրել են նւ իրենց թարմությունը: Այսօրվա ընթերցողը հազիվ մի նրկու տասնյակ սնայուն ու արդիական հնչեղություն ունեցող ֆինիտոններ գտնի նրա գրական ստեղծագործություններում, որոնք հաճույքով կարողացվում են ու այսօր էլ ծիծաղ առաջացնում: Բայց այդ քչերի մեջ էլ այնքան տաղանդ կա, որ Կ.Մելիք-Շահնագարյանը իրավամբ արժանի է մեր գրականության պատմության մեջ իր տեղն ունենալու:

«Նրա ստեղծագործությունների մեջ նկատվում է հայ գրողների ազդեցությունը ըստ բովանդակության ու ձևի: Արքայանի պես գործ է ածում նմանահնչյուն բառերի կուտակումներ, համեմատություններ՝ Պատկանյանի հակադրություններն են, շուշեցու մոդայասիրությունը բննադատում է Բաֆֆու թիֆլիսաց բարբառով գրած ռոմանվորների նրգծանքով: Իսկ նրա հարստությունն է աղբատություն է համեմատում, կամ բարդական արտաներն է մատնանշում, Ֆրիկի կամ խորհնացու ռճն է հրապարակ բերում» (3-254):

Եստ լավ գիտակցվով, որ յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշարի զարգացման հիմքը բարբառներն են, որ նրանք են գրական լեզվին շունչ ու կենդանություն մատակարարում, գրական հայերենի, գրաբարի հիմուն գիտակը, ռուսերենին, ֆրանսերենին հիմնալի տիրապետող գրողը ընտրեց Ղարաբաղի բարբառը եւ այնպես ստեղծագործաբար օգտագործեց ժողովրդական խոսքի այդ անսպառ շունմաքանը, որ, թերթելով Սահակ վարդապետ Ամատունու «Հայոց բառ ու բան» (1912թ.) եւ ակամայկոր լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառարանները» (1913թ.), նկատում ենք, որ Ղարաբաղի հարուստ բառապաճծից

բերված օրինակների մեծ մասը Կ.Մելիք-Շահնագարյանի «Ջուռնա-Տմբալ» գրքից են:

«Բարբառային գրվածքը մի յուրահատկություն ունի: Շատերը գրում են բարբառով, բայց ուղղագրությունը թողնում են գրական, այնպես որ արտասանությունը չի ներկայանում իր հարագատ պատկերով: Այս պարագային լեզվաբանը կամ բարբառագետը չի կարող օգտվել պետք նշած չափով եւ նույնիսկ շատ անգամ սխալ նգրակագության է հանգում: Այսպես են հատկապես Սրվանձույանի եւ Վալերուն հավաքած ազգագրական նյութերը: Սրանք բարբառագրական տեսակետից պետք է կործան համարել: Այս կողմից արժեքավոր են Մելիք-Շահնագարյանի գրածները, որոնց մեջ հեղինակն աշխատել է ըստ կարելիւյն հավատարմությանից ներկայացնելու Ղարաբաղի (Շուշու) ժողովրդական արտասանությունը: Ասագիքը ըստ կարելիւյն, որովհետեւ Ղարաբաղի բարբառն, ունենալով զանազան յուրահատուկ հնչյուններ, կարելի չէ հայերենի սովորական այբուբենով պատկերացնել: Մելիք-Շահնագարյանը չի թերացել այս յուրահատուկ հնչյունների վերարտադրմամբ թոնել մի այնպիսի ճանապարհ, որ գոհացներ թե գիտական ճշտություն ընտրող բարբառագետին եւ թե լսողությունները հասարակ ընթերցողին» (4-256):

Չնայած իր այս գնահատականին՝ բազմալատակ հայապետ Հրաչյա Աճառյանը իր «Քննություն Ղարաբաղի բարբառի» ուսումնասիրության մեջ նշել է Ղարաբաղի որոշ խոսվածքային տարբերություններ: «Ջուռնա-Տմբալում» գետնողված ֆինիտոնների լեզուն, հեղինակի խոստովանությամբ «նչ թե Ղարաբաղի այս կամ այն գավառի, օրինակ՝ Վարանդայի, խաչենի, Տիգակի կամ Սիսիանի լեզուն է, այլ այդ գավառաբարբառների հոկվածն ու կոկվածը, որ 70-80-ական թթ. գործադրվում էր Շուշի քաղաքում» (1-2):

Կ. Մելիք-Շահնագարյանը առաջին հայ գրողն էր, որ իր ֆինիտոնների համար ընտրեց Ղարաբաղի ճուխ, կենդանի ու պատկերավոր բարբառը, սկսած 1878թ., նրա առաջին անգամ սկսեց գրել «Ղըլըցն կնանց պընդիկեշակը», հետո՝ «Տնգլբազ», եւ ապա՝ «Ջուռնա-Տմբալը» շարքը, որոնք պարբերաբար լույս են տեսել «Նոր դարում», ապա արտատպվել առանձին գրքով:

Վարդան գրողը իր գրքի մեջ որպես գրական կերպար է ընտրել հասարակ մի գյուղացու, որը Ղարաբաղի հայ գյուղերից մեկից եկել է Շուշի (հիշենք, որ խ. Արքայանից հետո մեր գրականության մեջ ընդունված էր հասարակ գյուղացուն գրական հերոս դարձնելը) եւ Տմբալի խաչան անունով (որի հետ նույնանում է հեղինակը) դարձել է թմբկահար, գուտնաչի, մտել տուն առ տուն, ուր կար ուրախություն, նշանդներ

սուր աչքը տեսնում է հասարակության կանխորոշ տեղի ունեցող պիտարակների նրբությունները եւ այդ ամենը երգիծելով ու հումորով մատուցում է որոշակի ձեռով գոտեւա, տմբա, պարտվալիքի, արշալմնի, թըլդրամ, որամաճան, տիկիկոն, որոնց միջոցով իր ժողովրդի «ախալաթն» է հասցնում աշխարհին այդ ընթացքում ծաւ-ծաւ բացվելով սարքին լեզվի հարուստ շերտերը:

Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ստեղծագործությունների լեզվի ուսումնասիրությունը պետք է սկսել գրողի օգտագործած բառապաշարի բնությունից, որովհետեւ բառապաշարի ոլորտում եկեղեցական իր մտքերի հաղորդման կամ ստեղծագործական նպատակադրմանը համապատասխան լեզվապես միջոցների ընտրությունը ու գործածությունը լայն հնարավորություններ ունի: Գրողի լեզվի բառապաշարը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է նախ կատարել բառապաշարի դասակարգումը, իսկ բառապաշարի դասակարգման համար կարելիոր նշնակություն ունի նրա օգտագործած բառերի բառարանը կազմելը (որին էլ ձեռնասույլ ենք եղել): Նման բառարանը ցույց տալու ցույց օգտագործած ընդհանուր բառարանակը, նրա վերաբերմունքը լեզվի բառապաշարի շերտերի նկատմամբ: Մ. Շահնագարյանը «Ջուռնա-Տմբլայի» վերջում տվել է Ղարաբաղի բարբառի դժվարիմաց բառերի համառոտ բառարան, որը նրա օգտագործած բառապաշարի դժվարիմաց բառերի մոտ 5%-ն է կազմում:

Մելիք-Շահնագարյանի բառապաշարի զգալի մասը հայերեն ընդհանուր բառաֆոնդի բաժնի է, որոնք կան նաեւ ուրիշ բարբառներում: «Հագար օք հարիւր օխնասում սինն աշունտա մին թօխալ հոռուհեւ, Շօշա Ղալին փուլէր մարթալ իզգն ար, վրէր բարաւար ար կնամ, վրէրն էլ դիւզերան, վրէրը թոփխանան, վրէրը ժայան, նաւաշ ման կնալը դըլըցք գիտալ չնն», - այսպէս է սկսում իր պատումը Մելիք-Շահնագարյանը «Լըլըցն կնանոց պըրքիմշակը» պատմություն (1-1):

Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ստեղծագործությունների մյուս շերտը Ղարաբաղի բարբառի յուրահատուկ բաժնի են՝ գիւղիտն, գոգարաթ (Յունվարի վեցին բլրբանիս թխնցի, սիւսիսն նը իլաւ, թա Ղալին յուսանրուալ ձօլիւն ընճըկորանցը միար գոգարաթ ըն սարբալ...) (1-59), եռօսիզ (Հոտ մին իծնու տրեկան ցախիլ թաշախոստին կեցուալ նոնիզ կտրած, մին բանէ դամերի ու ընճըկորանց նիւնտ մարաթալ ա սարբալ, սարն ըն ամեն տարի եր ցախիլ-ախաթը ճրնրա ա կնամ...) (2-83), անփիշ-անփթթըկ-39, իրիսկիտա, շիմաշտ, թթօլ, պակուշ-կուշ, քիթթանթուշ, կիշիլիթող, շմբալութ, լուլալ, սոգասնը, շտոլ, խլըշկոնիլ, խնչը-

տուն, ծուլուլ, լիլըխալի (2-/0), սպարալ (2-79), դոգոսանշ (1-78), ինչպէս նաեւ հարադրական բայեր՝ արշա ընգնել, մտքին դօնը ընգնել, բիշտի-բիշտի անել, նի մանել եւ այլն:

Մյուսնք այն բառերն են, որ չեն մտնում գրական լեզվի բառային կազմի մեջ եւ ինչպէս իրենց հնչյունական-ձեւաբանական առանձնահատկություններով, այնպէս էլ գործածության սահմանափակությամբ հանդիպադրվում են ընդհանուր գործածություն ունեցող գրական բառերին:

Բերված օրինակներից ընկալության առնենք մի քանի բառերի իմաստային նշանակությունը:

Չոտադաթ բառը հանդիպում է եւ ծրոգարդար ձեռով. ակաթ. հրատարակության բացատրական բառարանում 3-րդ իմաստի տակ բացատրվում է՝ գառնի նախորդ շաբթվա տոնը, երբ նոր բողոքած ծառայուղերը օրհնում են, ծառագողար, տոն:

Աճառյանի գալմառական բառարանում բացատրվում է՝ ծաղկապար, իսկ Մելիք-Շահնագարյանը մենկարանում է՝ ծաղկապարը, օտեւածա: Վերջին իմաստը համապատասխանում է տեքստում բերված մտքին՝ աղջիկների համար տոնածառ են սարքել:

Մնոնկաթ բառը բարբառում հանդիպում է եւ ծըմթելվաթ ձեռով: Բացատրական բառարանում տրված է ծննդագաթն բառը:

Հր. Աճառյանի գալմառական բառարանում ծննդագաթն բառի դիմաց բացատրվում է՝ մնդրով շինված ձվածնդ, խալիծ կամ ուրիշ համոնդ ուտնիլը, որ իբրեւ նվեր ուղարկվում է ծննդկանին՝ նորածին մանկան մկրտության օրը: Իսկ Ղարաբաղում ընդունված է նորածին 40 օրը լրանալուց հետո այցելել շնորհավորելու, աշքալուսանք տալու՝ նորգանջն եւ մոր համար տարվող նվերներով, որին էլ «ծըմթելվաթ քինալ» են ասում:

Մելիք-Շահնագարյանի ստեղծագործություններում հանդիպում ենք Ղարաբաղի բարբառում գործածվող այնպիսի բառերի, որոնց արմատը գիտակցվում է, բայց իմաստը պարզ չէ, հանդիպում են նա այնպիսի բառեր, որոնց արմատը չենք գիտակցվում:

սիւսիսն - էնա կարմուրթին հալալ կնըր ընցալի, տնսնամ անդունդքան մին գիւղըջը ա եր ինըր, մին ծվվոց ծվլթոց կնամ, մին ուրուտու կծակին անըր, վրէ մարթու օշ օգոմա թա տանի (2-17):

Գալմառական բառարանում գործողը բառի տակ բացատրվում է՝ գոռում, գոշում, աղմուկ, աղաղակ: Բացատրվում է առաջին արմատի իմաստով գոռ - իսկ ներկորդ արմատի իմաստը պարզ չէ:

գրելթորոս - Մեղանքմը մին խալիչայ քցած, էրկու գրելթորոս մարթեք ծըլաչատակ նրան նստած իրեննն ժողովորթին, հարի նրդայ սնու ու սպիտակ փող ին թուփ անըմ...

Բացատրական բառարանում տրված է գրենլ բառը - գրկել, կողոպտել, հարստահարել իմաստով:

գրենլ - գավառական բառարանում նույն իմաստով չստուգաբանված բառ է համարվում և նույնիսկ Լարսբաղի բարբառի անունը չի նշվում: Իսկ թորոս արմատը հակված նմ կարծելու որ ինչ-որ ժամանակ նդել է Թորոս անունով կողոպտիչ, հարստահարող մարդ, որն էլ որպես հասարակ գոյական գործածվելով, գրենլ արմատի հետ դարձել է ամական գրելթորոս մարդիկ:

արշա ընգնել - Բա խոյ պէնը արշա ընգնելան նոր, էլ մեր հեմաքմարքմը ինալ կմնալ, մնրնա նա քինի ճրին ընգնի, նա իլած չիլածը տայ որամափնու (2-163):

Բացատրական բառարանում **արշա** բարբառային բառի տակ բացատրվում է միայն ընկնել բայի հետ է գործածվում: Կազմելով հարադրություն՝ լույս ընկնել-հայտնվել, ծնվել, մեծանալ, աճել իմաստներով:

Աճառյանի գավառական բառարանում նու բացատրվում է մեծնալ (տարիքով մեծ դարձով), նշանավոր դառնալ, լույս ընկնել, հայտնվել, ինքզինքը հայտնել, թե ինքը ով է, սակայն արշա բառի ծագումը չստուգաբանված բառերի մեջ է դասվում:

Լարսբաղի, Գորիսի, Երևանի բարբառներում գործածվում են նաեւ արշա գալ, արշա գցել, արշա ընրել հարադրությունները: Ահա այս արշա կնալ, արշա քիզել, արշա ինգնել հարադրավոր բայերը համարժեք են գրական լեզվում գործածվող աշխարհ գալ, աշխարհ գցել, աշխարհ ընկնել հարադրական բարդություններին և իրենց նշանակությամբ համապատասխանում են դրանց (Հայկ միայն Տերք ըանդի րտա աշխարհ քցողին տօնը հա՛ - 2-163):

արշա-ն աշխարհիք բառի բարբառային յուրահատկություն է և մասաց է նկել հնչյունների անկման և դրափոխության հետնախնդրով: աշխարհ(ք)-աշխարք-աշարք-արշա-արշա:

Մեկիք-Շահնագարյանի բառապաշարի բառային կազմում գործածված են բավականաչափ փոխառություններ պարսկերենից կամ պարսկերենի միջնորդությամբ արաբերենից, նաեւ թուրքերենից, ռուսերենից:

Դա, բացի հայ բարբառների համար ընդհանուր օրինաչափություն լինելուց, բացատրվում է և՛ այս հանգամանքով, որ XIX դարի վերջին Օուշիի բնակչության գզալի մասը մահմեդականներ էին: Չնայած, ըստ Մակար Բարխուդարյանի «Արցախ» աշխատությունից բերված վկայության, հայերն ու թուրքերը ապրում էին քաղաքի տարբեր մասերում, այնուամենայնիվ, թուրքերի խո-

սակցական լեզվից շատ բառեր ու արտահայտություններ գործածում էին հայերը, եւ նրանի թե՛ այդ է պատճառը, որ Տելաշի խաչանի՝ հասարակության տարբեր խավերի հանդեպ իր վերաբերմունքն ու նրգիծանքը դրսևորելիս բազմաթիվ թուրքերեն բառեր, արտահայտություններ, դարձվածներ ու համախոսություններ օգտագործել:

Ահա թուրքերեն բառերի մի շարք, որը շատ հաճախ է գործածվում նրա խոսքում՝ անգլամագ-հիմար, անհավատացող, այագ-ատակոտակ չոր քամի, ահալաթ - վիճակ, ահմնադի-պարեղանակ, աթաբաբանախնի, պապ, բեյթամուգ-անմաքուր, բողմիշ լինել-նեղվել, խնդդվել, բաթմիշ անել - կորցնել, այսմիշ անել- խոսել (հայերեն բայերի հետ հարադրություններ են կազմել), թեաքչա-միայն թե, խօրագ-կերակուր և այլն:

«**Շնաքիմ** սհաբն էլ տննըմա, վեր դորթ **ազաթ** շատ թինդ ա, **օուսան** մին խիլա հեմաթ հանըմ, տնդնուտնդ կոլ տալ տամ...»:

«Թոփխանան նի մոփ **փիտթ**, **փիտթ**, հի՛նչ **փիտթ**, հեալած նոր վեր վեր ածիս էլալը կրիաքոնի, էնքան թեմալոգ ար, քիչ-չէրք լօս էլ որկաթած ըն գեր տարին մին փնասպադա շօսն չի շինիք, **սոնոսթոն** մէչին օտնէր կոլ տան, նա չէ գնիլը, էլը կոխի վէշ, վեր դրուլիսաւ նա ճրքլիսաւ մարթ ճոխտ վէննուր մնչին հանց **թաթմիշ** **ինի**, վեր կարի վէշ թա տիւս կնաց, հուսց վեր մեր **շհարննին փիտթում**:» (2-25):

Փոխառյալ բառերի մի մասը գործածված է երկրորդական կամ այլ իմաստներով: Օրինակ՝ արաբերենից պարսկերենի միջնորդությամբ **մաթթահ- maitah** սրանչնիլ, հազվագյուտ, նշանակությամբ գրողն օգտագործում է հեզնական իմաստով (վա՛ր, ընտրանց խնճրճել էլ վեր քիէի, էտ ար պակաս, մանի ախճիգը հինչ **մաթթահ**՝ լղար, հանց ա լիա ալակուշկուշ ինի -2 63):

Փոխառյալ բառերի գործածությունը պնտք է վերագրել ոչ թե գրող-հեղինակին, այլ, որ այդ բառերը բարբառն ինքն է վերցրել ժամանակի ընթացքում և ոչ միայն օգտագործում է, այլև նեթարկել և նեթարկում է բառակազմակերպ և քերականական իր ներքին ձևափոխություններին:

Փոխառյալ բառերի որոշ մասը այնպես է ձուլվել հիմնական բառապաշարին, որ դադարել է փոխառյալ լինելուց, դարձել է բարբառի հարազատ ու կենսունակ մասը և նեթարկվում է բարբառի քերականական օրինաչափություններին ու կանոններին:

Բազմաթիվ են բարբառում տնդ գտած ռուսերեն փոխառությունները:

Արժե նշել նաեւ, որ Մեկիք-Շահնագարյանի ստեղծագործություններում հաճախ հանդիպում ենք գրաբարյան բառերի

նւ արտահայտությունների՝ ձևաբանական կա-դապարներով: Ահա գրաբարյան բառերի նւ արտահայտությունների ավելորդ ծանրաբեռնումը՝ «վեր ունիցի ականջըս լսելու, լուիցն -1-66», «Ջոր ինչ փորթեցնցն նւ գայն կնիցիցն» -1-130:

Մկիթ-Շահնազարյանը երբեմն հրապույտում է ֆրանսերեն բառերով, որոշ արտահայտություններով՝ «մնամիս, բատոնո, մնամիս», «բուման սառա» եւ այլն: Մրանք խնդրում են խոսքը, ծանրաբեռնում սանկիքը: Այս համաձայնը ժամանակին նկատել է Անոն եւ արժեքավոր դիտորդություններ արել:

Նետարքրիի ու պատկերավոր են խաչանի ափորիզմները, որոնք նրա ստեղծագործություններին համ ու հոտ են տալիս եւ նպաստում, որ նրանք չհնանան: Կնեցարը փոխելով է, հնանում եւ մոսացվում: Այսօր լեզու Շուշիի թուփխանան, բայց Տմբալի խաչանի մոտ պէս կնեզանի է իր «Էշերի յարմուկայով», «Էշիա եղանակ անգամներին իրանց արպական տեղը կրողըզընին, թա չէ թուփխանան շնորքա ընգալա, հանցա մին գատ կուրքրած ինի - 1-75»:

Տմբալի խաչանի նրգիծանքի հնարավորությունները բազմազան են: Նրա ասելիքը հրամցվում է առակի, առած-ասացվածքի, հաննուլի, դարձվածի, հաճախ էլ հարցովփորձի ձևով:

«Հի՛ք պեղծում Թիֆլիսի հայոց թիատրը մին կարգին ընգնի:

«Հի՛ք վեր օդտին հյաքուն տափին նի կյա -1- 204»:

Ծարադրանքին բնորոշ է հարադիր եւ կրկնավոր բառերի գործածությունը՝ «գնաստա-դնաստա», «ջուտա-ջուտա», «ալլան-ալլան», «ծիրտի-պիրտի, հադի-բուդի, հնաճիճ-մնաճիճ, սադ- սալամաթ, թակ ու միակ» եւ այլն :

Ժողովրդական բառ ու բանը, դիպուկ արտահայտությունները, ասացվածքները, պատկերավորման միջոցները նպաստում են երկի գաղափարական հագեցվածությանը «Իերսրհան հիլի, տրեղոհան ծիլի», «Հինչ պեն օսիմ կարմունջումը, վեր պտատովմ յափըջումը», «Մնասը փորն ընգավ» ասացվածքները հարիր են ժողովրդական մտածողությանը եւ նրանց են հաղորդում ամբողջ պատումին:

Շատ ղեպերում Մկիթ-Շահնազարյանը խոսքի ընդհանուր նրանգը պահպանելու համար չի խախտում պատումի լեզվի ներդաշնակությունը՝ չնորժարվելով բարբառում նման բառի համարժեքը չգտած բառի՝ այլ լեզվով օգտագործելուց:

Ամփոփում

Ուսումնասիրության է ներկայացվել Տմբալի խաչանի ստեղծագործություններից «Շուն-Տմբալի» բառապաշարի մի քանի շերտերի

քննությունը: Բնրված են լեզվի հիմնական բառափոխի վերաբերող բառեր՝ օրինակներով, բարբառային որոշ բառերի մեկնություններ՝ իրենց օրինակներով, բարբառում հանդիպող գրաբարյան արտահայտություններ, փոխառյալ բառեր թուրքերենից, պարսկերենից, թուսերենից, որոնք մեծ քանակությամբ գործածվում են ինչպես Ղարաբաղի բարբառում ընդհանրապես, այնպես էլ Մկիթ-Շահնազարյանի ստեղծագործություններում:

Резюме

Изучено представляется словарный запас произведения Тмбали Хачени «Шун-Тмбаль», анализ некоторых его частей. Приведены слова, относящиеся к основному словарному фонду языка с примерами, объяснения некоторых диалектных слов, диалектизмы в употреблении, использованные в диалектах, заимствованные из турецкого, персидского, русского языков, которые в огромном количестве употребляются как в диалектах Карабаха вообще, так и в произведении К.Мелика-Панахзаде.

ՇԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գ. Շիրազյանյան, Սարի Բեզ եւ Գիքի, Կոմիտեի հայոց աշխարհի, Թիֆլիս, 1862թ.:

Կ.Կ. Մկիթ-Շահնազարյան (Տմբալի խաչան), Շուն-Տմբալ, Ա. եւ Բ գրքեր, Վարդապետ, 1907, 1908, 3նիխունների ժողովածու:

Ռիւստ Գ. Բարխուդարյան, Արազը տարին Կտարի, Շուշի, 1883թ.:

Մ. Բարխուդարյան, Պղը-Ռոդի, Թիֆլիս, 1883թ.:

ՏՆազդարյան, Ճրքադարձ լույստի Կրդի, Թիֆլիս, 1889թ.:

Տ. Դաւթյան, Ձանգուրումանը, Ազգագրական հանդես, 1908, հ.1:

2. Հր.Աճառյան այս ամենը դառնել է «Լարաբաղի մարբարառով» գրված աշխատությունների շարքը: Բարբառագետ Կարո Դակիթյանը իր «Լուսնային Լարաբաղի բարբառային քարտեզը» աշխատության մեջ նշում է, որ այս ամենի ոչ բացատրությունները և ոչ էլ լեզուն Լարաբաղի բարբառով չեն, որովհետև սկիզբի լեզուն կիսազրական է, երան բարբառային և Հիւրդարբարառով է: 1966, երևա էջ 8:

3.Իր 3նիխունները և գաղափարախառնված իրականները Մկիթ-Շահնազարյանը տարաբն է «Նոր-դար» թերթում: Ընթերցողները ամիսներովությանը էին ապստում Տմբալի խաչանի գրությունների:

4. «Լարաբաղի լեզուի հիմնականը» մի քանիսը մենք երկու-երեք տարեկան նշանակվեցին շատ տանիկալական նշանակվող չունենալու համար ինչպես ոչ - վրեժ, որվիր, տնաղն», գրում է հեղինակը:

Գրականություն

1.Կ.Մկիթ-Շահնազարյան,Շուն-Տմբալ,Արազը,1907թ.:

2.Կ.Մկիթ-Շահնազարյան,Շուն-Տմբալ,Ռիւստ,1908թ.:

3.ԳԱԾ, Մկիթ-Շահնազարյանի ֆոնդ, գ.254, Արան Տերմուրյան:

4.ԳԱԾ, Մկիթ-Շահնազարյանի ֆոնդ, գ. 256, Հր. Աճառյան:

5.Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, ավարտ. իրատ, 1969, երևա:

6.Հր. Աճառյան, Գաղափարական բառարան, 1913, Թիֆլիս:

7.Ս. Ամասունի, հայոց բառարան, 1912, Վարդապետ:

ՓՈԽԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Հ. ՊԱՐՈՆՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Ն. Գ. Խաչատրյան

Հայոց լեզվի և նրա դասականի մեթոդիկայի առթիւ

Բնում ենք նրգծաբան Հ. Պարոնյանի ինքնատիպ ոճը պայմանավորող պատկերավորման միջոցներից մեկը՝ փոխաբերությունը: Յուր ցնք տալիս, իր նրգծաբանը այս հնարը ամբողջությամբ ծառայեցրել է նրգծաբանին:

Բառերը խոսքի մեջ հաճախ գործածվում են ոչ ուղղակի, այլ փոխաբերական իմաստով: Փոխաբերական գործածությունը ընդարձակում է բառերի իմաստային կողմը: Փոխաբերությունը պատկերավորման այնպիսի միջոց է, որի ղեկավարման ներկա առարկաների կամ ներնայաների ներքին կամ արտաքին նմանության հիման վրա մի բառի փոխարեն գործածվում է մի այլ բառ: Բառի բառարանային իմաստը, ստանալով գաղափարի հուզական ներթափանցում, ուժեղացնում է առավել զգուշ, ներնայան, առարկայի այս կամ այն հատկանիշի ներգործությունը, խոսքը դարձնում պատկերավոր ու արտահայտիչ: Էդ. Ջորջայանը փոխաբերությունը համարում է այլաբերության մի տեսակը: «Այն այլաբերական բառերը, որոնք հենվում են ներկա ներնայաների նմանության վրա, կոչվում են փոխաբերություն» (1.234): Փոխաբերությունը տարրադրական պատկեր է՝ հիմնված վառ գույնգործությունների վրա: Նրա հիմքում կարող են ընկած լինել առարկայի ամենատարբեր հատկանիշները:

Փոխաբերությունը ստեղծվում է համեմատության հիմքի վրա: Ե. Բալլին գրում է. «Փոխաբերությունը ոչ այլ ինչ է, քան ոչ համեմատություն, որի մեջ գիտակցությունը ավանդույթի ազդեցության վերացական հասկացությունը սնունդնում է կոնկրետ առարկային դրանք գույնգործվում մի բառի մեջ» (2.225): Հ. Պարոնյանը ստեղծել է ինքնատիպ փոխաբերություններ: Այն միտքը, որ ազգային ներնայաները կատարածություն են, անողնաշար, չունեն սեփական կարծիք, հեղինակը սեղմ ներկայացնում է այսպիսի փոխաբերությամբ. «...ինչպես կապրի ուրծն մեր Ազգային ներնայաներական ժողովն, որուն մեկ թառորդը մարդ է ներք թառորդը թուրքակ է» (3, 437): Փոխաբերությունները արտահայտվում են բառերով, ներքին բառակապակցություններով: Էդ. Աղայանը բառական փոխաբերությունը համարում է մակերեսային,

իսկ կապակցականը՝ խորքային (3.34): Այս տերմինները, կարծում ենք, հաջող չեն:

Բառային փոխաբերությունները հիմնված են փոխաբերվող եւ փոխաբերվող բառերի ցույց տված առարկայի որեւէ հատկանիշի նմանության վրա: Օրինակ. Հ. Պարոնյանը «Պոստի» մեջ գրում է. «Քում Բարուի ներքին օժ է, իսկ արտաքինն՝ աղաղակ» (4, 209): Փոխաբերվող բառի՝ օժի նենգությունը, չարությունը վերագրվում է Քում Բարուի բնակչին. նույնացվում են մարդու նենգությունը ու չարությունը օժի նույն հատկանիշների հետ: Երկրորդ նկատման փոխաբերության հիմք են դառնում աղաղակու այնպիսի հատկանիշները, ինչպիսիք են մարդությունը, ազնվությունը, գեղեցկությունը, որով էլ ներկայանում է բուն քարույր:

Կապակցական փոխաբերությունները պայմանավորված են տվյալ բառակապակցությամբ: Այդ կապակցությունը ներկա կամ ավելի բառերի գույնացումն է, որի փոխաբերական իմաստը ըմբռնվում է միայն համապատասխան բառային միջավայրում: Բառերից որեւէ մեկը առանձին գործածվելու ղեկավար կարող է եւ փոխաբերական իմաստ չունենալ: Փոխաբերական իմաստ է ստանում կապակցվող բառի մասնակցությամբ: Օրինակ. Հ. Պարոնյանը դրական հատկանիշներով է պատկերել իր ուսուցչին Ներսես վարժապետյանին, որը նշանակալից զոր է խաղացել իր ժողովրդի կյանքում, ծառայել է նրան անմացորդ եւ ձեռք բերել ժողովրդականություն: «Նոյնանը նրան նվիրված դիմանկարում գրում է. «Աշակերտիկ սիրույն համար, երգիծաբանության հառաջադիմության սիրույն համար քանի որ փորք յոթնություններ ունեցն, որ իմ գրիչիս ալ սիրող չկոտրի»» (5, 273):

Փոխաբերությունները լինում են լեզվական եւ անհատական: Լեզվական փոխաբերությունները ընդհանրական բնույթ ունեն: Անհատական-հեղինակային փոխաբերությունները ստեղծվում են առանձին հեղինակների

կողմից: Փոխաբերական նշանակություններով ավելի հաճախ հանդես են գալիս կենդանիների անվանումներ, թանկագին բարեր, նյութ նշանակող մի շարք բառեր:

Գնդարվեստական գրականության մեջ հատկապես նրբիծական տպավորություն ստեղծելու նպատակով գործածվում են անհատական փոխաբերություններ: Դրանց միջոցով Պարոնյանը արտահայտում է իր հեգնական, ծաղրական վերաբերմունքը այս կամ այն ներույթի նկատմամբ:

Առարկաների նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք արտահայտելու մեծ հնարավորություններ ունի բառը իր բազմազան նրբիմաստային նրանգներով: Հ.Պարոնյանը ծաղրում է ազգային ջոջ Տոթոր Ռուսիյանի՝ աշխարհաբար լեզվի՝ զարգացման հարցում ցուցաբերած ծայրահեղությունները, սխալ ըմբռնումները: «Գլուխը ամուր ու անառակ բերդ սըն է, բնավ չի համոզվիր» (5, 276): Ազգային ջոջ Գ.Լենֆինճյանի վարդապետությունը հեգնում ու ծաղրում է հետևյալ փոխաբերությամբ. «Մեծ հագուստներու մեջ փայթըտվի՛ն մեկ ներկու տարի նտըր՝ Եվդոկիա կուղևորի, ուր շատ ընդունելություն չգտնե՛ր» (5, 181): Ընդգծված բառերը իրենց բառարանային արժեքով դրական կամ բացասական իմաստ չեն բովանդակում: Բայց այդպիսի կալուղ են ստանալ համապատասխան համատեքստում: Մտնելով տարբեր կտավագությունների մեջ՝ այդ բառերը ձևեր են բերում տարբեր իմաստներ՝ տվյալ դեպքում՝ բացասական: Եվ ընդգծվում, ընկալվում է տվյալ կոնտեքստում ձևոր բերած իմաստը: Նրբիծաբանին հատուկ է բառակապակցության կամ նախադասության անդամների իմաստային անհամատեղելիությունից բխող իրավիճակների ստեղծումը: Այդ իրավիճակի ստեղծման հարցում դեր են կատարում տարբեր բառերի կամ բառերի տարբեր իմաստների անսպասելի գույզողումները: «Ստուգումի» մեջ անգլիական հյուպատոս Թրոթթի շահախնդրությունը մերկացնում ու ծաղրում է հետևյալ փոխաբերությամբ. «Եթե հիշյալ հյուպատոսն յուր ստամոքսին վրա էր հիմնի յուր քաղաքականությունը՝ գործնիս թուրը և» (3, 319): Կոմիկականը հիմնված է հյուպատոս, ստամոքս եւ քաղաքականություն բառերի գույզակցման վրա, որի անտրամաբանական լինելը շատ ակնհայտ է: Եվ նրա ակնհայտ անտրամաբանականությունը ներկայացվում է լրջորեն, կոմիկանն ավելի ակնհայտ է դառնում: Ինչպես նշեցինք, փոխաբերական իմաստը ձևա-

փորվում է առարկաների ինչ-որ նմանության, ընդհանրության դիտարկման հիման վրա: Մի շարք փոխաբերություններում հաճախ դա չի ըմբռնվում. օրինաչափությունը խախտվում է հատկապես հեգնական բնույթի օրինակներում: Այսպես. հեղինակը քննադատել ու ծաղրել է գրաբարամուկներին «Ի՜նչ ըսեմ են այդ սրամիտ եւ կատակասեմ Ծահնուրին, որ «Ազգայն վեր հայտեայա՛ր» ընկերության ստեղծապետուհիոյն (խոսքը բանաստեղծուհի Սիպիլի մասին է -Ն.Խ.) գրաբար նամակին վրա գնդասեղի ծայրովն դպավ: Մեծ վերք մը բացավ գրաբարին վրա՝ որ լարվ էր ողբալով գնաց գնդեցի սեղին գիրկն ընկավ» (3, 488):

Հակոբ Պարոնյանը ստեղծել է բառը ու բազմաբնույթ փոխաբերություններ: Դրանք համապատասխանում են ստեղծագործության բովանդակությանը եւ ռեալական տեսակետից ներդաշնակում են իրար: Պարոնյանական փոխաբերություններում անձի հատկանիշը վերագրվում է բնության նրբույթներին, կենդանիներին և հակառակը, շնչավոր առարկաների հատկանիշը վերագրվում է անշունչ առարկաներին, վերացական հասկացություններին և ընդհակառակը:

Անդրադառնալով Հ.Պարոնյանի փոխաբերություններին՝ ըստ տարբեր խոսքի մասերի. փոխաբերական իմաստով հստակ են գալիս հատկապես գոյականները, ածականները, բայերը: Ծառ են հատկապես գոյականով արտահայտված փոխաբերությունները: Օրինակ. «Ո՛վ, կյանք, ինչ անտանելի բռն մեծ դու մարդուս վրա» (3, 332): Բռն բառի փոխաբերությամբ շնչում է մարդկանց ծանր, անտանելի կյանքը, թշվառությունը:

Պարոնյանը փոխաբերաբար գործածել է դիցաբանական, պատմական մի շարք հերոսների անունները: Հնդկանակը մերկազրել է ազգային ջոջ Ստեփան Ասլանյանի նրկերեսանկությունը, կարծիքների հարավիտությունը: Նրանք նրկկայացնում է այսպես. «Մովսեսի հետնուղ... օրենքներու գործադրության մասին, եւ կենդանի Պրոտեոս... զույն փոխելու տեսակներով» (5, 37): Պրոտեոսը ըստ դիցաբանության ծովի նման փոխում էր իր կերպարանքը:

Փոխաբերական կիրառությամբ հանդես են գալիս նաեւ ածականները: «Մեծազատիվ մուրացկաններ» վիպակում բանաստեղծը խոսում է վերաբերաժ ոճով: Դրանով հեղինակը հեգնում է պոռոտախոս բանաստեղծին եւ ընթերցողին պատկերացում տալիս նրա էության, բնության

մատին. «Բանաստեղծի մը սիրտը շատ *փափուկ* է, ասմնաթեթև խոսքն մը կը վիրավորվի» (3, 34):

Փոխաբերական իմաստով ավելի հաճախ գործածվում են *բայեր*: Ինչպես. «Պարոնյանը խստորեն քննադատել է Հովհաննես Տերոյենցի հասարակական արտահայտվող գործունեությունը, «Պատվելիին» խմբագրական աշխատանքը: Հեղինակը Տերոյենցի ատելությունը դժնդկատա-կան մամուլի նկատմամբ ցույց է տվել հետևյալ փոխաբերությամբ. «Երբ հայ թերթն մը փափաքեր քիչ մը *լույս փտեր*, Պատվելին կուգար, *կը փչեր* զայն» (5, 47):

Մեծ երգիծաբանը ստեղծել է դիպվածա-յին բառակապակցություններ, որոնք դարձվածք-ների արժեք ունեն: Դիպվածային կապակցու-թյունները ինքնատիպ են, և դրանց դիպուկ գործածումով հեղինակը կատարում է երգիծա-կան մեծ ընդհանրացումներ: Այսպես. «Մեծա-պատիվ մուրացկանները» փախկում այսպես է բնորոշում ուսուցիչների, մանկավարժների ծայրահեղ ծանր սոցիալական վիճակը. «Թե ինչ կը քաշեն Պոլսո դասատուները. *խնդրության գենիթը* բարձրացած են» (3, 378): Բերնեք բառակապակցություններ, որոնք դիպվածային դարձվածքների արժեք ունեն. «*Բարկության հուր, թշվառության վիիր, ծախս ապրանք* (աղջիկներ-Ն.Խ.), *խելքի խանութ, սիրո շղթա, մահվան կտորն* (քույր-Ն.Խ.), *համբույրներու արտ, սիրո կրկնատոմար*: Այս դիպվածային արտահայտությունների ստեղծումը եւս մեկ ան-գամ ապացուցում է Պարոնյան երգիծաբանի ինքնատիպությունն ու անգուցականությունը: Հ.Պարոնյանի լեզվում հաճախ ենք հանդիպում ժողովրդական և գրական ծագում ունեցող, երգիծական շեշտվածություն ունեցող դարձված-ների, արտահայտությունների: Լեզվական, ժողովրդական արտահայտությունները խոսքը դարձնում են կենդանի ու աշխույժ:

Խոսման գրական ծագում ունեցող դարձվածքների մասին, որոնք ճիշտ ու տեղին գործածությունը ունի յուրահատուկ ռեակցիոն դեր և արժեք: Հեղինակը «Պառլուտ մը...» երկում Քասրոն փաշայի գլուղացիների մասին գրում է. «...Երբ իրենց գավալներուն դաստիարակության վրա խոսք բացվի՝ այն ատեն *անդամալույծ կը կտրին* և արտապատիկյա *ավազանին* մեջ նետվելու փափագ ալ չեն զգար» (5, 124): Ըստ տվյալության, պրոպատիկյա ավազանում լողացող անդամալույծները բուժվում էին: Հեղինակը սրբանով հեղձում ու աչքսափում է գլուղացիների անգործությունը, անտարբերու-

թյունը վարձարանների բարեկարգման, իրենց երեխաների կրթության ու դաստիարակության նկատմամբ: *Անդամալույծ կտորին* անհատա-կան դարձված է, որը նշանակում է անտարբերու-թյան, անգործության կմատնվեն: Հ.Պարոնյանն անխնայ է ապագային բնույթ ունեցող բարոյա-կան, հոգևոր արատների նկատմամբ, որոնք նա «անդամալույծ» բառով համարում է հոգևոր հաշմանդամություն և ցավ է զգում, որ այդպիսի հիվանդը չի էլ մտածում բուժվելու մասին: Հ.Պարոնյանի ստեղծագործություններում հան-դիպում ենք ամբողջական նախադասություն-ներով տրված փոխաբերություններ: Նույն նա-խադասության մեջ հանդես են գալիս տարբեր խոսքի մասերով արտահայտված փոխաբերու-թյուններ. «*Օղին, ուրախ սրտներուն աղջն դրախտ կը բանե, տխուրներուն ալ դիմացը դժոխքը կը հանեն*» (6, 179): «*Սույն քարերն դուրամարս կերակուր կը չինեն*» (5, 173): Հաճախ փոխաբերությունը գործածվում է մի շարք դար-ծույթների հետ զուգակցված: «Հատկապես գեղարվեստական ռճում փոխաբերությունները որոշակի հարաբերության մեջ են մտնում ռճական այլ միջոցների հետ, և հաճախ այդ հարաբերակցությունը դառնում է փոխաբերու-թյան ձևավորման միջոց» (7:56): Հաևոր Պարոն-յանի ստեղծագործությունները հարուստ են հատ-կապես չափազանցությունների հետ զուգակցված փոխաբերություններով: «Ատամնաբույժն աղել-յառ» կատակերգության կերպարներից Թովմասն իր սիրեկանի՝ Մարթայի անբարոյականությունը ծաղրում է հետևյալ փոխաբերությամբ. «Աղեկ կը ճանչնա այն Մարթան, իր երեսն *համբույրներու արտ* մ'էր, որուն վրա եթե համրելու ջլլատ, հագարի չափ սերմանած եմ» (6, 172):

Հաևոր Պարոնյանի ստեղծագործություն-ներում հանդիպում ենք հակադրության հիմքի վրա ստեղծված փոխաբերությունների: Սատի-րայի փայլուն օրինակ է Փառնոյանին նվիրված դիմանկարում պատկերված «Մանգումն» և «Օրագիր» թերթերի դատավարության նախա-պատրաստությունը, «ճակատամարտը»: Հեղի-նակը մերկացնում է բովանդակագույն մամուլը, որը զբաղված էր ավելի շատ ծամարտակու-րյուններով, սնամեջ ու անհեթեղ վեճերով, դատարկ վիճաբանություններով. «...Սագի փն-տուրով զինված, վեց ամիս իրարու դեմ կատաղա-բար ատեղադրվեցան և դատի վրա հազարա-վոր ընթերցողներ վիրավորելն ևսորդ արյունով ներկեցին համեստ դժմբերը» (5,88): Այս փոխա-բերությունը զուգորդված է հակադրության ու

չափազանցության հետ, որն էլ ավելի է սաստկացնում մերկացման ուժը:

Փոխաբերությանը, որպես պատկերավորման միջոցի, քննորոշ է անձնավորումը: Առարկաներին, ներույթներին, գործողություններին վերագրվում է մարդկային այս կամ այն հատկանիշը: «Սաղտումի» մեջ տնեղի ահավերջության մասին գրել է. «Այս տնեղ ըսվածը բավական ռազմագետ է. կարծես թե Ալբանյայի բանակն ելած է, որ քաշվի կը ձուլացունեն եւ մեկ նրկու շաբաթն նորեն կը հարձակի» (3,299): Հմուտ երգիծաբանը նախադասությունն այնպես է կառուցել, որ թվում է խոսքի հիմնական նյութը տնեղն է, բայց իրականում խարազանում է Եվրոպայի քաղաքականությունը, մասնավորապես Ալբանիայի բանակի քաղաքական «խաղերը»:

Փոխաբերության շնորհիվ մեր լեզվում առաջացել են անսովորապես արտահայտություններ ու ասացվածքներ: Հ.Պարոնյանը այս ոճական դարձույթի հիմքի վրա ստեղծել է մի շարք թնավոր խոսքեր, որոնք իմաստալից են ու պատկերավոր: Սրանք նպաստում են խոսքի սննդությանը, պատկերավորությանը: Այսպես. «Պարը սիրո տոնավաճառն է: Սիրո դաշնադրություններն հոն կը կնքվին նախ» (3,469), «Թատրոնն այսօր անդամազննության դպրոց մ'է» (3,469), «Ապաստողին համար ժամերը դանդաղ կը քալեն», «Բամբասանքը հով մ'է, որ կուգա, կ'անցնի, վա՛յ անոց, որ ամեն հովն կը շարժին» (5,39): Նշենք, որ Հ.Պարոնյանը կնոջ մասին իր պատկերացումները ներկայացրել է այնպիսի արտահայտություններով, որոնցից ներում է նրա վերաբերմունքը իկն արարածի նկատմամբ. «Կի՛ն շինակա՛ններու մեջ միայն օգնական է յուր Էրիկին, միջակ մարդկերու մեջ բն» ու ազնվականներու մեջ՝ պատիժ» (3,469): «Կի՛նը բնավորությանը չհարմարեցա՞վ, ամեն օր դժոխքի մեջ են» (4,62): Նա ստեղծությամբ է լցված քաղքենի կանանց նկատմամբ. «Կի՛ն մը իր ամուսնույն գլխույն փորձաք մ'է» (6,78): Կամ՝ «Այս նախանձը չէ՞ որ կ'անանց գեղեցկությունը կ'ոչնչացնեն» (6,103):

Լ'են երգիծաբանը ստեղծել է փոխաբերության վառ օրինակներ, որոնք խոսում են

երգիծաբան գրողի լեզվաճական չգերազանված վարպետության մասին:

Ամփոփում

Սույն հոդվածում ներկայացնում ենք փոխաբերության օգտագործման վարպետությունը մեն երգիծաբան Հ.Պարոնյանի կողմից: Բնումը ենք փոխաբերությունը, նրա դրսևորումները, տեսակները հնդինակի ներկերում և ցույց տալիս, որ Հ.Պարոնյանը փոխաբերության երգիծական հնարավորությունները գործածում է շատ լայն ընդգրկումով՝ համագգային, քաղաքական ոլորտներից սկսած, վերջացած կենցաղին, քաղաքավարությանը վերաբերող հարցերով:

Резюме

В данной статье представлено мастерство Пароняна при использовании переносного значения. Проводятся исследования, типов в произведениях писателя. Автор показывает, что Паронян особенно широко применяет сатирические возможности переноса, начиная со сферы политической общенациональной и кончая вопросами, касающимися этики и быта.

Գրականություն

1. Է.Ջրբաշյան, Գրականության տեսություն, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Եր., 1980:
2. III. Балли, Французская стилистика, М., 1961.
3. Հ.Պարոնյան, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 4, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր. 1965:
4. Հ.Պարոնյան, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 3, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր. 1964:
5. Հ.Պարոնյան, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 2, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր. 1964:
6. Հ.Պարոնյան, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 1, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Եր. 1965:
7. Օ. Բաբայան, Փոխաբերությունը արդի հայերենում, Եր., 1998:

Как известно, лексико-семантический анализ художественного текста играет особую роль в преподавании русского языка и литературы на продвинутом этапе обучения. Ценность лингвистического анализа в том, что он позволяет совершенствовать конкретные формы и методы "введения" русской художественной культуры слова в процесс обучения русскому языку нерусских, дает возможность будущему учителю-словеснику научить учащихся чтению художественной литературы, методически правильно организовать работу по развитию и совершенствованию русской устной и письменной речи, воспитать их чуткими к красоте, гибкости и выразительности русского литературного языка, прививать им стилистическое и эстетическое чутье, расширять филологический кругозор.

Лингвистический анализ выступает в качестве исходной позиции, первой ступеньки подлинного познания изучаемого литературного произведения как определенной информации и образной системы. Он позволяет видеть картину эстетического целого в ее истинном свете, такой, какой ее создавал тот или иной писатель и поэт. На лингвистическом анализе основан такой широко распространенный методический прием обучения языку, как лингвистическое комментирование. Именно к этому приему прибегаем мы при изучении цикла В. Брюсова "В Армении", включаемого нами в курс "Лексико-семантический анализ художественного текста" у филологов-русистов АРГУ. Использование данного приема дает, на наш взгляд, в руки преподавателя действенное средство, связанное с разъяснением "темных мест" в стихотворениях В. Брюсова, входящих в анализируемый цикл (это стихотворения: "К Армянам", "К Армении", "Баку", "В Тифлисе", "К Арапату", "В Баку", "Тигран Вели-

кий"). Эти "темные места" (термин Н. М. Шанского), несомненно, мешают студентам правильно понять и воспринять тексты стихотворения как определенную информацию и образную систему. Лингвистическое комментирование используется нами на занятиях как первый этап лингвистического анализа цикла В. Брюсова "В Армении". Поскольку мы имеем дело со студентами, окончившими школу с армянским языком обучения и имеющими в силу этого недостаточную практическую подготовку на русском языке, мы вынужденно включаем в занятия не полное лингвистическое комментирование, а выборочное, разъясняя лишь некоторые в стихотворных текстах факты. Что касается чтения стихотворений, то исходя опять из степени речевой подготовленности нашего контингента, мы, следуя традиционной методике, практикуем два вида чтения: замедленное, или чтение "под лингвистическим микроскопом" (термин Н. М. Шанского), и повторное. Такое двухступенчатое чтение стихотворений В. Брюсова из цикла "В Армении" позволяет поставить перед студентами также и разного рода эвристические задачи и вопросы, учит видеть, на первый взгляд, незаметное и малозначимое. е. сливается уже с лингвистическим анализом изучаемых стихотворных текстов. С замедленного чтения, как правило, начинается научный поиск студентов. Оно выявляет непонятные и трудные места текстов, наиболее "горячие" их коммуникативные точки (термин Н. М. Шанского), имеет как образовательный, так и обучающий и развивающий характер. Такое чтение воспитывает и лингвистически, и методически, т.к. вырабатывает у студентов умения и навыки лингвистического комментирования и дает необходимые знания для самостоятельного проведения лингвистического анализа.

Применение беглого чтения, как показывает практика, отучает студентов читать, делает их безразличными к стихотворениям, глухими к красоте и выразительности их языка. Для того чтобы правильно воспринять стихотворения В. Брюсова, входящие в цикл "В Армении", надо их прежде всего правильно понять. Нельзя не согласиться с мнением исследователя Н. М. Шанского, который отмечает, что "без верного, однозначного, адекватно-непротиворечивого понимания литературного текста не может идти речь ни о его анализе с идейной точки зрения, ни о его филологической оценке в ряду иных"¹. Анализ стихотворений В. Брюсова будет, естественно, зависеть от многих фактов: от времени их написания, индивидуальных художественных особенностей речевой практики поэта, его литературной школы (принадлежность к символизму), стилистических пристрастий поэта, его идейной позиции, жизненного опыта, биографии и т. д. На это в свое время обращал внимание В. В. Виноградов: "Изучение художественного произведения, его языка, содержания должно опираться на глубокое понимание общественной жизни соответствующего периода развития народа, на разностороннее знание культуры, литературы и искусства этой эпохи, на ясное представление о состоянии общенародного разговорного и литературного языка и его стилей в то время, на глубокое проникновение в творческий метод автора и своеобразие его индивидуального словесно-художественного мастерства."² Следовательно, понимание текста, которое возможно благодаря лексико-семантическому анализу, имеет большое практическое значение в процессе изучения как литературы, так и языка.

При работе над циклом В. Брюсова "В Армении" совершенно обязательным, на наш взгляд, является выяснение семантических и стилистических свойств устаревших языковых явлений и индивидуально-авторских новообразований. Это составляет, как нам кажется, львиную долю лингвистического анализа стихотворений В. Брюсова.

Анализируя языковой материал стихотворных текстов В. Брюсова, мы придерживаемся схемы¹, предложенной Н. М. Шанским, т. е. в первую очередь определяем следующее:

1. *устаревшие слова и обороты*, т. е. лексические и фразеологические архаизмы и историзмы, особенно семантические архаизмы: стан, твердь, святыни, обеты, где опочил ковчег, во славу благодной природы, тшетно, сонм громад, под челом горделивым, среди зыбей, ряд кипарисных кущ, эталажи, кротко, и грёзы, как пестрая риза, праотец, длань, сретенье, денницы, цевницы, лик, чресла, мастодонт;

2. *непонятные факты поэтической символики*: божественная услада, истлевшие плиты, смирит тоску седая древность, убогие деревни, тысячелетних строф напевность, излечит недуги души, порд налстов, неизъяснимое пророчащий, пленители молвы, овейя ласковым закатом и сизым облаком повит, убогие деревни, помыслом крылатым, властелин вселенной;

3. *устаревшие и окказиональные перифразы*: усталый старик, старик-исполин (Каспий); охранитель ковчега, властелин окрестных гор (Масис), ... тот мир, где опочил ковчег (Арабат); короной венчанная дева (Алагяз); праотец мира (Иран); властелин вселенной (Рим);

4. *различные тропы, фигуры*:

а) *сравнения*: нередко вас клонили бури, как вихри — нежный цвет весны; гранился он, как грань алмаза; ... прошлое тяжелой медью гудит; ... звездой ты выйдешь из тумана; и древний мир, как зов единый; ... твой древний голос, как свежий ветер в летний зной; и, как дождем омытый колос; с Черным, как с братом, сливался он с морем; ... как дали, снежную; ... сверкают серебром; как властелин окрестных гор ...; ... длинный посох похож на Авраамов жезл; ... и грёзы о прошлом блистают в уме, как пестрая риза; ... подобен огненной комете; ... как гром, спадавший на врагов;

б) *эпитеты, метафоры*: дрогнули долины; мне грянул грозное ...; дряхлые воды; святая тишь; преданья пестрые; ласковый закат; горячее предгорье; сторь-

ленный уступ; стальные скорлупы; крылатый помысел; седа древность; мертвый голос былины; живое приветствие любви; в степях нагих; вельый конус;

в) *олицетворения*. Каспий ворчит, хмурится, греет свой бок, помнит, спит под челом горделивым; Масис дремлет; суда трепещут; вода стыдливо стучится о пристань; спорящие миры; муки земли; Рим отвечал; Ковчег опочил;

г) *антитезы*. мысль Запада и мысль Вос-тока; ... прошлое тяжелой медью гудит над каж-дым новым днем; но там, где я искал гробницы, я целый мир живой обрел; ... не мертвым голосом былины — живым приветствием любви; ты видел в нем не мертвый идол — свою заветную мечту; ты помнил благо лишь народа, не честь свою, не гордость рода;

д) *риторические обращения*. народ Тиграна! Армения! Масис! священный Хронос! старый Арарат! дальний и дивный Иран;

5. *индивидуально-авторские* новообразования в сфере семантики, словообразования и сочетаемости: гранился, короной венчанная дева, по простору пучин, чтить гармонию и чару, к светлым годинам, изменой угнетенный, вокруг него, взнесеня, съединит, отшедших, невзгода, толпа многоодежная, следить чадру, длань отяготил и др.

6. *сведения о различных историко-литературных фактах, именах*: походы Кира, ... и Александра бранный гром, ... при Каррах, ... за мечом Юстиниана, Чингисхан, Ленгтимур, ... краски нежных роз Шираза, ... блеск Гомерова огня, Агурамазда, Эллада, царица Тамара, священный Хронос, Мономах, Авраамов жезл, сад Шах-Наме, газели Гафиза, знамя Кира, Ефрат, ... в союзе с Митридатом, парф надменный, ... и образ Мудрости-Паллады, Олимп, Помпей, ... с Нанэ;

7. устаревшие или ненормативные факты в области фонетики, морфологии и синтаксиса: пизили, гневность, избуду, окрестно, разлегался, узорим, охранитель, узоря, отожествить, божеская, трепещут суда, преданья пестрые и др.

Таким образом, лексико-семантический анализ цикла "В Армении" имеет большое воспитательное значение, поскольку позволяет, как показывают наблюдения, глубоко и правильно понять замысел В. Брюсова.

Резюме

В настоящей статье авторами предпринята попытка на конкретном материале дать образец лексико-семантического анализа художественного текста. Особо выделяется такой методический прием при проведении анализа текста, как лингвистическое комментирование, в частности, выборочное комментирование. Это объясняется уровнем подготовки филологов-русистов АргУ.

Статья содержит достаточно богатый языковой материал, отражающий стилистику Брюсовских стихотворных текстов об Армении.

Ամփոփում

Սույն հոդվածում կոնկրետ նյութի վրա կատարվում է գործարվեստական նրկի բառիմաստաբանական վերլուծություն: Տնրստի վերլուծության ընթացքում հատկապես առանձնացվում է լեզվաբանական բացատրության մեթոդը, մասնավորապես ընտրովի բացատրությունը: Դա մեկնաբանվում է ԱրՊՀ ուսական բանասիրության ուսանողների պատրաստվածության նվիրված բանաստեղծությունների ոճական առանձնահատկություններն արտացոլող բովանդակաչափ հարուստ լեզվական նյութ:

Литература

1. Шанский Н. М. Русское языкознание лингводидактика. М., 1985, с. 147.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М., 1959, с. 171.

МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ КОНФЛИКТЫ В СЕМЬЕ

Саркисян Е.А.

Кафедра педагогики и психологии

Проблема конфликта всегда была в той или иной степени актуальна для любого общества. Война, борьба за власть, борьба за собственность, межличностные и межгрупповые конфликты в организациях, убийства, бытовые конфликты, самоубийства (суицид) как способы разрешения внутриличностных конфликтов — основные причины гибели людей в нашей республике. Конфликт был, есть и в обозримом будущем будет решающим фактором, влияющим на безопасность Арцаха и ее граждан.

Жизнь доказывает, что конфликт не относится к тем явлениям, которыми можно эффективно управлять на основе жизненного опыта. Конфликт наиболее острый способ разрешения значимых противоречий, возникающих в процессе взаимодействия, занимающийся в противодействии субъектов конфликта и обычно сопровождающийся негативными эмоциями. В своей научной статье я хочу рассмотреть конфликты. Несколько человек тесным образом взаимодействуют десятки лет, т.е. на протяжении большей части человеческой жизни. В такой системе взаимодействия, не могут не возникнуть ссоры, конфликты, кризисы.

Ребенок растет в семье. Наблюдает в семье не только те отношения, непосредственным участником которых является он сам, но и отношения между взрослыми. Он усваивает именно тот стиль отношения, который существует между взрослыми. И если этот стиль отличается конфликтностью, непрерывными стычками, скандалами на почве взаимного эгоцентризма, то ребенок усваивает именно этот стиль, и никакой другой. Он усваивает его на уровне эмоциональной памяти, на уровне автоматизированных эмоциональных реакций. Пусть, подрастая, он начитается потом массы педагогической, психологической литературы о культуре поведения в быту — все равно исправить то, что заложено с детства на эмоциональном уровне, очень трудно.

Давайте разберемся в механизме домашних ссор, поищем возможные пути профилактики ссоры.

Очень часто ссоры становятся практически основным содержанием семейной жизни. Хотя люди изматывают друг друга этими ссорами, хотя они страдают и болеют от них (сердцем, бессонницами, потерей аппетита, сексуальными нарушениями, язвами желудка и т.д.) ссоры все же повторяются вновь и вновь. Для большинства нормальных людей, которые заняты профессиональными заботами, заботами о детях, о доме, ссоры очень тягостны, и вовсе не желательны, ни на сознательном, ни на бессознательном уровнях.

Осадок от ссоры не исчезает. Ссоры растут из мелких стычек, превращаются в крупные, затяжные конфликты. Поиск зачинщиков домашних ссор чаще всего оказываются не только бесплодными. Эти поиски сами по себе разрушительно действуют на взаимопонимание. Как правило, каждый считает зачинщиком ссоры другого.

Почему так происходит?

Конфликт становится непримиримым: если высокой останется самооценка одного человека, то будет унижено достоинство другого и наоборот. Это порочный круг. Выйти из него ни одна из сторон не может и не желает вез ущерба для другой. Если один человек докажет свою правоту, то это автоматически будет означать, что другая сторона будет неправой. По поводу хронических и непрекращающихся ссор встают два практических вопроса: как избежать начала ссоры и как выходить из уже возникшей ссоры? Мы осмеливаемся посоветовать начинать распутывать клубок ссоры с конца. Чтобы обезопасить себя от новых ссор, нужно прежде всего правильно выйти из прежних.

Что значит правильно выйти из ссоры?

Имеются два варианта выхода из ссор: либо ты сам признаешь себя виновным, либо виновным себя признает другой — твой партнер.

Первый вариант — мир устанавливается ценой уступок в пользу другого. Второй вариант — для установления мира ты ждешь уступок со стороны другого в свою пользу.

Спасательная формула для выхода из ссоры такова: "Мы ссоримся – значит, мы не правы!" Что же плохого в том, что осознающий свою неправоту благоразумно признает себя неправым? Разумеется, в этом ничего плохого нет, когда односторонняя неправота очевидна. Одностороннее признание своей вины только тем, кто начал первым, дает лишь временные выгоды союз, но в перспективе наносит ему вред. Если такая ситуация повторяется, может возникнуть опасный перенос, делающий семейный союз неустойчивым. Тот человек, который систематически уступает, накапливает в себе недовольство и отчуждение, которое рано или поздно начинает проявляться либо в форме открытого взрыва – протеста, либо в форме тихого ухода из семьи, т.е. отстраняется от семьи мыслями и чувствами.

Типичные причины супружеских конфликтов. Ключевую роль в семейных отношениях играют супружеские конфликты. Они чаще всего возникают из-за неудовлетворения потребностей супругов. Исходя из этого выделим основные причины супружеских конфликтов:

1. Конфликты, размолвки, скрытые психические напряжения на базе неудовлетворенности сексуальных потребностей одного из супругов.

2. Неуважение чувства достоинства со стороны партнера.

3. Психические напряжения, депрессии, конфликты, ссоры, имеющие своим источником неудовлетворенности потребности одного из супругов в положительных эмоциях: отсутствие ласки, нежности, заботы, внимания и понимания. Психологическое отчуждение супругов друг от друга.

4. Конфликты, споры на почве пристрастия одного из супругов к спиртным напиткам, азартным играм, финансовым расходам только для себя.

5. Конфликты на почве потребности во взаимопомощи, взаимоподдержке, связанные с разделением труда в семье, ведением домашнего хозяйства, уходом за детьми.

6. Конфликты на почве различных увлечений, разных потребностей и интересов в поведении отдыха и досуга.

Лучший способ выйти из конфликта – это лучше не доводить до него, вовремя заметить угрозу ссоры и погосить ее шуткой, или интересной информацией для другого супруга, но самое главное – эмоциональная поддержка.

Если же возник конфликт, прежде всего постарайтесь уйти от него. Уходить нужно от конфликта мягко, терпеливо и умело. Лучше всего вначале выслушать другого, за тем не вступая в спор, переключить внимание, попросить сходить к соседям или в магазин.

Если супруг ваш совсем не прав, уход может быть демонстративным, но когда это уже будет более похоже на конфронтацию (сознательное обострение конфликта с последующим открытым обменом мнений по его поводу). Использование подовного метода возможно, но применять его необходимо редко и осторожно. Еще более осторожно следует пользоваться следующим методом выхода из конфликта, получившим, к сожалению, неоправданно широкое распространение у супругов, – принуждение другого выполнять желательные вам действия. Осторожно, потому что любое принуждение оскорбляет достоинство.

Что еще можно сказать о конфликтах?

Интересно узнать, что на семейную конфликтность влияют личностные особенности супругов: более конфликтными являются мягкие, утонченные, "женственные" мужчины, а меньшая конфликтность свойственна женщинам с богатым воображением, творческим складом ума, не делающим акцента на повседневных делах. Известно также, что у супругов, ориентированных на внешнюю семейную активность, низкая конфликтность в семейно-бытовой сфере. Любой из нас может честно признаться, что конфликт может возникнуть из-за плохого настроения, т.е. истинной причиной конфликта является человек сам.

Не заладилось что-то на работе, начальник сделал замечания, но ему ничего не скажешь и всю эту злость срываешь на супруга.

Что же нужно сделать в подовные минуты душевной невзгоды? Прежде всего снять психическое напряжение. Немного отвлечься, расслабиться и переключиться. Убрать квартиру, пойти к людям, если вы тяглось переживаете одиночество.

Что конкретно надо делать в минуту душевной слабости? Прежде всего научитесь, если не исключать полностью, то по крайней мере сводить на нет все так называемые стрессогенные факторы излишних напряжений, правильно организуйте свою жизнь основательно познав самого себя. Не обяза-

тельно углубиться в книги по психологии. Однако честно отвечайте себе на несколько вопросов: Что тяготит меня? Что я делаю не правильно? Какая проблема для меня самая главная? Какова моя основная цель сейчас? Что для этого надо делать? Надо разобраться в себе и начать действовать. И остерегайтесь огорчений, копите радости-пусть в течение дня обязательно найдется повод для радости. И еще следите за качеством собственных контактов с другими людьми.

Далее учитесь встречать возможные невзгоды. Тоску и тревогу можно эффективно снять сильным мышечным напряжением, спортом. Известно, что душа не поет, когда болит тело. Строго поддерживайте режим дня, достаточной дозой физкультуры, пребывание на свежем воздухе, и предоставление необходимого времени на сон.

Самое главное-надо заняться воспитанием собственных чувств. Нужно добиться появления положительных эмоций, убеждая себя в том, что ни делается все к лучшему. И еще очень важно научиться получать удовольствие не только от результата достижения цели, но и из процесса этого достижения. Недаром на Востоке желают, чтобы желаемое осуществилось, но осуществленное осталось желаемым.

Эффективно используйте элементарные методы аутотренинга. Например, один из самых простых его приемов. Перед сном и сразу после пробуждения монотонно повторяйте рекомендованную В.Л.Леви формулу: "Здоров. Спокоен. Люблю жизнь. Готов ко всему". И последнее. При все незапланированных или не вами спровоцированных конфликтах, прежде всего старайтесь не вступать в пререкания, отключитесь, думайте о приятном и попросту молчите или слегка подлакивайте. Например, представьте, что ваш оппонент – это попросту большой младенец. И начинайте мысленно, медленно и нежно его целовать. Или вообразите себе на вершине горы, а скандалиста-далеко внизу. Тогда его крики не должны доходить до вас.

Значительные влияния на вероятность возникновения супружеских конфликтов в Арцахе оказывают внешние факторы: ухудшение материального положения многих семей, невозможность нормального трудоустройства одного из супругов; длительного отсутствия своего жилья, отсутствия возможности устроить детей в детские учреждения и др. Анкетирование показало, что 60-65% се-

мей имеют конфликты. По статистическим данным в Арцахе за последние 3 года (2000-2001-2002гг.) число браков составляло 2113, число разводов от общего брака 301(14,2%). За последний год из 100 вновь организованных брачных пар – 15 разводов.

В каких возрастных группах больше разводов? Оказывается больше разводов охватывает в группах от 31-40 лет (52,1%) и до 30 лет (30,9%) и т.д.

В зависимости от частоты, глубины и остроты конфликтов выделяют кризисы, конфликтные, проблемные и невротические семьи. (В.Торохтий)

1. Кризисная семья. Противостояние интересов и потребностей супругов носит острый характер. Супруги занимают враждебные позиции по отношению друг к другу, не соглашаясь ни на какие уступки. Кризисным можно отнести все те семьи, которые распадаются или находятся на грани распада.

2. Конфликтная семья. Между супругами имеются постоянные ссоры, где их интересы сталкиваются, порождая отрицательные состояния. Однако брак может сохраниться благодаря уступкам и компромиссным решениям конфликтов.

3. Проблемная семья. Для нее характерно длительное существование трудностей, способных нанести ощутимый удар стабильности брака. Например, отсутствие жилья, продолжительная болезнь одного из супругов, отсутствие средств на содержание семьи, осуждение на длительный срок и ряд других проблем. В таких семьях появляются психические расстройства у одного из супругов.

4. Невротическая семья. Здесь основную роль играют не наследственные нарушения в психике, а накопление воздействия психологических трудностей, с которыми встречается семья на своем жизненном пути. У супругов отмечается повышенная тревожность; расстройство сна, эмоции по любому поводу, повышенная агрессивность.

Семейное благополучие во многом зависит от бюджета и экономической жизни семьи. Бытовая неустроенность не способствует поддержанию "теплого домашнего очага"

В каждой семье имеются постоянные статьи расходов. Контроль и учет в разной мере и разных формах существует практически во всех семьях.

Они помогают в ведении домашнего хозяйства, придавая уверенность, что деньги

“пошли по назначению”. Если при планировании затрат обоим супругам вместе удастся выработать единую, из этого следует, что уменьшится количество внутрисемейных конфликтов.

Совместимые партнеры имеют подобные одних качеств (уровни интеллекта, воспитания и т.д.), и в то же время могут иметь контраст других, связанных с особенностями темперамента. В повседневной жизни надо настраиваться на поиски совместимого человека. Но идеалов не бывает, и необходимо понимать друг друга, соразмерять собственные желания и потребности с устремлениями другого человека.

Семейное счастье не подарок судьбы, это дело рук супругов, их ума, доброты, человечности и любви. Быть хорошим супругом безусловно, сложное дело, умение проявлять свои чувства и в тоже время не реагировать на мелочи; улавливать настроения любимого человека; стремление принять на себя ответственность за решение сложных вопросов; наконец умение создать благоприятный климат в своей семье.

В одной из притч рассказывается, как некий мальчик, решив посрамить мудреца, спрятал у себя в руке маленькую птичку и спросил: “Что у меня в руке-живое или мертвое?” Про себя он подумал, что если мудрец скажет живое, он сожмет кулак и птичка умрет, если скажет мертвое, то разожмет руку и птичка улетит. “Как ты захочешь” - спокойно ответил мудрец.

Почему я вспомнила эту притчу? Да ваше отношение к этой проблеме вполне можно определить словами мудреца. Как вы сами хотите к ней относиться?

Ամփոփում

Գիտական հոդվածի մեջ վերլուծվում են ներանձնային ամուսնական վեճերը, ցույց են տրվում հիմնական դրդապատճառները, ինչպես նաև՝ ինչպես վերացնել ամուսնական կոնֆլիկտները, արտաքին ինչպիսի գործոններ են ազդում միջամուսնական կոնֆլիկտների առաջացմանը Արցախում:

Դրանցից են՝ ընտանիքի տնտեսական անապահովվածությունը, ամուսիններից մեկի աշխատանքով անապահովվածության

անհնարինությունը, սեփական կացարան չունենալու հանգամանքը, երեխաներին մանկական հիմնարկներում տնդավորելու հնարավորության բացակայությունը և այլն:

Резюме

В научной статье анализируются типичные межличностные конфликты у супругов, указываются основные причины супружеских конфликтов и способы предупреждения супружеских конфликтов. Какие внешние факторы влияют на возникновение супружеских конфликтов в Арцахе: ухудшение материального положения многих семей, невозможность трудоустройства одного из супругов, длительного отсутствия своего жилья, отсутствия возможности устроить своих детей в детские учреждения и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.В.Петровский “Популярные беседы по психологии” М., 1982
2. А.Н.Леонтьев “Деятельность. Сознание. Личность” М., 1974.
3. А.Я.Анцупова, Шиполов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов.-М.: Юнита, 1999.
4. Большой толковый психологический словарь Т. I (А-О) Ребер Артур – ООО “Издательство Аст”, 2003-592 с.
5. Гребенников И.В. “Основы семейной жизни”. М., 1991.
6. Канатаев Ю.А. Психология конфликта. М., ВАХЗ, 1992
7. Ковалев С.В. Психология семейных отношений. – Н.: Педагогика 1987.
8. Олейник А.Н. Основы конфликтологии. М.: АПО, 1992
9. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. – М.: Мысль, 1989

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ
ԿՐՏՍԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲԱՆԱՎՈՐ ԽՈՍՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ
Ա.Ս.Զաքարյան**

Հայոց լեզվի և նրա դասականության մեթոդիկայի ամբիոն

Մայրենիի դպրոցական դասընթացի ուսուցման համակարգում թերևս ամենակարևորը աշակերտների խոսքի զարգացումն է, պատկերավոր մտածողությունը, լեզվական զգացողությունը դաստիարակումը, որին հասնելու ճանապարհին ժողովրդական մանրապատում ստեղծագործությունների դերը չի կարելի անտեսել:

Ժողովրդական մանրապատում ստեղծագործություններ են համարվում առաջինը, ասացվածքները, հանելուկները, շուտաանելուկները, սուրասնելուկները, սուտասնելուկները: Դրանք տարրական դասարանների մայրենիի դասագրքերում հաճախ հանդիպող ժողովրդական պարզ, խիստ հակիրճ, բայց և շատ բովանդակալից ստեղծագործություններ են: Ժողովրդական մանրապատում այս ստեղծագործությունները սերմ ձևակերպված, զեղեցիկ արտահայտված իմաստավոր մտքեր ու դատողություններ են, բարոյախրատական սկզբունքներ: Դրանցից յուրաքանչյուրը մեր մտավոր հայացքի առաջ բացում է կյանքի մի ճշմարտություն, պայտանկում աշխարհի ներկայցանքի մասին խոր ընդհանրացումներ և իր ձևով ու բովանդակությամբ հայոց լեզվի և հայերեն մտածողության զեղեցիկ օրինակներ տալիս երեխաներին:

Հիշտ է՝ նկատել Ուշինսկին, որ «Առածը կամ ասացվածքը ձևի տեսակետից մայրենի հարազատ բարբառի կենսաթրթի զրսերում է, որն ուղղակի դուրս է թռչում նրա կենդանի ակունքից՝ ժողովրդի հավերժ օջախի ու հավերժ կենդանի սրտից» (1, -143): Մտածելու և խոսելու ընթացքում, մտքեր արտահայտելու համար մենք ոչ միայն բառեր ենք կազմակերպում, այլև անհրաժեշտաբար մեր խոսքը համահման առածներով ու ասացվածքներով, որոնք խոսքը դարձնում են դիպուկ, հետաքրքրական և արտասովոր, նրան տալիս ժողովրդական իմաստության փայլ:

«Այբբենարանում» և «Մայրենի» դասագրքերում տեղ գտած շուրջ ութսուտ առածներն ու ասացվածքները մեծապես նպաստում են աշակերտի խոսքի զարգացմանը: Ժողովրդական առածներն ու ասացվածքներն աչքի են ընկնում իրենց բառաստեղծական լեզվի ու արվեստի բարձր արժանիքներով: Քիչ խոսքով շատ բան ասելու բացառիկ ուժը, պարզությունը, կոնկրետությունը, պատկերավորությունը, բնութագրումների դիպուկությունը և գունագեղությունը առածների և ասացվածքների մեջ

մեծապես նպաստում են երեխաների ոչ միայն լեզվի մշակմանը, այլև տրամաբանական ու պատկերավոր մտածողության զարգացմանը, ուստի դրանք պետք է պատշաճ լրջությամբ ու խորությամբ ուսումնասիրվեն:

Ասացվածքները դիպուկ մտքեր ու դատողություններ են, որոնք արտահայտում են ժողովրդի կենսահայեցողությունն ու կենսափոխափայությունը և ունեն խրատական-դաստիարակական բովանդակություն: Օրինակ՝ «Ինչքան ծառը պտղակալի, չիվերն այնքան ցած կպահի» (5, էջ 28), «Արհեստը կաթ-կաթ աղյուր է, եթե չվարարի, չի էլ պակտի» (5, էջ 143):

Առածներն ունեն այլաբանական նշանակություն, խոսքին տալիս են պատկերավորություն, այն դարձնում հետաքրքրական: Ունենալով երկու եզրով՝ արտաքին՝ գրական-զեղեցվածական և ներքին՝ բարոյախրատական, առածն ունի երկու իմաստ՝ ուղղակի և անուղղակի կամ այլաբանական, որը պահանջում է լուծում և վերծանում, և առանց լրացուցիչ բացատրությունների այն պետք է միանգամայն համապատասխանի երեխայի ուժերին: Օրինակ՝ «Լիքը հասկը գլուխը կախ կպահի» (2, էջ 283) առածի ուղղակի իմաստը հենց այն է, ինչ ասված է, այսինքն՝ լիքը հասկը, հատկանքների ծանրությունից, գլուխը կախում է, իսկ այլաբանական իմաստն այն է, որ շատ գիտելիքներ ունեցող մարդը իրեն համեստ է պահում, որը նույնպես մարդկանց դարավոր փորձից նշանակալից բարոյական կանոն է, կյանքի օրինաչափություն:

Երեխաները հաճույքով են սովորում առածներն ու ասացվածքները, թե՛ն մի փոքր դժվար են ընկալում ու ըմբռնում փոխերբական իմաստները, սակայն դրանք ամբողջացնում ու լրացնում են նյութը, այն դարձնում մտաշնչի ու տպավորիչ: Ուսուցիչը պետք է հենտևի, որ դաս պատմող յուրաքանչյուր աշակերտ իր խոսքը համեմի օրվա նյութին համապատասխանող առածով ու ասացվածքով:

Երկրորդ դասարանում առաջինը չկան, իսկ ասացվածքները թվով քսանն են: Ուսուցիչը պետք է հասնի նրան, որ աշակերտները փորձիկ ստեղծագործական շարադրությունների միջոցով կարողանան բացահայտել այս կամ այն առաջի կամ ասացվածքի միտքը:

Դասագրքի յուրաքանչյուր նյութ է կառնվել է ամրապնդել առաձեռնորդ ու ասացվածքներով: Այսպես, օրինակ. «Ձեռն հարակառառ դարձրին» (2, էջ 4) դարձրող գիտության դարբնացն է, «Արջի խառտը» (2, էջ 15) ուլ մենսել է ուտում, մենսել էլ կլնեղովի, «Հնճողուկը» (2, էջ 28) մայրական սերն ու անճառ-գողությունը սասիաններն չի ճանաչում, «Հացը» (2, էջ 40) հաց արարելը սուրբ գործն է, «Երջանիկ խրճիթը» (2, էջ 64) քնտանիքից և հայրենիքից դուրս չկա նրջանկություն, «Վաղը ուշ կլինի» (2, էջ 66) այսօրվա գործը վաղվաքս մի թողիդ կամ էգուցվան մնաց, իմացիդ՝ կորավ գնաց, «Բաղադդի խալիքը և իսնատուն ծերունին» (2, էջ 83) նրջանկությունը գալիս է նրա ստը, ու շատ է աշխատում կամ գիտուն մարդը անոթն է, իսնատունը՝ աղբուր, «Եղենի» (2, էջ 101) միայն ձմառնն ենք հիշում, որ նեղևին մշտապալար է, «Լեզուներ» (2, էջ 110) աշխարհի չինեղն ու քանդողը լեզուն է կամ՝ թոխ կտրածը կավանա, լնգվի կտրածը չի լավանա, «Ազգային նրջը» (2, էջ 135) ճշտությունը մշտապես պետք է կրկնել, «Մեծ վարդաբն» (2, էջ 170) պատվով մոռնողը փառքով է ապրում, «Ամենախրկիչը» (2, էջ 184) մարդը իր գործով է անմահ, «Ոսկի ճկնիքը» (2, էջ 241) մեծ չափի գզացում չունեն, ուրեմն՝ ոչինչ էլ չունեն կամ՝ ում քիչը չի բավա-րարում, նրան ոչինչ չի բավարարում: Այն և նման այլ առաձեռններն ու ասացվածքները օգ-նում են մարդկանց կյանքում գեղեցիկը հաստատելու համար:

Մայրենիի դասագրքերի հանելուկները թեքես երեխաների ամենատիքնի մանրապատում ստեղծագործություններից են: Եթե առաձեռնն ու ասացվածքները իրենց որոշակի պոմեններով արտահայտում են ընդհանուր կարգի գաղա-փարներն հետապնդելով գլխավորապես խրատա-կան, բարոյական և նպատակներ, ապա հա-նելուկը արտահայտում է ոչ թե ընդհանուր բնույթի որևէ գաղափար, այլ կոնկրետ որևէ առարկա կամ երևույթ:

Հանելուկների ծագումը շատ հին է և լիովին չի բացահայտված: Դրանք ավանդական բանա-կյուրության տարրերից են: Այդ ժամը բնու-յացություն է ավարտում ու պարզ բանասեր, կոտ, հակիրճ շարադրանք, փոքր ծավալ և սեղմ ձևա-կերպումներով ներկայացնում է ժողովրդի գար-գզանման ընթացքը, նրա կացողությանը, աշ-խարհայացքը, բարոյաևհոգեբանական առանձ-նահատկությունները: Հանելուկը մտավոր ունակությունները զարգացնող, բանականու-թյունը մարդող մտախաղ է, որի ամենապարզ ու նախնական ձևը հարցն է կամ հարց հանելուկը: Օրինակ՝

Այն ի՞նչն է, ի՞նչը.

Դեռ չծագած շողն արևի,

Նա արցունքն է ծաղիկների: (3, էջ 31)

Պատահական չէ, որ առաջին դասարանի «Մայրենի» դասագրքում հանելուկները ամ-փոփանծ են «Այն ի՞նչն է, ի՞նչը» խորագրի տակ:

Երեխաների մեջ հանելուկների նկատ-մամբ հետաքրքրություն առաջացնելու նպա-տակով հարկավոր է պատմել, որ հնագույն ժա-մանակներից՝ հանելուկները ծառայել են որ-պես նրկու անճամպրությունների միջև սղովող մրցախաղ, մտավոր մի յուրօրինակ մենա-մարտ, նրք պարտավոր դիմացինին հանձնում էր ամենամվրակյան բանը, նույնիսկ՝ կյանքը:

Երեխաներին ծանոթ են շատ երաշա-պատում հեքիաթներ, որտեղ ամուսնացող աղջ-կա ծնողները հերթսին հանելուկներ են առաջա-դրում, որի լուծման դեպքում հեքիաթի հերոսը, որպես պարեն, կարող է ստանալ աղելա ձեռքը և նյութական ժառանգություն:

Դրա վերապրուկներից է, օրինակ, մինչև վերջերս մեր ժողովրդի մեջ պահպանված այն սովորույթը, երբ ամուսնությունից առաջ հարս-նացուն և փնացուն հանելուկներով փորձում էին միմյանց մտավոր ունակությունները: Դարաբաղի որոշ գյուղերում մինչև 20-րդ դարի կեսերը հարսնացուին հրավիրում էին փնացուի տուն, որտեղ փնացի ծնողները խրատանկ հանելուկ-հարցերով ստուգում էին հարսնացուի մտավոր ունակությունները:

Հանելուկները միշտ ծառայել են մարդ-կանց խնջն ու հնարամտությունը փորձելու նպատակին: Առաջին դասարանցիների հեա-րանտությունը կոփելու նպատակով այսպիսի հարց-հանելուկներ են առաջադրված «Այբբե-նարանում».

Բուր վերջումն է,

Ուղտի սկզբում,

Ուլիկը ունի,

Իսկ այծը չունի:

(Ու տաղ)

կամ Ի՞նչն է, ի՞նչը.

Հեքիաթի սկզբումն է,

Ծանապարհի վերջում:

(Հ տաղ)

Տարակալան դասարանների «Մայրենի» դասագրքերում գեղեցիկաժ հանելուկները դա-սակարգված են հիմք ընդունելով դասավարդ-ման առարկայական նպատակը: «Մայրենի 2» դասագրքի 57-58 էջերում տրված են աշնան բարիքներին վերաբերող հանելուկներ, նույն դասագրքի 135-136 էջերում՝ ձմեռը և ծուլին վերաբերող, որոնք ոչ միայն զարգացնում են աշակերտի միտքը, այլև՝ խոսքը և հարստաց-նում բանաստեղծարար: Մայրենիի դասագրքերում գեղեցիկաժ հանելուկների կարգը բնագրերի հետ շատ պարզ ու ամփոփական է, և նրանց գու-շակումը սղովարություն չի առաջացնում նրե-խաների մոտ: Մի խումբ հանելուկների պա-տասխաններն էլ կարելի է գտնել հանելուկ-ներիս կից հաղբներից (3, էջ 9, 90, 166, 167, 187 և 4, էջ 209, 219, 220):

Քանի որ ներխաների հետաքրքրու-թյունները բավականին մեծ են հանելուկների նկատմամբ, նպատակահարմար է ուսումնա-կան գործընթացի ժամանցներում ոչ միայն

բավարար ուշադրություն դարձնել ծրագրային հանելուկներին, այլև ծանոթ առարկաների, ծաղիկների, կենդանիների վերաբերյալ նոր և ինքնուրույն հանելուկներ հորինել:

Հանելուկներն ունեն ճանաչողական մեծ նշանակություն. Օրինակ՝ 2-րդ դասարանի մայրենիի դասագրքի 209-210 էջերում գտնվող հանելուկները գաղափար են տալիս ոչ միայն արջի, նապաստակի, ընձուղտի, ագնիվազի, կատիկ արտաքին նկարագրության ու բնավորությունների, այլև տարբալ եղանակների հետ կապված նրանց մորթու գույնի փոփոխությունների մասին:

Դպրոց նոր ընդունված երեխայի խոսքը հղկված չէ, որոշ երեխաներ կամ շատ արագ են խոսում կամ էլ՝ շատ դժուրաբար: Շուտասանելի են: Երեխաներն ունեն տարբեր տեմպերով խոսելու սովորեցնելու և հետապնդում են նրանց նպատակը:

ա) ճշտել և ամրապնդել բաղաձայնների արտաբերումը:

բ) տիրապետել տեմպի դանդաղ, միջին, արագ և շատ արագ ձևերին:

Յուրաքանչյուր շուտասանելու պետք է արտասանել առաջին անգամ դանդաղ, հետո՝ միջին արագությամբ, երրորդ անգամ՝ արագ և չորրորդ անգամ՝ շատ արագ: Խնայելով ուշադրություն դարձնելով շուտասանելի մեջ մշակվող այս կամ այն բաղաձայնի արտաբերման մաքրությունը, հստակությունը և բաժնի լիախելությունը: Մեկ տեմպից մյուսին անցնելու համար պետք է շուտասանելի վարժություններ կատարել: Օրինակ՝ ա հնչյունը վատ արտաբերող աշակերտների կարելի է արտասանել նախ հետևյալ շուտասանելիները. «Ուլ լիվ ութի ծառը, ուլ տղորվ ութ ոլորեց, ութ վեր բերեց»։ «Արտին մոտիկ մոռ ու մորի, մոռնի հատուն կտորի և այլն»:

Բաղաձայնների արտաբերման վարժությունների պետք է ավելի շատ ժամանակ նվիրել և հիշել, որ բաղաձայնների ժիշտ և հստակ արտասանությունը կապված է ուղղախոսության հետ:

Շուտասանելիներից տարբերվում են սուրասանելիները, որոնք երեխաներին հասցնում են մեր լեզվի դիպուկությունն ու սրությունը և ունեն ռեալական մեծ լիցքավորում. Օրինակ՝ մանրէ և, բայց գինը ծանր է:

Ժողովրդական մանրապատումների մի առանձին տեսակ են կազմում սուտասանելիները: Դրանք, ցավոք, մայրենիի դասագրքերում շատ չեն, բայց կարելի է նյութ են համարվում կրտսեր դպրոցականների համար. Օրինակ՝

Բարեի մեջ ցանցի
Մի քիչ գալի ու կորեկ,
Ուշ աշանը քաղեցի
Ձմերուկի առատ բերք:
Զատուս սայլին լծեցի

Ու բերքս տուն բերցի: (3, էջ 52)

Երեխաները փոքրիկ հորինողներ են, և ամեն մի առիթ հստակորեն պետք է օգտագործել նրանց ստեղծագործական ընդունակությունները և խոսքը զարգացնելու, «լեզուն բանալու» և սուտասանելիներ հորինելու համար՝ անպայմանորեն ունենալով չափի գզացողություն:

Ժողովրդական մանրապատում ստեղծագործությունների նկատմամբ հետաքրքրություններ առաջ բերելու նպատակով հարկավոր է տարրական դասարանների աշակերտների միջև անցկացնել մրցություններ, երևան հանել մանրապատումների իմացության նրանց մակարդակը և, ինչու չէ, պարզևստերել հաղթող աշակերտին, դասախոսին: Երեխաներին պետք է հասկացնել, որ ժողովրդական մանրապատումն ստեղծագործություններից, ճաշակով ու բանիմացությամբ օգտվելու դժարքում, խոսքը դառնում է զարդարուն ու նրբագեղ, այն միաժամանակ առաջ է բերում համակրանք օգտագործողի նկատմամբ:

Ամփոփում

Ժողովրդական մանրապատում ստեղծագործությունների հանրակրթական դպրոցի տարրական դասարանների մայրենիի դասագրքերում հաճախ հանդիպող ժողովրդական պարզ, խիստ հակիրճ, բայց և շատ բովանդակալից գեղարվեստական այն ստեղծագործություններն են, որոնք նպաստում են աշակերտների բանավոր խոսքի զարգացմանը, պատկերավոր մտածողությանը, աշակերտի խոսքը դարձնում արտահայտիչ, տրամադրող՝ միաժամանակ դասալուր աշակերտի ձեռք բերած գիտելիքների գնահատման ձև:

Резюме

Произведения устного народного творчества, наиболее часто встречающиеся в учебниках родного языка по народному простому, саншюк сокращенные, однако содержательные-это те художественные произведения, которые способствуют развитию устной речи учащихся, воображению и делают их речь выразительной, одновременно становятся способом оценки приобретенных ими знаний.

Գրականություն

1. Կ.Ն.Ուշինսկի, Մանրավարժական ընտիր երկեր, Եր., «Լույս» 1981, -143 էջ:
2. Վ.Ալեգյան, Ն.Անտոնյան, Ռ.Խաչատրյան, «Մայրենի 3» հանրակրթական դպրոցի դասագիրք, Երևան, «Լույս», 2002, -283 էջ:
3. Ջուլիետա Գյուլամիրյան, Լարիսա Մարտիրոսյան, «Մայրենի 1», հանրակրթական դպրոցի դասագիրք, Երևան, «Լույս», 2003, -31 էջ:
4. Ջուլիետա Գյուլամիրյան, Լարիսա Թորոսյան, «Մայրենի 2», հանրակրթական դպրոցի դասագիրք, Երևան, «Լույս», 2002:
5. Տեր. Գրիգորյան Ա.Ե., Հայոց լեզվի մեթոդիկա: Տարրական դասարաններ: Ուս. ծանոթական մանկ. բռնների համար, Եր., Լույս, 1980-564 էջ:
6. Բ.Հ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ Հայկական ՍՍՀ-ԳԱ երատարակչություն, Երևան, 1965 :

2004 թ. հոկտեմբերին լրանում է բազմավազ-
ուսակ մանկավարժ, բարձրագույն կարգի Մտնիխանի
Դավթյանի ծննդյան 100-ամյակը մի անհատա-
կանությամբ, որն իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրել է
Արցախյան կրթության և գիտության զարգացման ամբողջ
գործին:

Կ.Ա.Դավթյանը ծնվել է 1904 թ. հոկտեմբերին
Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի Ռշտունյանց
գավառի Տափ-Սոսկուն գյուղում չքավոր գյուղացու
ընտանիքում: 1915 թ. դժբաղակ օրերին, կորցնելով բազ-
մանդամ ընտանիքի բոլոր անդամներին, թողնված
յարգազանից մնազապրծ, մեծ դժվարությամբ հետնում է
Արևելյան Հայաստան, հանգրվանում Էջմիածնի,
Դիլիջանի, Իջևանի, Թրքիսիյի, Ղարսի, Լենինականի
ոլորտներում:

1924 թ. տվարտում է Լենինականի պոլիգոնի
մանկաբանների կից դպրոցի տասնամյա դասընթացը՝
մանկավարժական թեքումով բարձր դատարաններում
ուսանելու օրոգրեաց դասավանդելով տնդի տարրա-
կան դպրոցում:

1925 թ. Կ.Դավթյանը գործուրվում է Առնային
Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջան, տարբեր տարի-
ների աշխատում Լյուլեսագ, Մեծ շեն, Մարտակերտ
գյուղերի տարրական և միջնակարգ դպրոցներում
դասին ուսուցիչ և վարիչ, ուսնապետ և դիրմկետ: Ուս-
ման ծարավ երիտասարդ մանկավարժը միաժա-
մանակ 1933 թ. ավարտում է Երևանի մանկավար-
ժական ինստիտուտի հեռակա բաժնի մանկավար-
ժության, իսկ 1936 թ.՝ հայոց լեզվի և գրականության
ֆակուլտետը: 1937 թ. նա տնդադիվում է Շուշու ման-
կավարժական ուսումնարան՝ որպես ուսուցիչ և
ուսնապետ, իսկ 1939-1953 թթ. շարունակում մանկա-
վարժական գործունեությունը Շուշու (1944 թ. օգոստոսից
վերանված Մտնիխանակերտի) պնդական ուսուցակն
երկակա ինստիտուտում որպես մանկավարժության,
այնուհետև հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վա-

րիչ՝ երբնմա համատնդելով հայոց լեզվի և գրակա-
նության ֆակուլտետի դնկանի պաշտոնը: Նույն տա-
րիներին պարբերաբար դասավանդում է նաև Ադր-
բեյանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի
ամատային դասընթացներում:

1948 թ. Երևանի պնդական համալսարանում
պաշտարանում է թնկնածուական ատնալստություն
«Առնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզի բարձրագույն
քաղաքը» թնկնելով, և ստանում բանադիական
գիտությունների թնկնածուի գիտական աստիճան: 1950
թ. նրան շնորհվում է դոցենտի, 1956 թ.՝ հանրապնդու-
թյան վաստակավոր ուսուցչի կոչում:

1953 թվականից հնդտ մանկավարժ ու գիտ-
նականը աշխատում է ԼՂԱՄ մարզոցողորթաժում
որպես մեղադիարիների վարիչ և դպրոցական տնայ, իսկ 1969 թ. հրավիրվում և դոցենտի տարակարգով աշ-
խատանքի է անցնում Մտնիխանակերտի մանկա-
վարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի և գրականության
ամբիոնում, որտնդ աշխատում է մինչև իր կյանքի վերջը
1985 թվականը՝ դասավանդելով գրաբար, հայ բարձա-
ռագիտություն, լեզվաբանության հիմունքներ, ընդհա-
նոր լեզվաբանություն աստղականոր:

2001 թ. վաստակաշատ մանկավարժը ճանաչ-
վել է XX դարի արցախի հայոց լեզվի և գրական-
վարժանքի մեղա:

Մեծ է կարո Դավթյան մարդու և մանկա-
վարժի ավանդը Այսօր Արցախի և Հայաստանի Հան-
րապնդության բազմաթիվ թոնկում և հանրակր-
թական դպրոցներում աշխատում են նրա հայրուրավոր
անմեղ: Ե՛լ այսօր տարերն են կրալատեղադությանը
և հայերնասիրության, մարդասիրության և համեսու-
թյան, մեղրոնրալության և ընտրած մասնագիտու-
թյան հանդեպ ունեցած մեծ սիրո իր անձնական օրի-
նակը: Ե՛լ այսօր տարերն են կրալատեղադությանը
հիշում իրենց մեծ ուսուցչի անունը՝ փորձում ամեն կնդր
նմանվել նրան, շարունակել նրա անվիվ ավանդությունը:

Լաբոր Դավիթյանը հեղինակ է 60-ից ավելի գիտականական աշխատանքի, և մեծագույնը ընդգրկում են իր հոգևոր, որոնք աշխատանքները գիտություններում ունի քննարկումներ, ուղղորդող, կոնսուլտացիոն, հայերենի նորմաների պահպանման և գաղափարների, լեզվի դասավանդման մեթոդների, տնային աշխատանքների համահարգման, ձգտողական կերպարների, ստուգողական շարադրությունների և բազում կարևոր այլ հարցերի վերաբերյալ:

Որոշ հոգևորներում նա քննության է տանել և արժեքներ է մատուցում Միջազգային Միությանը Նախագահների, Գրիգոր Զոհրապի, Հակոբյան Թորոնյանի, Արմեն Բակունցի, Էդիկ Զարեհի ստեղծագործությունները:

Առաջին մեծ է Կ. Դավթյանի ներդրումը բարձրագույն դաստիարակման 1966-ից հրատարակվում է նրա «Լեռնային Ղարաբաղի բարձրագույն դաստիարակման» առկառնական աշխատությունը յուրահատուկ մի կողմից, որ անմասնացնում է տարածաշրջանի բոլոր բարձրագույնը իրենց ննջաբարձրանքով և խտվածքներով համընդուն: Պատահական չէ, որ այն բարձր են գնահատել հայ լեզվաբանության մեծ նրախաժողովին Գ. Ջախաչյանը Ա.Լադիթյանը, Է. Արշալույսը և ուրիշներ:

Ի տարբերություն իր նախորդների հեղինակը բնորոշ է ուսումնասիրության ուղյակ մեղա՛ծելով լեզվաբանական աշխարհագրության արդիական պահանջները:

Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից և ինը բաժիններից: Ներածական մասում ներդրված է նաև աշխատության առնչման նախադրյալները, նախապես, կատարվածը Ղարաբաղի տարածքի բարձրագույն վերաբերյալ և այդ բարձրագույն տեղադրված աշխատանքների գնահատման (համակարգիչի անուններ) ննջաբարձրում համարակարգված են բոլոր գյուղերը: Հետագայում լեզվական յուրաքանչյուր նիւսյոջ քննելիս հղումներ կատարվում են այդ համարները, ինչը հնարավորություն է տալիս վերաբերյալ ննջաբարձր բոլոր գյուղերի խտվածքները վեր հանելով դրանց առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները: «Հնչյունաբանություն» բաժնում ներդրված է նաև Ղարաբաղի խտվածքների հնչյունների տասնադասությունը, որոնցում տարբեր վայրեր հնչյունաբանության դեպքեր: Հարուստ փաստական նյութով և գիտական խոր վերլուծություններով է կազմված «Ձևաբանություն» բաժինը: Հեղինակը մեղաբանել քննել է բոլոր խտվածքների ընդհանրական կարգերում, իրական հանել յուրաքանչյուր գյուղի խտվածքում դրանց դրսևորման առանձնահատկությունները, անհրաժեշտության դեպքում կատարել համահամարություններ այլ բարձրագույն և իհն հայերենի հետ, բնույթ առատ ու ապառիչ օրինակներ, առանձին ննջաբարձրներով:

Ներկայացրել ուսումնասիրության առարկա բարձրագույնի անանցման, բառաբարձրման, շարահյուսական մի շարք յուրահատկություններ: «Բարձրագույն ազդեցությունների մասին» բաժնում Կ. Դավթյանը ուղղություն է դարձնում բարձրագույն այլ միջավայրերից եկած և Լեռնային Ղարաբաղում վերաբանվածների ու տեղական «տան» և «ա» ճյուղերի բարձրագույնի փոխադրություններին՝ իրավամբ բացահայտելով, որ տարածքի մյուս բարձրագույնը աստիճանաբար ննջաբարձրվում են թուն Ղարաբաղի բարձրագույն ազդեցությանը յուրացնելով վերջինիս հնչյունական և ընդհանրական օրինաչափությունները: Ուսումնասիրության ամփոփումն է «Բարձրագույն խտվածքներում և նմուշներ» բաժինը, որտեղ խտվածքներում են Լեռնային Ղարաբաղում գյուղերում ունեցող բարձրագույնի ձևերը ըստ բարձրագույնների, բարձրագույնի, ննջաբարձրմանների, խտվածքների: Հեղինակը առանձնացնում է տարածքում առկա վեց բարձրագույն, որոնցից երկուսը Ղարաբաղի և Մեծիկենի, «տան» ճյուղի, երկուր հաղորդի, Շաղախ-Ննջաբարձրի և Չայլի, «ա» ճյուղի, մնաց Մարաթայի, «գ» ճյուղի: Ղարաբաղի բարձրագույն բաժնում է երկու խտվածքում Ղարաբաղի բարձրագույն /128 խտվածք/ և Ղարաբաղի բարձրագույն ննջաբարձրման խտվածքներ /9 ննջաբարձրման/ 20 խտվածքով, բարձրագույն բարձրագույն բաժնում է երկու խտվածքում բարձրագույն /34 խտվածք/, Տոմար խտվածք, Շուշիքենի և Բարին տակի խտվածքներ, Շաղախ-Ննջաբարձրի բարձրագույն ընդգրկում է ողջ խտվածք և Շաղախ-Ննջաբարձրի խտվածք, Չայլի բարձրագույն Ներքին և վերին Չայլիների խտվածքները, իսկ Մեծիկենի և Մարաթայի խտվածքները առանձնացնում որպես առանձին բարձրագույն: Վերջում բերվում են 40 գյուղերի խտվածքներով գրառված օրինակներ, որոնք մի մասը բանահյուսական և գեղարվեստական գոտիով պատմություններ են և կարդացվում են մեծ հետաքրքրությամբ: Բարձրագույն և տեղական աշխատանքի արդյունք է նաև աշխատության վերջում տեղադրված համարակարգ բառարանը, որտեղ գրաբարձրման շուրջ 3000 բառերի համահամարությամբ արվում են վերաբերյալ վեց բարձրագույնի համահամարական բառարանում խտվածքները շեղանկությամբ գուցադրվում: Աշխատությունը կրկնվում են նաև ողջ բարձրագույնի խտվածքները:

Շնորհաբանություն այս ամենը միանշանակ կարելի է ասել, որ Կ. Դավթյանի «Լեռնային Ղարաբաղի բարձրագույն բարձրագույն», իրոք, բարձրագույն ուսումնասիրություն է թերևս ամենամատչելի առանձին բարձրագույնի նվիրված բոլոր ուսումնասիրությունների մեջ, որը մեծապես կարող է նպաստել հայերենի բարձրագույնի առաջընթացի առաջընթացի:

Ա.Յու. Սարգսյան

1938-2004

Արցախի պետական համալսարանը ծանր կորուստ կրեց. կյանքից անժամանակ հեռացավ ֆիզիկայի ամբիոնի վարիչ, ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Արցախյան շարժման առաջամարտիկ, «Լուռնիկ» հետաքրքիրական-քաղաքական կազմակերպության խորհրդի անդամ Համկետ Մովսիսյանը:

Ծնվել է 1938 թվականին ք. Մանսիանսկի քաղաքում: Միջնակարգ ավարտելուց հետո բարձրագույն կրթություն է ստացել Մոսկվայում՝ պողոտայի և ձուլվածքների ինստիտուտում, ձմեռ ընդնելով ինժեներ-ֆիզիկոսի մասնագիտություն: 1967 թ. ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի ասպիրանտուրան, այնուհետև գործուղվել է Մոսկվա՝ գիտական տեղեկատվության վրա աշխատելու նպատակով:

Նրա ատենախոսության ղեկավարն եղել է ամերիկական ճանաչված ֆիզիկոս, պրոֆեսոր Պետր Մեմենովիչ Կիրենը:

«Մովսիսյանի թեզի թեման էր՝ «Էքսիտոն-ֆոնոնային փոխազդեցության հետազոտությունը կադմիումի մաքուր և լեգիրացված հալկոգենիդներում»: Այն կրում էր փորձարարական բնույթ: Հետազոտությունների համար ընտրվել էր էլեկտրասնդրադարձման և էլեկտրականային դիֆերենցիալ մեթոդիկան, որի առանձնահատկությունը այն է, որ գրանցվում է ոչ թե սպեկտրը, այլ օպտիկական անցումների վրա ազդեցություն գործող որևէ պարամետրի անփոփոխություն: Արդյունքում սպեկտրի առանձնահատկությունները դառնում են սուր, ընդունելով այլ տեսք: Այդ պատճառով նշված մեթոդները անվանվում են դիֆերենցիալ մեթոդներ:

Տարբերվում են սպեկտրի դիֆերենցման երկու մեթոդներ.

1. Բյուրեղով անցած, կամ բյուրեղից անդրադարձած լուսային ալիքի մոդուլյացիա (արտաքին մոդուլյացիա)
2. Բյուրեղի վրա ազդեցություն գործող որևէ ֆիզիկական մեծության մոդուլյացիա (ջերմաստիճան, էլեկտրական դաշտ, ճնշում, մագնիսական դաշտ)՝ պարամետրեր, որոնք ազդում են բյուրեղի էներգիական բնութագրերի վրա: Այդ տիպի մոդուլյացիան անվանում են ներքին մոդուլյացիա: Ներքին մոդուլյացիայի դեպքում որոշ խտրություններ պահպանում են բյուրեղի տրանսպարենտ սիմետրիան, իսկ որոշ խտրություններ չեն պահպանում այն: Մագնիսական դաշտը խախտում է տրանսպարենտ սիմետրիան նրան ուղղահայաց ուղղությամբ, իսկ ճնշումը և ջերմաստիճանը չեն խախտում այն:

Նպատակ էր դրվել դիֆերենցիալ մեթոդներով հետազոտել խառնուրդների ազդեցությունը կադմիում և նվեռնի բյուրեղների վրա, մասնավորապես, խառնուրդների փոխազդեցությունը էքսիտոնների և ֆոնոնների հետ:

Որպես խառնուրդներ ընտրվել էին խոր ակցեպտորային մակարդակներ առաջացնող պոնձի ատոմները, իսկ համեմատության համար ուսումնասիրվել էր անցումային մետաղի՝ նրկաթի հատկությունները: Զանի որ էլեկտրասնդրադարձման և էլեկտրականային սպեկտրների մեկնաբանությունը դժվարություն էր առաջացնում, ապա նախորդ ուսումնասիրվել էր էքսիտոն-ֆոնոնային փոխազդեցությունը մաքուր բյուրեղներում:

Փորձարարական տեղակայանքի ստեղծումը պահանջեց փորձարարական բարձր հմտություններ՝ էլեկտրոնիկայի, օպտիկայի, տեխնոլոգիայի խոր իմացություն, տարիների լարված աշխատանք: Հետազոտությունների արդյունքում հաջողվեց ստանալ CdSe մաքուր և սղծով լեգիրացված բյուրեղների էլեկտրասնդրադարձման և էլեկտրականային բազմաթիվ սպեկտրներ, մեկնաբանել ստացված արդյունքները: CdSe պոնձով լեգիրացված ծավալային բյուրեղների էլեկտրասնդրադարձման սպեկտրներում բարակ թիթեղների սպեկտրների համեմատ մեծանում էր նրկայինական օպտիկական ֆոնոնների կլանման և առաքումով պայմանավորված անուղիղ անցումներին համապատասխանող էքստրեմումների ինտենսիվությունը:

ԷՍ սպեկտրների ընդհանուր առանձնահատկությունը այն էր, որ I.O ֆոնոնների կլանման ժամանակ էքստրեմումների լայնությունը:

Արցախի պետական համալսարան

Գիտական տնօրենագիր 1(8)

Համակարգչային շարվածքը և խմբագրումը՝ Արցախի պետական համալսարանի
հրատարակչության

Արցախի պետական համալսարանի հրատարակչություն
Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ., 5
Издательство Арцахского госуниверситета
Степанакерт, ул. М. Гоша, 5

ՆԱԽՈՆՆԵՐ ՀԵՐՈՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. ԱրՊՀ «Գիտական տեղեկագիր» պարբերականում հրատարակվում են օրիգինալ հոդվածներ ու նամակներ տնտեսական և էքսպերիմենտալ բնույթի՝ մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոֆիզիկայի, քիմիայի, ներկաբանության, կենսաբանության, աշխարհագրության, տնտեսագիտության և հումանիտար գիտությունների բնագավառներից:
2. Ընդունվում են նաև ԱրՊՀ-ի մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսների, գիտաժողովների և գիտական դպրոցների նյութեր:
3. Բնագրերը ներկայացվում են նրկու օրինակով, մեքենագրված, մեկ ինտերվալով, հայերեն, ռուսերեն կամ անգլերեն լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն ամփոփումներով: ՄԱԿ-ից (վերնի ծախ անկյունում), հոդվածի վերնագրի և հեղինակի անվանատառերից ու ազգանունից հետո բերվում է կարճ անոտացիա: Հոդվածի ծավալը աղյուսակներով չպետք է գերազանցի 10 էջ, հաղորդմանը՝ 4, նամակինը՝ 2:
4. Հոդվածի հետ ներկայացվում է արձանագրության քաղվածքը այն ամբիոնից, որտեղ կատարվել և քննարկվել է աշխատանքը:
5. Թույլատրվում է 5-ից ոչ ավելի նկար (հստակ լուսանկար կամ գծագրեր՝ արված առանձին սպիտակ թղթի վրա): Յուրաքանչյուր նկարի հակառակ կողմի վրա գրվում է կարգային համարը: տնքստի լուսանցքներում նշվում է նկարների և աղյուսակների տեղերը:
6. Միևնույն նյութը աղյուսակի և նկարի ձևով ներկայացնել չի թույլատրվում:
7. Ընթվող գրականության մասին հոդվածում նշվում է միայն կարգային համարը, քառակուսի փակագծերում (1,3-5), ըստ հանդիպման հերթականությամբ: Հոդվածի վերջում նույն հաջորդականությամբ բերվում են գրականության գուգակը, կարգային համարը, հեղինակների ազգա-նուններն ու անվանատառերը, գրքի կամ հոդվածի վերնագիրը: Պար-բերական հրատարակությունների համար այնուհետև հաջորդում է ամսագրի ընդունված կրճատ անվանումը առանց չափերտների, թվականը՝ հատորի ու թողարկման համարները, հերթական համարը և էջը: Գրքի դեպքում՝ հրատարակման վայրը, հրատարակչությունը, թվականը և էջը: Չհրատարակված աշխատանքի վերաբերյալ (բացի ատենախոսությունից) գրականության մեջ նշել չի թույլատրվում: Արտասահմանյան գրականությունը տնքստում նշվում է հոդվածի լեզվով, իսկ գրականության մեջ՝ օրիգինալով:
8. Հոդվածի տնքստի վերջում ծախ կողմում նշվում է այն ամբիոնը կամ լաբորատորիան, որտեղ կատարվել է աշխատանքը:
9. Հոդվածը ստորագրվում է թուր հեղինակների կողմից:

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В журнале „Ученые записки„ АргГУ публикуются оригинальные статьи, сообщения и письма теоретического и экспериментального характера из области математики, механики, физики, радиофизики, химии, геологии, биологии, географии, экономики и гуманитарных наук.
2. Принимаются также материалы научных конференций, симпозиумов и научных школ, проведенных при участии АргГУ.
3. Рукописи представляются в двух экземплярах в машинописи через один интервал на русском, армянском или английском языке, с армянским, русским или английским резюме. После указания УДК (вверху слева), инициалов и фамилии автора и названия статьи приводится краткая аннотация. Объем статьи вместе с таблицами не должен превышать 10 страниц, сообщения - 4, письма - 2.
4. К статье необходимо приложить выписку из протокола заседания кафедры, где выполнена и обсуждена статья.
5. Разрешается не более 5 рисунков (контрастные фотографии или чертежи, выполненные черной тушью на белой бумаге). На оборотной стороне каждого рисунка отмечается его порядковый номер. На полях статьи должны быть помечены места рисунков и таблиц.
6. Представление одного и того же материала в виде рисунков и таблиц не допускается.
7. Цитируемая литература отмечается в тексте поочередно порядковым номером в квадратных скобках ([1,3-5]). В конце статьи в той же очередности приводится список цитированной литературы: порядковый номер, фамилия и инициалы авторов, названия книги или статьи. В ссылке на периодические издания далее следует общепринятое сокращенное название журнала без кавычек, год, том, выпуск, порядковый номер, страница; книги-место издания, изд-во, год, страница. Ссылки на неопубликованные работы (кроме диссертаций) не допускаются. Зарубежная литература в тексте дается на языке статьи, а в литературе - на оригинале.
8. В конце статьи слева указывается кафедра или лаборатория, где выполнена работа.
9. Статья подписывается всеми авторами.